

VAL-YOU

Οι Ευρωπαϊκές αξίες στην πράξη

Οι Ευρωπαϊκές αξίες στην πράξη

Inge Sieben και Quita Muis
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Κέντρο Αριστείας Jean Monnet για τις
ευρωπαϊκές αξίες
Πανεπιστήμιο του Τίλμπουργκ

Co-funded by
the European Union

Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Education and Culture Executive Agency (EACEA). Neither the European Union nor EACEA can be held responsible for them.

Οι ευρωπαϊκές αξίες στην πράξη

Περιεχόμενα

1	Τι είναι οι ευρωπαϊκές	Σελίδα 4
2	Τάσεις στις ευρωπαϊκές αξίες	Σελίδα 14
3	Δημοκρατία	Σελίδα 38
4	Πλουραλισμός	Σελίδα 56
5	Ελευθερία	Σελίδα 74
6	Ισότητα	Σελίδα 90
7	Αλληλεγγύη	Σελίδα 104
8	Δικαιοσύνη	Σελίδα 122
9	Εφαρμογή των αξιών στην εκπαίδευση για τη δημοκρατία	Σελίδα 136

Τι είναι οι ευρωπαϊκές αξίες;

Κεφάλαιο 1

Περίληψη

Οι αξίες είναι βαθιά ριζωμένα κίνητρα, αρχές ή προσανατολισμοί που καθοδηγούν, κατευθύνουν, διοχετεύουν ή εξηγούν ορισμένες στάσεις, νόρμες, απόψεις, πεποιθήσεις και επιθυμίες, οι οποίες με τη σειρά τους κατευθύνουν την ανθρώπινη δράση ή τουλάχιστον μέρος αυτής.

Οι αξίες είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της συνοχής κοινοτήτων όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι έξι βασικές ευρωπαϊκές αξίες που καλύπτονται στην παρούσα έκθεση είναι η δημοκρατία, ο πλουραλισμός, η ελευθερία, η ισότητα, η αλληλεγγύη και η δικαιοσύνη.

Αυτές οι ευρωπαϊκές αξίες είναι πολύ δύσκολο να μετρηθούν, επειδή είναι αφηρημένες έννοιες. Για να τις κάνουμε πιο απτές, μελετάμε τις αξίες έμμεσα, εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κρίνουν τα γεγονότα, τις συμπεριφορές ή τα αποτελέσματα γύρω τους.

1.1 Εισαγωγή

Αν και η λέξη «αξίες» είναι σχετικά νέα, οι ιδέες που κρύβει πίσω της έχουν μακρά ιστορία. Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, στοχαστές όπως ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης μιλούσαν για *αρετές* – ιδιότητες όπως η σοφία ή το θάρρος – που θεωρούνταν σημαντικές για μια καλή και ουσιαστική ζωή.

Με την πάροδο του χρόνου, η εστίαση άρχισε να μετατοπίζεται. Τον 19ο και 20ό αιώνα, φιλόσοφοι όπως ο Νίτσε και κοινωνιολόγοι όπως ο Βέμπερ άρχισαν να αμφισβητούν τις παραδοσιακές ηθικές πεποιθήσεις. Εισηγάγαν την ιδέα ότι οι αξίες δεν είναι πάντα σταθερές ή καθολικές και ότι μπορούν να διαφέρουν από άτομο σε άτομο ή από πολιτισμό σε πολιτισμό.

Σε αντίθεση με τις αρετές, που υποδηλώνουν τι είναι «καλό», οι αξίες θεωρούνταν πιο ουδέτερες: δεν

δείχνουν πάντα τον σωστό δρόμο, αλλά διαμορφώνουν τη συμπεριφορά μας (Halman & Sieben, 2020).

Κοινωνιολόγοι όπως ο Ντυρκέμ και αργότερα και ο Πάρσονς (1960) έδειξαν πόσο σημαντικές είναι οι κοινές αξίες για την κοινωνία: χωρίς συμφωνία σε ορισμένες θεμελιώδεις πεποιθήσεις, η κοινωνία μπορεί να καταρρεύσει. Ως εκ τούτου, οι ερευνητές προσπάθησαν να μελετήσουν τις αξίες επιστημονικά, αλλά αυτό αποδείχθηκε δύσκολο. Είναι δύσκολο να αποδειχθεί ακριβώς πώς διαμορφώνονται οι αξίες ή πόσο επηρεάζουν πραγματικά τις πράξεις των ανθρώπων (π.χ. Spates, 1983; Kohn, 1969; Rokeach, 1973). Ως εκ τούτου, οι επιστήμονες έχασαν για κάποιο διάστημα το ενδιαφέρον τους για τις αξίες (Hechter, 1993; Spates, 1983).

Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, το ενδιαφέρον για τις αξίες έχει αυξηθεί ξανά. Ερωτήματα σχετικά με την οικονομική ανισότητα, την τεχνητή νοημοσύνη, την κουλτούρα Οι πολιτισμικές αλλαγές και το μέλλον των δημοκρατιών έχουν καταστήσει σαφές ότι οι αξίες εξακολουθούν να έχουν σημασία (π.χ. Craglia et al., 2018; Etzioni, 2008; Hechter, 1992; Kriesi, 1998; Miles, 2015; Putnam, 1993). Μας βοηθούν να αποφασίσουμε σε τι είδους κοινωνία θέλουμε να ζούμε και τι είδους άνθρωποι θέλουμε να είμαστε. Αυτός είναι ακριβώς ο λόγος για τον οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει καθορίσει τις βασικές της αξίες στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκή Ένωση, 2007α).

Πριν στραφούμε σε αυτές τις θεμελιώδεις αξίες στις οποίες βασίζεται η ΕΕ και οι οποίες θα πρέπει, ως εκ τούτου, να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της δημοκρατικής και πολιτικής εκπαίδευσης στην Ευρώπη, πρέπει πρώτα να θέσουμε το δύσκολο ερώτημα με το οποίο οι μελετητές αγωνίζονται εδώ και αιώνες: τι *είναι* οι αξίες;

1.2 Ορισμός των αξιών

Μέχρι σήμερα, δεν υπάρχει ακόμη σαφής απάντηση στο ερώτημα τι ορίζει τις αξίες. Ένας λόγος για αυτό είναι ότι οι αξίες δεν είναι άμεσα ορατές: είναι νοητικές κατασκευές που μπορούν να συναχθούν μόνο από αυτά που λένε ή κάνουν οι άνθρωποι (Hechter, 1993). Πολλοί ερευνητές έχουν προσπαθήσει να ορίσουν τις αξίες με μεγαλύτερη ακρίβεια και να τις διαχωρίσουν από συναφείς έννοιες όπως οι νόρμες, οι στάσεις, οι πεποιθήσεις και οι απόψεις (π.χ.

Kluckhohn, 1959; Rokeach, 1973; Van Deth & Scarbrough, 1995). Μια κοινή άποψη είναι ότι οι αξίες είναι πιο θεμελιώδεις από αυτές τις άλλες έννοιες: βρίσκονται βαθύτερα, στον πυρήνα της ύπαρξής μας, και έχουν έναν πιο καθοδηγητικό ρόλο. Μπορούν να μας βοηθήσουν να αποφασίσουμε τι είναι καλό ή κακό, σωστό ή λάθος, σημαντικό ή ασήμαντο (Ester et al., 2006; Haidt, 2012; Halman, 1991; Miles, 2015; Rokeach, 1968). Με αυτόν τον τρόπο, επηρεάζουν τον τρόπο συμπεριφοράς των ανθρώπων χωρίς να είναι πάντα ορατές.

Συνδυάζοντας όλα αυτά τα στοιχεία, οι αξίες μπορούν να οριστούν με τον ακόλουθο τρόπο:

«Οι αξίες είναι βαθιά ριζωμένα κίνητρα, αρχές ή προσανατολισμοί που καθοδηγούν, κατευθύνουν, διοχετεύουν ή εξηγούν ορισμένες συμπεριφορές, νόρμες, απόψεις, πεποιθήσεις και επιθυμίες, οι οποίες, με τη σειρά τους, κατευθύνουν την ανθρώπινη δράση ή τουλάχιστον μέρος αυτής».

(Halman & Sieben, 2020: 3)

Αν και οι επιστήμονες συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό στα βασικά στοιχεία αυτού του γενικού ορισμού, διαφορετικά επιστημονικά πεδία μελετούν τις αξίες με διαφορετικούς τρόπους. Για παράδειγμα, οι ψυχολόγοι τις θεωρούν συχνά προσωπικά κίνητρα, ενώ οι οικονομολόγοι εστιάζουν στην αξία ως χρησιμότητα των προϊόντων ή των υπηρεσιών. Οι κοινωνιολόγοι, από την άλλη πλευρά, θεωρούν τις αξίες ως κοινά πολιτισμικά πρότυπα που καθοδηγούν την κοινωνική συμπεριφορά και διαμορφώνουν τις κοινωνίες. Στην πραγματικότητα, οι κοινές αξίες θεωρούνται ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των κοινοτήτων (Almond & Verba, 1965; Etzioni, 2008; Parsons, 1960; Tocqueville, [1848] 1998)

Ο ουσιαστικός ρόλος των κοινών αξιών αναγνωρίζεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως φαίνεται στην εισαγωγική δήλωση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: «Οι λαοί της Ευρώπης, δημιουργώντας μια ακόμη στενότερη ένωση μεταξύ τους, είναι αποφασισμένοι να μοιραστούν ένα ειρηνικό μέλλον βασισμένο σε κοινές αξίες» (Ευρωπαϊκή Ένωση, 2000: 8). Θα συζητήσουμε τώρα ποιες είναι ακριβώς αυτές οι κοινές αξίες.

1.3 Θεμελιώδεις ευρωπαϊκές αξίες

Κατά τον προσδιορισμό των θεμελιωδών αξιών της ευρωπαϊκής κοινότητας, αντιμετωπίζουμε αμέσως το πρόβλημα του ορισμού των αξιών: σε διάφορα έγγραφα της ΕΕ αναφέρονται

ελαφρώς διαφορετικές θεμελιώδεις αξίες. Η πιο αναλυτική περιγραφή βρίσκεται στο άρθρο 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκή Ένωση, 2007α: 5):

«Η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές για τα κράτη μέλη σε μια κοινωνία στην οποία επικρατούν ο πλουραλισμός, η μη διάκριση, η ανεκτικότητα, η δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη και η ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών».

Σε αυτόν τον ορισμό, οι θεμελιώδεις αξίες αναφέρονται μαζί με θεμελιώδεις αρχές, όπως ο πλουραλισμός και η αλληλεγγύη. Ωστόσο, στην εξήγηση των στόχων και των αξιών της ΕΕ, αυτές οι αρχές δεν αναφέρονται ρητά, αλλά περιγράφονται μόνο σιωπηρά. Για παράδειγμα, ο στόχος «σεβασμός της πλούσιας πολιτιστικής και γλωσσικής πολυμορφίας» αναφέρεται στον πλουραλισμό (Ευρωπαϊκή Ένωση, χ.χ.).

Σε άλλα έγγραφα, όπως ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, αρχές όπως η αλληλεγγύη περιγράφονται και πάλι ως αξίες (Ευρωπαϊκή Ένωση, 2000: 8).

Παραμένοντας πιστοί στον παραπάνω ορισμό των αξιών, οι ακόλουθες έξι ευρωπαϊκές αξίες περιλαμβάνονται τελικά στην παρούσα έκθεση: **δημοκρατία, πλουραλισμός, ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη και δικαιοσύνη.**

Όλες αυτές είναι βασικές αρχές που πρέπει να καθοδηγήσουν τους Ευρωπαίους προς ένα ειρηνικό μέλλον.

Η απόφαση να μην συμπεριληφθούν η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα ως αξίες βασίζεται σε δύο σκέψεις: πρώτον, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια περιγράφεται από την ΕΕ ως «(...) όχι μόνο θεμελιώδες δικαίωμα καθ' εαυτό, αλλά (...) η πραγματική βάση των θεμελιωδών δικαιωμάτων» (Ευρωπαϊκή Ένωση, 2007β), και από τον ΟΗΕ ως «(...) το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο» (Ηνωμένα Έθνη, 1948: 1). Επειδή η ανθρώπινη αξιοπρέπεια θεωρείται ότι αποτελεί τη βάση των αξιών της ΕΕ, δεν την θεωρούμε αξία από μόνη της, αλλά το θεμέλιο από το οποίο προέκυψαν όλες οι ευρωπαϊκές αξίες. Δεύτερον, τα ανθρώπινα δικαιώματα ορίζονται ως «καθολικά εφαρμοστέες νομικές νόρμες», που χρησιμοποιούνται για την προάσπιση των κοινών μας αξιών (Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2012: 1). Επομένως, μπορούν να θεωρηθούν ως εργαλείο και όχι ως αξία. (Παρόμοια με το «κράτος δικαίου», το οποίο συνδέεται στενά με την αξία της δικαιοσύνης.)

Τώρα που έχουμε καθορίσει τις βασικές αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο στόχος της παρούσας έκθεσης είναι να καταστήσει αυτές τις αφηρημένες ευρωπαϊκές αξίες πιο απτές, έτσι ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Πώς μπορούμε να το κάνουμε αυτό;

1.4 Μετρώντας τις ευρωπαϊκές αξίες

Παρόλο που είναι δύσκολο να μετρηθούν άμεσα οι αξίες, οι ερευνητές έχουν δοκιμάσει διάφορες μεθόδους – από το να ρωτούν τους ανθρώπους για τις αξίες τους, μέχρι την ανάλυση ομιλιών ή περιεχομένου των μέσων ενημέρωσης, και τη χρήση ερευνών (Rokeach, 1973; Kluckhohn, 1959; Lowenthal, 1944; Inglehart, 1997; Schwartz, 1992). Για να γίνει αυτό, απαιτείται μια λειτουργική προσέγγιση των αξιών, η οποία υποθέτει ότι η τήρηση μιας συγκεκριμένης αξίας σημαίνει την τάση να ενεργεί κανείς με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ανταποκρίνονται σε καταστάσεις και κάνουν επιλογές (Halman, 1991; Ester et al., 2006; Van Deth & Scarbrough, 1995). Αυτή η αντίληψη εστιάζει λιγότερο στο τι είναι οι αξίες και περισσότερο στο τι *κάνουν*, καθιστώντας δυνατή την έμμεση μελέτη των αξιών με την εξέταση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι κρίνουν τα γεγονότα, τις συμπεριφορές ή τα αποτελέσματα γύρω τους (Halman & Sieben, 2020: 3).

Έργα όπως η Ευρωπαϊκή Μελέτη Αξιών και η Παγκόσμια Έρευνα Αξιών υιοθετούν μια τέτοια προσέγγιση των αξιών και μας έχουν βοηθήσει να κατανοήσουμε πώς διαφέρουν οι αξίες μεταξύ των χωρών και πώς αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου (Hagenaars et al., 2003; Inglehart, 2018). Αυτές οι μελέτες δείχνουν ότι οι αξίες διαμορφώνονται τόσο από προσωπικές εμπειρίες όσο και από ευρύτερες κοινωνικές δυνάμεις, όπως η παγκοσμιοποίηση, ο εκσυγχρονισμός και οι πολιτικές συγκρούσεις (Halman & Gelissen, 2019; Norris & Inglehart, 2019).

1.5 Συμπέρασμα

Σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο, μάθαμε ότι οι αξίες είναι κατευθυντήριες αρχές που καθοδηγούν τις νόρμες, τις στάσεις και τις συμπεριφορές μας. Είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση κοινοτήτων όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ΕΕ βασίζεται σε πολλαπλές αρχές, τις οποίες συνοψίσαμε σε έξι βασικές αξίες: δημοκρατία, πλουραλισμός, ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη και δικαιοσύνη. Επειδή οι αξίες είναι τόσο αφηρημένες, οι επιστήμονες δυσκολεύονται να τις μετρήσουν άμεσα. Ως εκ τούτου, ζητούν από τους ανθρώπους να αξιολογήσουν γεγονότα, συμπεριφορές και αποτελέσματα που αντιπροσωπεύουν αυτές τις αξίες. Αυτή η ερευνητική προσέγγιση μας έχει βοηθήσει να κατανοήσουμε τις διαφορές στις αξίες μεταξύ των ανθρώπων, των χωρών και των εποχών.

Στο επόμενο κεφάλαιο, θα αναλύσουμε αυτές τις τάσεις αξιών στην Ευρώπη. Αυτό θα δώσει μια εικόνα για το γιατί είναι σημαντικό να μαθαίνουμε για τις ευρωπαϊκές αξίες στο σχολείο. Το υπόλοιπο της έκθεσης θα παρέχει πρακτικά εργαλεία για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι αξίες μπορούν να γίνουν πιο απτές.

Βιβλιογραφική Λίστα

Almond, G.A. & Verba, S. (1965). *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.

Council of the European Union. (June 25, 2012). *EU Strategic Framework and Action Plan on Human Rights and Democracy* [press release]. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/ue-docs/cms_data/docs/pressdata/en/fo-raff/131181.pdf

Craglia, M. (ed.), Annoni, A., Benczur, P., Bertoldi, P., Delipetrev, P., De Prato, G., Feijoo, C., Fernandez Macias, E., Gomez, E., Iglesias, M., Junklewitz, H., López Cobo, M., Martens, B., Nascimento, S., Nativi, S., Polvora, A., Sanchez, I., To-lan, S., Tuomi, I. & Vesnic Alujevic, L. (2018). *Artificial Intelligence - A European Perspective*. Luxembourg: Publications Office.

Ester, P., Mohler, P. & Vinken, H. (2006). "Values and the Social Sciences: A Global World of Global Values?" In Ester, P., Braun, M. & Mohler, P. (eds.), *Globalization, Value Change, and Generations*. Leiden, Boston: Brill, 3-29.

Etzioni, A. (2008). *The Denial of Virtue*. *Society* 45(1):12-19.

European Union. (n.d.). *Aims and Values* [webpage]. Retrieved from https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en

European Union. (2000). *Charter of Fundamental Rights of the European Union* (2000/C 364/01). *Official Journal of the European Communities*, C 364, 1-22.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2000:364:TOC>

European Union. (2007a). Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community (2007/C 306/01). Official Journal of the European Union, C 306, 1-271. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2007:306:TOC>

European Union. (2007b). Article 1 - Human dignity [webpage]. Retrieved from <https://fra.europa.eu/en/eu-charter/article/1-human-dignity>

Hagenaars, J., Halman, L. & Moors, G. (2003). "Exploring Europe's Basic Values Map". In Arts, W., Hagenaars, J. & Halman, L. (eds.), *The Cultural Diversity of European Unity: Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study*. Leiden and Boston: Brill, 23-58.

Haidt, J. (2012). *The Righteous Mind*. London: Allen Lane.

Halman, L. (1991). *Waarden in de Westerse wereld (Values in the Western World)*. Tilburg: Tilburg University Press.

Halman, L. & Gelissen, J. (2019). Values in Life Domains in a Cross-National Perspective. *KZfSS Kölner Zeitschrift für Soziologie und Socialpsychologie* 71 (1): 1-25.

Halman L., & Sieben I. (2020). Values. In: R. List, H. Anheier & S. Toepler (Eds.), *International Encyclopedia of Civil Society* (pp. 1-9). Springer, Cham.

Hechter, M. (1992). Should Values Be Written out of the Social Scientist's Lexicon? *Sociological Theory*, 10(2): 214-230.

Hechter, M. (1993). Values Research in the Social and Behavioral Sciences. In Hechter, M., Nadel, L. & Michod, R.E. (eds.), *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter, 1-28.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization*. Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, R. (2018). "Modernisation, Existential Security and Cultural Change: Reshaping Human Motivations and Society". In Gelfand, M., Chiu, C., & Hong, Y. (eds.), *Handbook of Advances in Culture and Psychology, Volume 7*, Oxford: Oxford University Press.

Kluckhohn, C. (1959), "Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification". In T. Parsons & Shils E.A., *Toward a General Theory of Action*. Cambridge: Harvard University Press, 388-433.

Kohn, M. (1969). *Class and Conformity*. Chicago: University of Chicago Press.

Kriesi, H. (1998). The transformation of cleavage politics. The 1997 Stein Rokkan lecture. *European journal of political research*, 33(2), 165-185.

Lowenthal, L. (1944). "Biographies in Popular Magazines". In Lazarsfeld, P.F. & Stanton, F., (eds.), *Radio Research 1942-43*. New York: Columbia Univ. Bur. Appl. Soc. Res.

Miles, A. (2015). The (Re)genesis of Values: Examining the Importance of Values for Action. *American Sociological Review*, 80(4): 680-704.

Norris, P. & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Parsons, T. (1960). *Structure and Process in Modern Societies*. Glencoe: Free Press.

Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Rokeach, M. (1968). *Beliefs, Attitudes and Values*. San Francisco: Jossey-Bass Inc. Publishers.

Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.

Schwartz, S. (1992). "Universals in the Content and Structure of Values. Theoretical Advances and Empirical tests in 20 Countries". In Zanna, M. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. New York: Academic Press, 1-66.

Spates, J. L. (1983). The Sociology of Values. *Annual Review of Sociology*, 9: 27-49.

Tocqueville, A. de ([1848] 1998). *Η δημοκρατία στην Αμερική*. Ware, Hertfordshire: Wordsworth.

Ηνωμένα Έθνη. (1948). Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ανακτήθηκε από <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

Van Deth, J.W., Scarbrough, E. (1995). «The Concept of Values». Στο van Deth, J.W. & Scarbrough, E. (επιμ.), *The Impact of Values*, Οξφόρδη: Oxford University Press, σ. 21-47.

Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο κεφάλαιο «Αξίες» των Loek Halman και Inge Sieben (2020) από την *International Encyclopedia of Civil Society*. Προσθήσαμε μερικά νέα στοιχεία και ενημερωμένη βιβλιογραφία.

Χρησιμοποιήσαμε το ChatGPT με την εντολή: «Μπορείτε να βελτιώσετε αυτό το κείμενο ώστε να είναι πιο προσιτό για τη δημοκρατία και την πολιτική εκπαίδευση στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης;»

Τάσεις στις Ευρωπαϊκές αξίες

Κεφάλαιο 2

Περίληψη

Η Θεωρία του Εκσυγχρονισμού υποστηρ ίζει ότι τα μακροπρόθεσμα πρότυπα αξιών στις κοινωνίες διαμορφώνονται από τις υλικές συνθήκες που βιώνουμε κατά τα χρόνια της ανάπτυξης μας.

Οι παλαιότερες γενιές δίνουν γενικά προτεραιότητα στην τάξη, τη σταθερότητα και την οικονομική ανάπτυξη, ενώ οι νεότερες γενιές τείνουν να δίνουν προτεραιότητα στην αυτοέκφραση, την αυτονομία και τις δημοκρατικές αξίες. Μέσω της αντικατάστασης των γενεών, οι ευρωπαϊκές κοινωνίες έχουν αναπτύξει πιο μετα-υλιστικές, χειραφετητικές αξίες.

Πολλοί μικρο- και μακρο-παράγοντες εκτός από την οικονομία συμβάλλουν στις αξίες που θεωρούμε σημαντικές, όπως οι ατομικές εμπειρίες ζωής, οι πολιτιστικές παραδόσεις, τα θεσμικά πλαίσια και τα περιφερειακά περιβάλλοντα.

Λόγω της πολύπλοκης σύστασής τους, οι αξίες δεν αλλάζουν εύκολα. Ως εκ τούτου, οι ανησυχίες για τα ταχέως αυξανόμενα αξιακά χάσματα και την ακραία πόλωση είναι συχνά υπερβολικές.

Ωστόσο, η συναισθηματική πόλωση φαίνεται να αυξάνεται και ενδέχεται να επηρεάζει την ανοχή μας απέναντι σε όσους (πιστεύουμε ότι) διαφωνούμε. Αυτό μπορεί να μας κάνει να προσκολλούμαστε λιγότερο στις δημοκρατικές αρχές.

Μια πολιτισμική αντίδραση φαίνεται να υπάρχει τόσο στις παλαιότερες όσο και στις νεότερες γενιές. Ενώ οι παλαιότερες γενιές φαίνονται ανασφαλείς σχετικά με τις ήδη καθιερωμένες αξίες και ταυτότητες, οι νεότεροι άνθρωποι αγωνίζονται με τα «τέσσερα "D"»: δυσπιστία (distrust), αποστασιοποίηση (dealignment), στέρηση (deprivation) και καταστροφή (destruction).

Μαθαίνοντας να αναστοχάζονται κριτικά τις δικές τους αξίες και να συμμετέχουν σε διάλογο με σεβασμό προς τους άλλους, οι μαθητές θα αναπτύξουν τις δεξιότητες που χρειάζονται για να υπερασπιστούν, να βελτιώσουν ή να μεταρρυθμίσουν την ευρωπαϊκή κοινότητα.

Παρέχουμε 12 διδακτικές στρατηγικές που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη διδασκαλία της δεξιότητας της κριτικής σκέψης σχετικά με τις αξίες, και συγκεκριμένα: 5W1H, Σκακιέρα, Κύκλος Συζήτησης, Τέσσερις Γωνίες, Σκέφτομαι-Νοιάζομαι-Δρω, INSERT, Γραμμή Γνώμης, Χιονοστιβάδα, ΙΣΤΟΣ ΑΡΑΧΝΗΣ, Σκέψου, Ζευγάρωση, Μοιράσου, Πυξίδα Αξιών και Τετράγωνο Αξιών.

2.1 Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, οι ευρωπαϊκές αξίες έχουν λάβει αυξανόμενη προσοχή, όχι μόνο στην επιστήμη, αλλά και στον δημόσιο διάλογο και στις πολιτικές συζητήσεις. Τα ζητήματα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, της ενοποίησης και της ενότητας διατυπώνονται όλο και περισσότερο με όρους αξιών: τι μοιραζόμαστε; Τι μας χωρίζει; Και πώς αλλάζουν οι συλλογικές μας αξίες με την πάροδο του χρόνου; Οι βασικές ευρωπαϊκές αξίες της δημοκρατίας, του πλουραλισμού, της ελευθερίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης και της δικαιοσύνης μπορεί να έχουν κατοχυρωθεί στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκή Ένωση, 2007), αλλά πολλοί άνθρωποι ανησυχούν ότι αυτές οι αξίες βρίσκονται σε παρακμή.

Διαδικασίες όπως ο εκσυγχρονισμός, η παγκοσμιοποίηση και η εξατομίκευση έχουν διαταράξει τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές και τρόπους ζωής, προκαλώντας ανησυχίες για την διάβρωση της πολιτικής ευθύνης και της κοινωνικής συνοχής (Joas, 2000; Fukuyama, 2000). Καθώς κινούμαστε σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από ταχείες αλλαγές και αυξανόμενη πολυπλοκότητα, ορισμένοι φοβούνται ότι οδεύουμε προς τον εγωισμό, την πολιτική απάθεια και την ηθική αμφισημία. Εν μέσω αυτών των ανησυχιών, η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται οι αξίες και της εξέλιξής τους με την πάροδο του χρόνου γίνεται ακόμη πιο σημαντική.

2.2 Από πού προέρχονται οι αξίες;

Μία από τις πιο σημαντικές θεωρίες για τη διαμόρφωση των αξιών είναι η **Θεωρία του Εκσυγχρονισμού** του Inglehart (1977; 1997). Στο επίκεντρο αυτής της θεωρίας βρίσκονται δύο μηχανισμοί: η υπόθεση της σπανιότητας και η υπόθεση της κοινωνικοποίησης. Η **υπόθεση της σπανιότητας** υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι δίνουν προτεραιότητα σε εκείνες τις αξίες που τους βοηθούν να αντιμετωπίσουν τις πιο επείγουσες απειλές στο (κοινωνικοοικονομικό) περιβάλλον τους. Σε περιόδους σπανιότητας, οι «υλιστικές» αξίες που δίνουν έμφαση στην τάξη, την εξουσία και την επιβίωση είναι οι πιο σημαντικές. Σε πιο ευημερούσες και ασφαλείς συνθήκες, οι άνθρωποι στρέφονται προς «μετα-υλιστικές» αξίες, όπως η αυτονομία, η αυτοέκφραση και η συμμετοχή. Αυτό συμπληρώνεται από την **υπόθεση της κοινωνικοποίησης**, η οποία υποδηλώνει ότι οι αξίες που αποκτούν οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια των διαμορφωτικών τους χρόνων παραμένουν μάλλον σταθερές καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Συνδυασμένες, αυτές οι υποθέσεις τονίζουν τη διαγενεακή αλλαγή αξιών: καθώς οι παλαιότερες γενιές φεύγουν και τη θέση τους παίρνουν νεότερες που μεγάλωσαν σε άλλες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οι κυρίαρχες αξίες στην κοινωνία μεταβάλλονται σταδιακά. Αυτή η διαδικασία ονομάζεται «Σιωπηλή Επανάσταση» και έχει οδηγήσει στην άνοδο των χειραφετητικών, μεταμοντέρνων αξιών σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης (1977; 1997).

Ο εκσυγχρονισμός, ωστόσο, δεν είναι μια μεμονωμένη διαδικασία. Περιλαμβάνει διάφορες αλληλένδετες

τάσεις, όπως την αύξηση των εισοδημάτων, την αύξηση του επιπέδου εκπαίδευσης, την αστικοποίηση και την κοινωνική πολυπλοκότητα. Όλες αυτές οι αλλαγές τείνουν να υποστηρίζουν αξίες όπως η ελευθερία και ο πλουραλισμός (Welzel et al., 2003). Ωστόσο, οι κριτικοί έχουν επισημάνει ότι ο εκσυγχρονισμός από μόνος του δεν μπορεί να εξηγήσει πλήρως την ποικιλομορφία των συστημάτων αξιών μεταξύ και εντός των χωρών (π.χ. Gundelach, 1994; Eisenstadt, 2000). Ένα αυξανόμενο σώμα της βιβλιογραφίας σήμερα δίνει έμφαση στην αλληλεπίδραση μεταξύ **παραγόντων μικρο- και μακρο-επιπέδου**: οι ατομικές εμπειρίες ζωής, οι πολιτισμικές παραδόσεις, τα θεσμικά πλαίσια και τα περιφερειακά περιβάλλοντα διαδραματίζουν όλα ρόλο στη διαμόρφωση των αξιών των ανθρώπων (Inglehart & Baker, 2000; Arts, 2011; Halman & Gelissen, 2019). Επομένως, οι αξίες δεν είναι αποκλειστικά προϊόν της οικονομικής ανάπτυξης ή της αλλαγής των γενεών. Είναι επίσης ενσωματωμένες στους θεσμούς και επηρεάζονται από πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Η αναγνώριση αυτής της πολυπλοκότητας είναι απαραίτητη για την αξιολόγηση της εξέλιξης των ευρωπαϊκών αξιών στο πέρασμα του χρόνου.

2.3 Συνέχεια ή πόλωση;

Σε αντίθεση με την ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι η πόλωση των αξιών στην Ευρώπη εντείνεται, η εμπειρική έρευνα παρουσιάζει μια πιο διαφοροποιημένη εικόνα (π.χ. Mau et al.,

2023; Muis, 2024). Αν και υπάρχουν σίγουρα διαφορές μεταξύ των χωρών και των δημογραφικών ομάδων, τα δεδομένα από έρευνες μεγάλης κλίμακας, όπως η Ευρωπαϊκή Μελέτη Αξιών, υποδηλώνουν ότι **δεν** παρατηρείται **πόλωση των** αξιών· οι βασικές αξίες χειραφέτησης εξακολουθούν να τυγχάνουν ευρείας υποστήριξης. Ο φόβος ότι η κοινωνία διαιρείται όλο και περισσότερο σε ακραία, ομοιογενή και αντίθετα μπλοκ είναι συχνά υπερβολικός.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν προκλήσεις. Παρά τις μάλλον σταθερές διαφορές στις αξίες, πολλοί άνθρωποι στην Ευρώπη φαίνεται να αισθάνονται όλο και πιο θετικά για την ομάδα τους και όλο και πιο αρνητικά για τις άλλες ομάδες: αυτό ονομάζεται **«συναισθηματική πόλωση»** (Harteveld, 2019; Reiljan, 2020; Wagner, 2020). Αυτός ο τύπος πόλωσης μειώνει την ικανότητα να συμμετέχει κανείς σε εποικοδομητικές και σε πολιτικές διαφωνίες.

Οι πολιτικές συζητήσεις χαρακτηρίζονται όλο και περισσότερο από αμοιβαία καχυποψία και εχθρότητα (Sommer & McCoy, 2018; 2019; Stavrakakis, 2018; Svolik, 2019). Αντί για υγιή δημοκρατική διαμάχη, παρατηρούμε μορφές πόλωσης που υπονομεύουν την εμπιστοσύνη και τη συνεργασία. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, ακόμη και μικρές διαφορές στις αξίες μπορούν να γίνουν πηγές έντονων διαιρέσεων, και ο «άλλος» μπορεί να γίνει εχθρός αντί για νόμιμος αντίπαλος (Mouffe, 2014).

Αυτή η νοοτροπία «εμείς εναντίον αυτών» μπορεί να επηρεάσει τις δημοκρατικές αξίες. Όπως αναφέρει ο Kőrösényi (2013, σ. 21): «η παραβίαση βασικών κανόνων είναι αποδεκτή από τη «δική μας» πλευρά, ενώ είναι ασυγχώρητη από την «άλλη». Η εξαφάνιση ενός κοινού προτύπου οδηγεί σε **ηθικό σχετικισμό** και δημιουργεί πολιτική ανευθυνότητα και διαφθορά». Υπάρχουν ενδείξεις ότι ορισμένες ομάδες της κοινωνίας γίνονται πράγματι λιγότερο ευνοϊκές προς τη δημοκρατία.

2.4 Μια αντιδημοκρατική στροφή;

Η σταδιακή κυριαρχία των φιλελεύθερων δημοκρατικών αξιών στα περισσότερα μέρη της Ευρώπης έχει προκαλέσει μια **«αυταρχική αντίδραση»** μεταξύ ομάδων που αντιλαμβάνονται αυτές τις πολιτισμικές αλλαγές ως απειλή για την ταυτότητα, τις παραδόσεις και την κοινωνική τους θέση (Norris & Inglehart, 2019). Αυτά τα άτομα υποστηρίζουν όλο και περισσότερο ισχυρούς ηγέτες και δίνουν έμφαση σε αξίες όπως η συμμόρφωση και η υπακοή, προκειμένου να προστατεύσουν την κουλτούρα της ομάδας τους από τις ομάδες που θεωρούν ως «εξωτερικές».

Σύμφωνα με αυτή τη **Θεωρία Πολιτιστικής Αντίδρασης**, οι μεγαλύτερες σε ηλικία γενιές παρουσιάζουν μια μείωση των δημοκρατικών αξιών (Norris & Inglehart, 2019).

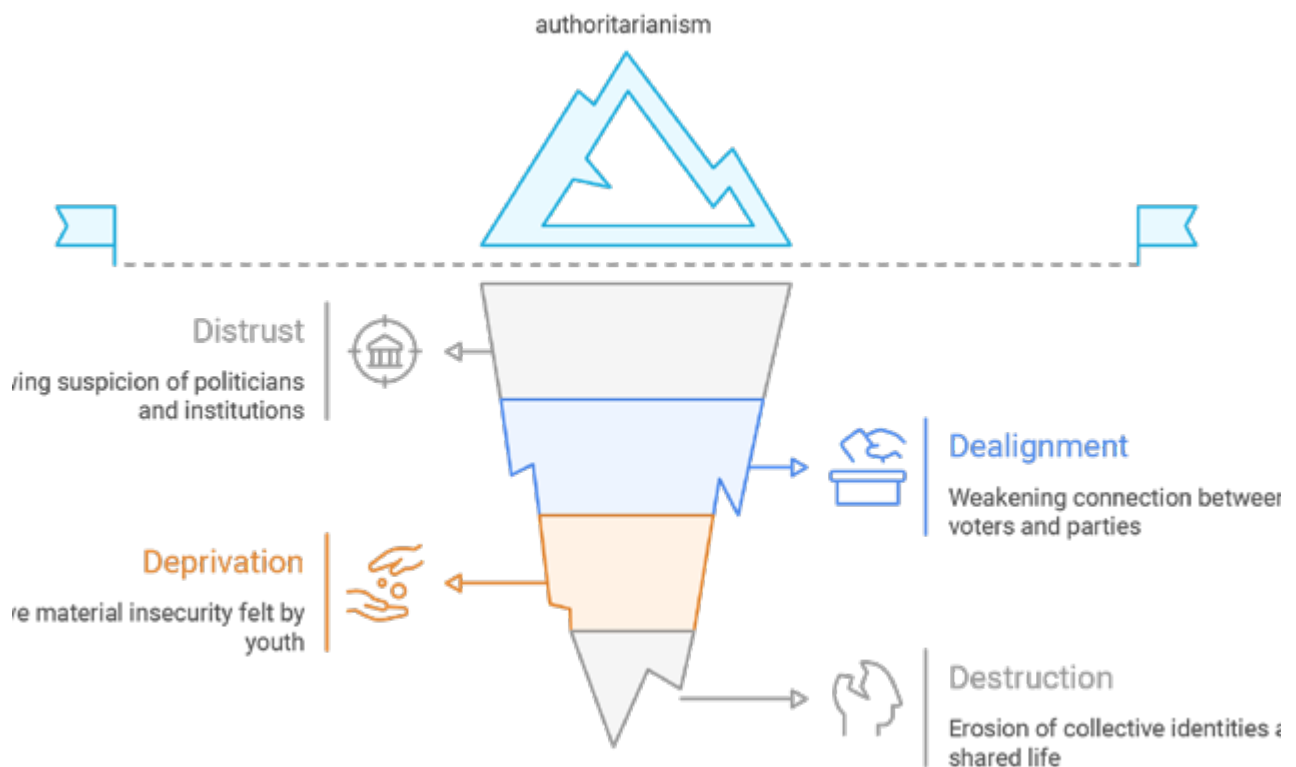
Ωστόσο, άλλοι μελετητές πιστεύουν ότι η αντίδραση στον εκσυγχρονισμό δεν περιορίζεται μόνο στις παλαιότερες γενιές (Eatwell & Goodwin, 2018; Foa & Mounk, 2016; 2017; Schäfer, 2021). Έχουν επισημάνει στοιχεία που υποδηλώνουν ότι **οι νεότερες ηλικιακές ομάδες** ενδέχεται επίσης να επηρεαστούν στις δημοκρατικές τους αξίες, ιδίως όταν βιώνουν οικονομική και κοινωνικοπολιτισμική ανασφάλεια (Muis, 2024).

Εκτός από τις οικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές δυνάμεις, οι

Eatwell και Goodwin (2018) εντοπίζουν δύο πολιτικούς μηχανισμούς που μπορούν να εξηγήσουν την άνοδο των αυταρχικών συμπαθειών μεταξύ των νέων. Τους συνοψισαν σε **«τέσσερα D»**:

- **Η δυσπιστία (Distrust)**

αναφέρεται στην αυξανόμενη καχυποψία απέναντι στους πολιτικούς και τους παραδοσιακούς πολιτικούς θεσμούς. Αυτό υπερβαίνει την έλλειψη εμπιστοσύνης στις ικανότητές τους: αντανακλά την πεποίθηση ότι οι ελίτ είναι διεφθαρμένες και καθοδηγούνται από κρυφές ατζέντες. Οι νεότεροι άνθρωποι μπορεί επίσης να αισθάνονται μια αναντιστοιχία μεταξύ της αργής δημοκρατίας και του γρήγορου τρόπου ζωής τους (Wuttke et al., 2022).

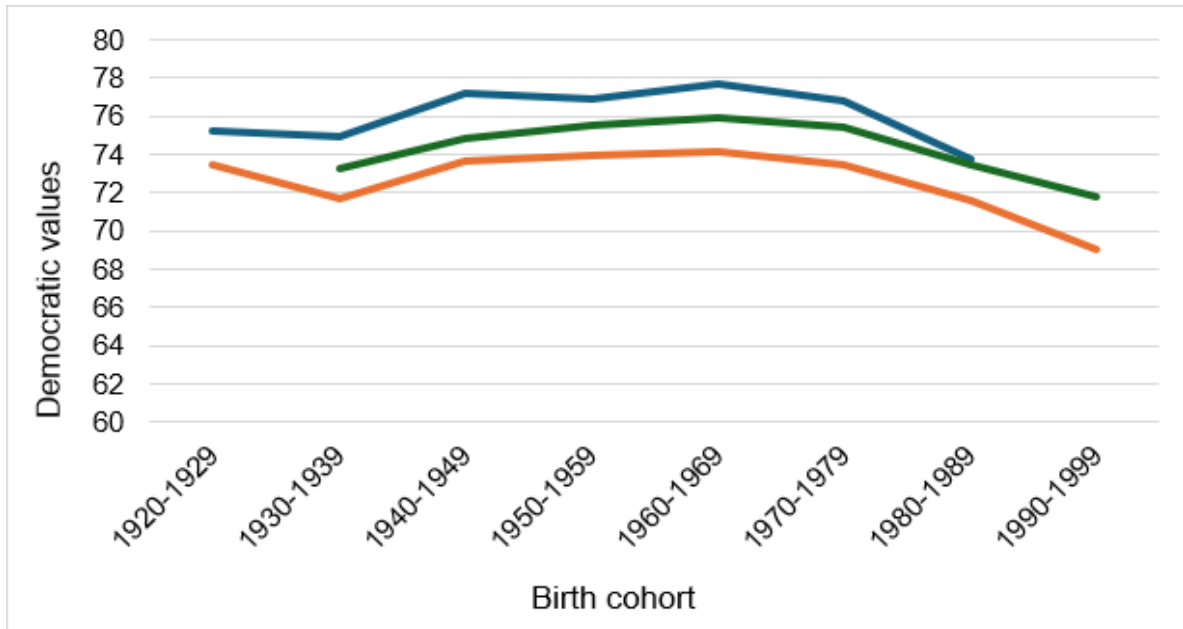
- **Η αποσύνδεση (Dealignment)** σημαίνει την αποδυνάμωση της σχέσης μεταξύ των ψηφοφόρων και των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων. Στο παρελθόν, οι άνθρωποι συχνά ψήφιζαν με βάση τη θρησκεία, την κοινωνική τάξη ή το οικογενειακό υπόβαθρο. Σήμερα, αυτή η πίστη είναι πολύ λιγότερο συχνή. Οι ψηφοφόροι – ειδικά οι νεότεροι – είναι πιο ευέλικτοι και πιο πιθανό να υποστηρίξουν νέα κόμματα που εκφράζουν τα συγκεκριμένα ζητήματά τους. Αυτή η αλλαγή έχει οδηγήσει σε αυξανόμενο κατακερματισμό του πολιτικού τοπίου και έχει δημιουργήσει περισσότερο χώρο για αυταρχικά λαϊκιστικά κόμματα. Επιπλέον, η ιδέα της ψήφου ως πολιτικού καθήκοντος έχει αποδυναμωθεί, ειδικά μεταξύ των νέων με πρακτική εκπαίδευση.
- **Η στέρηση (Deprivation)** περιγράφει τη σχετική υλική ανασφάλεια που αισθάνονται οι νεότερες γενιές. Ενώ το γενικό βιοτικό επίπεδο έχει αυξηθεί κατά τον τελευταίο αιώνα, πολλοί νέοι σήμερα αντιλαμβάνονται μια μείωση των ευκαιριών σε σύγκριση με τις προηγούμενες γενιές. Παρά το γεγονός ότι είναι η πιο μορφωμένη γενιά που υπήρξε ποτέ, πολλοί νέοι αντιμετωπίζουν ανασφάλειες στην αγορά εργασίας και έχουν δυσκολίες να αγοράσουν σπίτι (Green, 2017). Επιπλέον, η πίεση της αξιοκρατίας - όπου η επιτυχία θεωρείται αποκλειστικά αποτέλεσμα προσωπικής προσπάθειας- εντείνει τα συναισθήματα απο-τυχίας όσων αντιμετωπίζουν δυσκολίες (Sandel, 2020). Σε αυτό το πλαίσιο, οι

οι νεότεροι άνθρωποι μπορεί να έλκονται από αυταρχικές αξίες ως τρόπο αποκατάστασης της αίσθησης ελέγχου, τάξης και ασφάλειας εν μέσω της αυξανόμενης οικονομικής απρόβλεπτης κατάστασης.

- **Η καταστροφή (Destruction)** αναφέρεται στη διάβρωση των συλλογικών ταυτοτήτων και των κοινών τρόπων ζωής. Καθώς οι παραδοσιακές πηγές του αισθήματος του «ανήκειν», όπως η θρησκεία, η κοινωνική τάξη και η εθνική ταυτότητα, έχουν αποδυναμωθεί λόγω του εκσυγχρονισμού, της παγκοσμιοποίησης και του αυξανόμενου ατομικισμού, πολλοί άνθρωποι έχουν χάσει την αίσθηση ασφάλειας και νοήματος που παρείχαν κάποτε αυτά τα συλλογικά πλαίσια. Οι νέοι αντιμετωπίζουν μια δύσκολη πρόκληση: μεγαλώνουν χωρίς σαφείς, σταθερές πηγές ταυτότητας. Αυτή η έλλειψη πολιτισμικής βάσης μπορεί να δημιουργήσει αβεβαιότητα σχετικά με το πώς να συμπεριφέρονται, τι να πιστεύουν και πού ανήκει κανείς, καθιστώντας πιο ελκυστικές αξίες όπως η συμμόρφωση, η υπακοή και η κοινωνική τάξη (Hornsey, 2008)

Έτσι, αυταρχικές αντιδράσεις μπορεί να προκύψουν μεταξύ διαφορετικών κοορτών για διαφορετικούς λόγους. Έρευνες που συνδυάζουν αυτές τις δύο προοπτικές δείχνουν πράγματι ότι τόσο οι πολύ μεγαλύτερες όσο και οι πολύ νεότερες κοόρτες έχουν κάπως λιγότερο δημοκρατικές αξίες, αλλά ότι η πιο αδύναμη υποστήριξη για τη δημοκρατία βρίσκεται μεταξύ των τελευταίων (Muis, 2024). Ωστόσο, όπως φαίνεται στο σχήμα 2.1, η δημοκρατία εξακολουθεί να εκτιμάται ιδιαίτερα από όλες τις γενιές.

Σχήμα 2.1 Μέσες δημοκρατικές αξίες μεταξύ των γενεών ανά κύμα EVS.

Πηγή: Muis (2024), με βάση την Ευρωπαϊκή Μελέτη Αξιών (EVS), σταθμισμένα δεδομένα Πηγή: Muis (2024), με βάση την Ευρωπαϊκή Μελέτη Αξιών (EVS), σταθμισμένα δεδομένα

2.5 Διδακτικές στρατηγικές

Οι αξίες της δημοκρατίας, του πλουραλισμού, της ελευθερίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης και της δικαιοσύνης διαμορφώνουν τον τρόπο λειτουργίας των κοινωνιών και τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων. Σε μια εποχή παγκόσμιας αναταραχής, **η κατανόηση των αξιών** - πώς αλλάζουν, γιατί είναι σημαντικές και πώς διαφέρουν - είναι ουσιαστικής σημασίας για τη δημοκρατική ιθαγένεια. Αυτό καθιστά την εκπαίδευση σχετικά με τις ευρωπαϊκές αξίες πιο επείγουσα από ποτέ.

Στις επόμενες σελίδες, περιγράφουμε εν συντομία 12 **διδακτικές στρατηγικές** που μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι εκπαιδευτικοί στις τάξεις τους για να βοηθήσουν τους μαθητές να μάθουν για τις ευρωπαϊκές αξίες. Πιο κάτω στην παρούσα έκθεση, θα εφαρμόσουμε αυτές τις στρατηγικές στις αξίες που συζητήθηκαν, δίνοντας πρακτικά παραδείγματα από την τάξη. Οι 12 διδακτικές στρατηγικές είναι: 5W1H, Σκακίερα, Κύκλος Συζήτησης, Τέσσερις Γωνίες, Κεφάλι, Ακέραια, Χέρια, INSERT, Γραμμή Γνώμης, Χιονοστιβάδα, Ιστιά Αράχνης, Σκέψου, Ζευγάρωσε, Μοιράσου, Πυξίδα Αξιών, Τετράγωνο Αξιών.

Για πιο λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με αυτές τις στρατηγικές, βλ.: <https://atlasofeuropeanvalues.eu/materials.html>

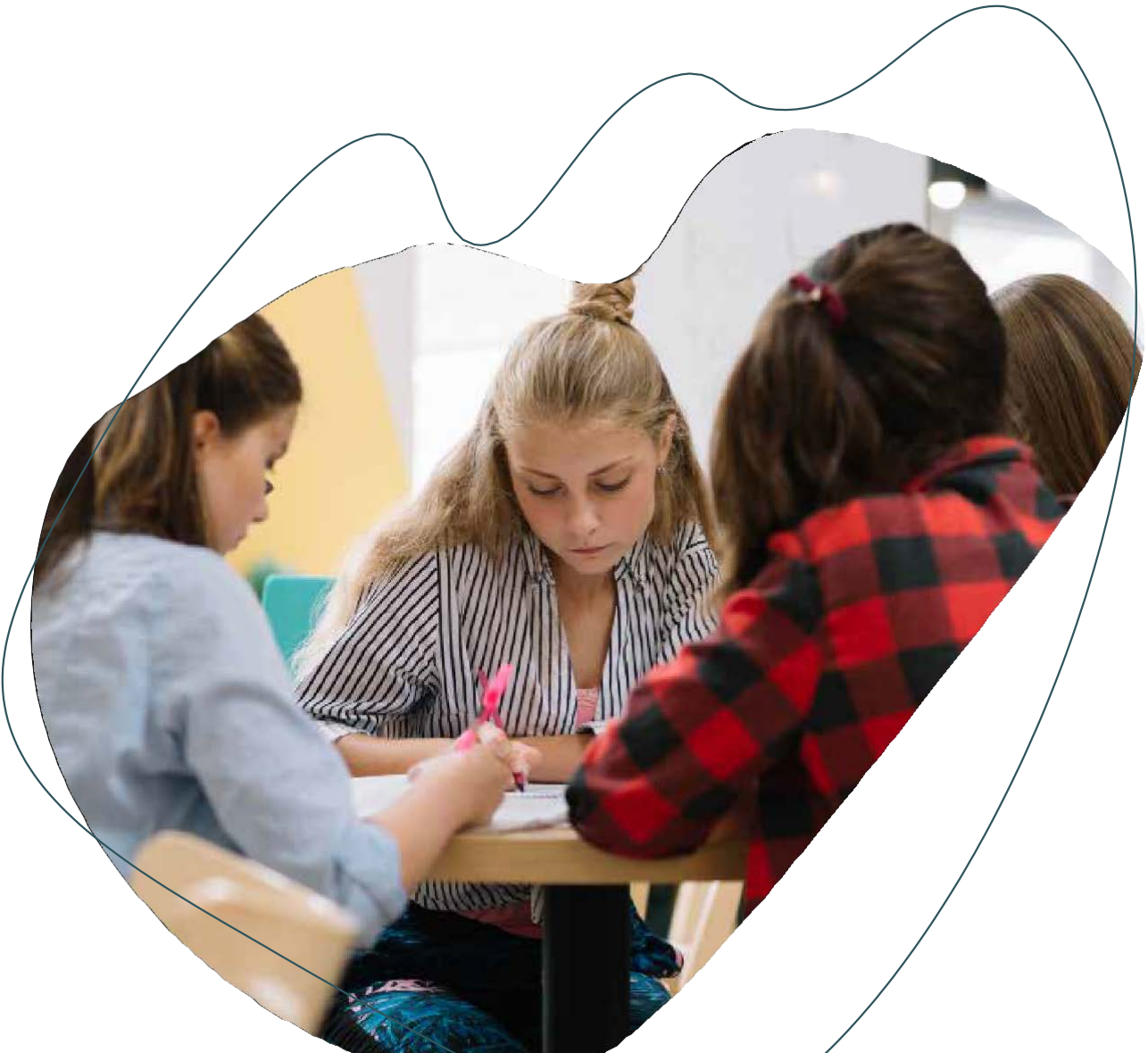

Διδακτική στρατηγική 2: Chess board (Σκακιέρα)

Η Διδακτική στρατηγική Chess board προσφέρει έναν δυναμικό και οπτικό τρόπο για τους μαθητές να ασχοληθούν με δηλώσεις που έχουν αξία, τοποθετώντας φυσικά πιόνια σε μια σκακιέρα για να δείξουν τη συμφωνία ή τη διαφωνία τους. Δουλεύοντας σε μικρές ομάδες, οι μαθητές αναλογίζονται αμφιλεγόμενα ζητήματα, εκφράζουν τις αρχικές τους απόψεις και συμμετέχουν σε συζητήσεις. Στη συνέχεια, τους δίνεται η ευκαιρία να επανεξετάσουν και, αν το επιθυμούν, να αναθεωρήσουν τη στάση τους μετακινώντας το πιόνι τους. Αυτή η διαδικασία όχι μόνο ενθαρρύνει τον ανοιχτό διάλογο, αλλά και προάγει τον αναστοχασμό και την υιοθέτηση διαφορετικών οπτικών γωνιών. Ο εκπαιδευτικός ολοκληρώνει συνδέοντας τις απαντήσεις των μαθητών με πλαίσια αποσαφήνισης αξιών και οπτικά δεδομένα (βλ. επόμενα κεφάλαια). Μέσω αυτής της μεθόδου, οι μαθητές αναπτύσσουν μια βαθύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι αξίες διαμορφώνουν τις απόψεις και του τρόπου με τον οποίο ο διάλογος μπορεί να επηρεάσει τις απόψεις κάποιου.

Διδακτική στρατηγική 3: Circle Chat (Συζήτηση σε κύκλο)

Η διδακτική στρατηγική Circle Chat ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή και τον στοχαστικό διάλογο, εμπλέκοντας όλους τους μαθητές σε μια σειρά εναλλασσόμενων συζητήσεων σε ζευγάρια. Σχηματίζοντας δύο ομόκεντρους κύκλους, οι μαθητές αντιμετωπίζουν έναν συμμαθητή τους για να συζητήσουν μια ερώτηση ή μια δήλωση, πριν περάσουν σε έναν νέο συμμαθητή για τον επόμενο γύρο. Αυτή η δυναμική μορφή τους επιτρέπει να εκφράσουν και να ανταλλάξουν απόψεις για ένα θέμα από πολλαπλές οπτικές γωνίες. Η εξέλιξη των συνδεδεμένων ερωτήσεων προάγει την βαθύτερη εξερεύνηση και κατανόηση των διαφορετικών προοπτικών. Μια τελική συζήτηση στην τάξη επιτρέπει στον εκπαιδευτικό να συσχετίσει τις ιδέες των μαθητών με θεωρητικές έννοιες και δεδομένα (βλ. επόμενα κεφάλαια). Αυτή η μέθοδος βοηθά τους μαθητές να αναγνωρίσουν τις ρίζες των διαφορετικών απόψεων, ενώ παράλληλα αναπτύσσουν τις επικοινωνιακές και λογικές τους δεξιότητες.

Διδακτική στρατηγική 4: Four Corners (Τέσσερις Γωνίες)

Η διδακτική στρατηγική Four Corners δημιουργεί ένα ελκυστικό περιβάλλον για τους μαθητές, ώστε να αναστοχαστούν πάνω σε μια αμφιλεγόμενη δήλωση ή ένα σύνθετο ερώτημα, τοποθετώντας τον εαυτό τους φυσικά σε μια γωνία της τάξης που αντιστοιχεί στο βαθμό συμφωνίας τους ή στην απάντηση που έχουν επιλέξει. Κάθε ομάδα γωνίας συζητά την κοινή της άποψη και παρουσιάζει τα επιχειρήματά της στην υπόλοιπη τάξη. Οι μαθητές μπορούν να αναθεωρήσουν τη στάση τους και να μετακινηθούν σε διαφορετική γωνία κατά τη διάρκεια της συζήτησης. Αυτή η προσέγγιση που βασίζεται στην κίνηση ενθαρρύνει τον ανοιχτό διάλογο, την υιοθέτηση διαφορετικών προοπτικών και την κριτική σκέψη. Ο εκπαιδευτικός ολοκληρώνει συνδέοντας τα επιχειρήματα με σχετικές θεωρίες και δεδομένα (βλ. επόμενα κεφάλαια), βοηθώντας τους μαθητές να κατανοήσουν πώς οι αξίες διαμορφώνουν διαφορετικές στάσεις και απόψεις.

Διδακτική στρατηγική 5: Head, Heart, Hands (Κεφάλι, Καρδιά, Χέρια)

Η διδακτική στρατηγική Head, Heart, Hands ενθαρρύνει τους μαθητές να ασχοληθούν με ένα θέμα σε τρία επίπεδα: γνωστικά, συναισθηματικά και πρακτικά. Με την παρότρυνση ενός σημαντικού ερεθίσματος, όπως ένα βίντεο, μια εικόνα ή ένα podcast, οι μαθητές ανταποκρίνονται σημειώνοντας τις σκέψεις τους (*κεφάλι*), τα συναισθήματά τους (*καρδιά*) και τις πιθανές ενέργειές τους (*χέρια*) σε αυτοκόλλητα σημειώματα. Αυτές οι σκέψεις συζητούνται σε εναλλασσόμενες ομάδες, επιτρέποντας στους μαθητές να εξερευνήσουν και τις τρεις διαστάσεις. Η δραστηριότητα ολοκληρώνεται με μια συζήτηση σε επίπεδο τάξης, όπου ο εκπαιδευτικός συνδέει τις απόψεις των μαθητών με σχετικές θεωρίες και (βλ. επόμενα κεφάλαια). Αυτή η μέθοδος προάγει την πολυδιάστατη σκέψη, την ενσυναίσθηση και την υιοθέτηση διαφορετικών οπτικών γωνιών σε θέματα που σχετίζονται με αξίες.

Διδακτική στρατηγική 6: INSERT

Η διδακτική INSERT (Interactive Noting System for Effective Reading and Thinking) προάγει την κριτική ενασχόληση με τα κείμενα, ενθαρρύνοντας τους μαθητές να σχολιάζουν ή να «κωδικοποιούν» τις πληροφορίες χρησιμοποιώντας σύμβολα, αυτοκόλλητα σημειώματα ή άλλα οπτικά βοηθήματα. Κατά την ανάγνωση επιλεγμένου υλικού, οι μαθητές εντοπίζουν βασικές ιδέες, εκφράζουν αβεβαιότητα και αναστοχάζονται τις συνδέσεις με προηγούμενες γνώσεις. Αυτή η μέθοδος καλλιεργεί δεξιότητες όπως η διάκριση, η σύγκριση και η αξιολόγηση, ενώ παράλληλα προτρέπει τους μαθητές να εκφράσουν και να βελτιώσουν τις αξίες τους μέσω της συζήτησης. Ο εκπαιδευτικός ολοκληρώνει τη δραστηριότητα συνδέοντας τα αποτελέσματα της ανάγνωσης με σχετικές θεωρίες και δεδομένα (βλ. επόμενα κεφάλαια), εμβαθύνοντας την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι αξίες διαμορφώνουν τις απόψεις, τις αποφάσεις και τη συμπεριφορά.

Διδακτική στρατηγική 7: Opinion Line (Γραμμή γνώμης)

Η μέθοδος Opinion Line επιτρέπει στους μαθητές να τοποθετηθούν φυσικά κατά μήκος μιας γραμμής (πραγματικής ή φανταστικής) για να δείξουν τη στάση τους απέναντι σε μια διχοτομική δήλωση. Αυτή η οπτική και ενσώματη προσέγγιση διευκολύνει την έκφραση προσωπικών απόψεων, ενθαρρύνει τον στοχαστικό διάλογο και επιτρέπει αλλαγές στην οπτική γωνία με βάση τα επιχειρήματα των συμμαθητών. Συνδέοντας κάθε συζήτηση με χάρτες και επεξηγηματικά πλαίσια (βλ. επόμενα κεφάλαια), οι μαθητές αποκτούν βαθύτερη κατανόηση της ποικιλομορφίας των απόψεων εντός και μεταξύ των κοινωνιών. Αν και απλή στο σχεδιασμό της, η μέθοδος απαιτεί εξειδικευμένη διευκόλυνση για να καθοδηγήσει μια ουσιαστική συζήτηση και να συνδέσει τις θέσεις των μαθητών με τις υποκείμενες αξίες.

Διδακτική στρατηγική 8: Snowball (Χιονοστιβάδα)

Η στρατηγική **Snowball** προάγει την κριτική σκέψη και τη συνεργατική λήψη αποφάσεων, καθοδηγώντας τους μαθητές μέσα από μια σταδιακή διαδικασία περιορισμού επιλογών που σχετίζονται με ένα ερώτημα βασισμένο σε αξίες. Αρχικά, οι μαθητές εργάζονται ατομικά και επιλέγουν βασικές δηλώσεις από ένα σύνολο που έχει επιλεγεί από τον εκπαιδευτικό, για παράδειγμα δηλώσεις που συνδέονται με τους χάρτες που παρουσιάζονται στα επόμενα κεφάλαια.

Μέσα από διαδοχικούς γύρους συζήτησης σε ζευγάρια και μικρές ομάδες, οι μαθητές αναθεωρούν και εξειδικεύουν τις επιλογές τους, καταλήγοντας τελικά στις πιο σημαντικές απαντήσεις και τεκμηριώνοντάς τις με επιχειρήματα. Αυτή η πολυεπίπεδη προσέγγιση ενισχύει τη βαθύτερη κατανόηση, καλλιεργεί τον διάλογο και τις δεξιότητες επιχειρηματολογίας και βοηθά τους μαθητές να συνδέσουν τις ατομικές απόψεις με ευρύτερα κοινωνικά πρότυπα και θεωρητικές προσεγγίσεις.

Διδακτική στρατηγική 9: Spider web (Ιστός Αράχνης)

Η στρατηγική **SPIDER Web** (*Synergetic Practiced Independent Developed Exploration Rubric WEB*) ενθαρρύνει τη συνεργατική μάθηση μέσα από μια οπτική και διαδραστική διαδικασία καταιγισμού ιδεών. Χρησιμοποιώντας υλικά όπως σπάγκο ή μαλλί, οι μαθητές δημιουργούν έναν φυσικό «ιστό» που αναπαριστά τις συνδέσεις μεταξύ ιδεών, αξιών και οπτικών που σχετίζονται με ένα κεντρικό θέμα.

Εργαζόμενοι σε μικρές ομάδες, οι μαθητές μοιράζονται σκέψεις, χτίζουν πάνω στις συνεισφορές των άλλων και διερευνούν αλληλένδετες έννοιες. Η μέθοδος προάγει τον σεβαστό διάλογο, την ενσυναίσθηση και την κριτική σκέψη, τοποθετώντας τους μαθητές στο επίκεντρο της μαθησιακής διαδικασίας, ενώ ο εκπαιδευτικός παρατηρεί και διευκολύνει τον αναστοχασμό.

Μέσω της οπτικής χαρτογράφησης της πολυπλοκότητας των αξιών και της σύνδεσης της συζήτησης με σχετικές θεωρίες (βλ. επόμενα κεφάλαια), οι μαθητές ενισχύουν την επίγνωσή τους για το πώς οι ατομικές πεποιθήσεις συνυφαίνονται μέσα σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια.

Διδακτική στρατηγική 10: Think Pair Share (Σκέψου- Συζήτησε- Μοιράσου)

Η στρατηγική **Think - Pair - Share** είναι μια ευέλικτη και συμμετοχική μέθοδος που ενισχύει τον αναστοχασμό, τη συνεργασία και τον κριτικό διάλογο. Αρχικά, οι μαθητές σκέφτονται ατομικά πάνω σε ένα ερώτημα ή μια δήλωση (*Think*), στη συνέχεια ανταλλάσσουν απόψεις με έναν συμμαθητή (*Pair*) και τέλος μοιράζονται τις σκέψεις τους σε μια ευρύτερη συζήτηση μέσα στην τάξη (*Share*).

Η δομημένη αυτή διαδικασία ενθαρρύνει τους μαθητές να διατυπώνουν τις αξίες τους, να λαμβάνουν υπόψη εναλλακτικές οπτικές και να συμμετέχουν σε διάλογο με σεβασμό. Είτε χρησιμοποιείται για την εισαγωγή, την εμπάθυνση ή την εμπέδωση της μάθησης, η δραστηριότητα υποστηρίζει την ανάπτυξη δεξιοτήτων επικοινωνίας και συλλογιστικής.

Συνδέοντας τις κοινές αναστοχαστικές σκέψεις με δεδομένα και θεωρητικά πλαίσια (βλ. επόμενα κεφάλαια), η στρατηγική προάγει την ουσιαστική ενασχόληση των μαθητών με πραγματικά διλήμματα αξιών

Διδακτική στρατηγική 11: Values compass (Πυξίδα Αξιών)

Η στρατηγική **Values Compass** δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να αναστοχαστούν πάνω σε μια σειρά ερωτημάτων που σχετίζονται με αξίες, τοποθετώντας τις απόψεις τους σε μια κλίμακα από το 0 έως το 10. Το αποτέλεσμα είναι μια οπτική αναπαράσταση των στάσεων τους, η οποία λειτουργεί ως αφετηρία για σύγκριση και συζήτηση, αρχικά μεταξύ των συμμαθητών και στη συνέχεια με ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.

Μέσα από την επαφή με ποικίλες απόψεις και την οπτικοποίηση προτύπων αξιών, οι μαθητές αποκτούν βαθύτερη κατανόηση της πολυπλοκότητας των ατομικών και πολιτισμικών διαφορών. Η στρατηγική ενισχύει την επίγνωση της προσωπικής τους θέσης, προάγει τον σεβαστό διάλογο και διευκολύνει τη σύνδεση ανάμεσα στις προσωπικές απόψεις, τις οπτικές των συνομηλίκων και διεθνή δεδομένα.

Διδακτική στρατηγική 1 2: Values Quadrant (Τεταρτημόριο αξιών)

Η στρατηγική **Values Quadrant** προσκαλεί τους μαθητές να διερευνήσουν τις δικές τους αξίες σε σχέση με ένα συγκεκριμένο θέμα, τοποθετώντας τον εαυτό τους σε ένα τεταρτημόριο δύο αξόνων, όπου κάθε άξονας αντιπροσωπεύει μία διάσταση της επιλεγμένης αξίας. Οι μαθητές μπορούν επίσης να τοποθετήσουν φανταστικούς ή πραγματικούς χαρακτήρες στο τεταρτημόριο, με βάση σύντομα προφίλ χαρακτήρων.

Μέσα από συζητήσεις σε ζευγάρια και ομάδες, οι μαθητές εξηγούν και τεκμηριώνουν τις τοποθετήσεις τους, εξετάζουν εναλλακτικές οπτικές και αναστοχάζονται πάνω στην ποικιλομορφία των κινήτρων που βρίσκονται πίσω από αποφάσεις βασισμένες σε αξίες. Ο εκπαιδευτικός καθοδηγεί τη διαδικασία και συνδέει τα αποτελέσματα με δεδομένα και ερμηνευτικά πλαίσια (βλ. επόμενα κεφάλαια).

Αυτή η οπτική και διαδραστική μέθοδος βοηθά τους μαθητές να εξετάσουν κριτικά τις δικές τους θέσεις, να κατανοήσουν το σκεπτικό των άλλων και να εμβαθύνουν στην κατανόηση σύνθετων διλημάτων αξιών.

2.5 Συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύσαμε τον τρόπο με τον οποίο τα μακροπρόθεσμα πρότυπα αξιών στις κοινωνίες διαμορφώνονται από τις υλικές και κοινωνικές συνθήκες που βιώνονται κατά τα διαμορφωτικά χρόνια της ζωής των ανθρώπων.

Μέσα από τη γενεακή αντικατάσταση, όπου οι παλαιότερες γενιές έδιναν προτεραιότητα στην τάξη, τη σταθερότητα και την οικονομική ανάπτυξη, ενώ οι νεότερες γενιές αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στην αυτοέκφραση, την αυτονομία και τη δημοκρατία, η Ευρώπη στο σύνολό της έχει στραφεί περισσότερο προς μεταϋλιστικές αξίες, όπως η ελευθερία και ο πλουραλισμός. Ωστόσο, δεν είναι μόνο η οικονομία που διαμορφώνει τις αξίες μας· η αλληλεπίδραση ατομικών εμπειριών ζωής, πολιτισμικών παραδόσεων, θεσμικών πλαισίων, περιφερειακών περιβαλλόντων και πολλών ακόμη μικρο- και μακρο-επιπέδων παραγόντων καθορίζει ποιες αξίες μας καθοδηγούν στη ζωή.

Λόγω αυτής της σύνθετης διαδικασίας διαμόρφωσης των αξιών, αυτές δεν αλλάζουν εύκολα. Οι ανησυχίες σχετικά με ταχέως αυξανόμενες αξιακές διαιρέσεις και την έντονη πόλωση είναι, ως εκ τούτου, συχνά υπερβολικές. Παρότι τέτοιου είδους πόλωση αξιών δεν φαίνεται να λαμβάνει χώρα, η συναισθηματική πόλωση φαίνεται να αυξάνεται στην Ευρώπη. Αυτή η μορφή πόλωσης ενδέχεται να απειλεί τις δημοκρατικές μας αξίες, όταν παύουμε να αντιλαμβανόμαστε «τον άλλον» ως έναν νόμιμο πολιτικό αντίπαλο και τον βλέπουμε ως εχθρό που πρέπει να αποκλειστεί.

Το ερώτημα σε ποιες ακριβώς ομάδες μειώνεται η προσήλωση στις δημοκρατικές αξίες παραμένει αντικείμενο επιστημονικής συζήτησης. Τόσο οι μεγαλύτερες όσο και οι νεότερες γενιές φαίνεται να αντιμετωπίζουν πολιτισμικές και οικονομικές ανασφάλειες που επηρεάζουν τις αξίες τους. Παράλληλα, όμως, οι δημοκρατικές και χειραφετητικές αξίες εξακολουθούν να εκτιμώνται ιδιαίτερα από όλες τις κοινωνικές ομάδες, υπογραμμίζοντας το ισχυρό θεμέλιο πάνω στο οποίο έχει οικοδομηθεί η ευρωπαϊκή κοινότητα

Οι μαθητές μεγαλώνουν σε έναν κόσμο όπου οι παλιές βεβαιότητες υποχωρούν και ο πλουραλισμός αποτελεί τον κανόνα. Χρειάζονται τα κατάλληλα εργαλεία για να αναστοχάζονται κριτικά πάνω στις δικές τους αξίες, να αλληλεπιδρούν με τους άλλους μέσα από διάλογο που βασίζεται στον σεβασμό και να διαχειρίζονται την ηθική πολυπλοκότητα χωρίς να καταφεύγουν στον κυνισμό ή τον δογματισμό. Η διδασκαλία των ευρωπαϊκών αξιών δεν αποσκοπεί στην επιβολή μιας ενιαίας κοσμοθεωρίας· στοχεύει στην καλλιέργεια της πολιτειακής επάρκειας ώστε οι μαθητές να μπορούν να συμμετέχουν σε ένα κοινό εγχείρημα, ακόμη και μέσα από τη διαφωνία. Στόχος είναι να καταστούν ορατά τα αξιακά θεμέλια των ευρωπαϊκών θεσμών και να εξοπλιστεί η επόμενη γενιά με τα εφόδια για να τα υπερασπιστεί, να τα βελτιώσει ή να τα μεταρρυθμίσει.

Το υπόλοιπο της έκθεσης θα παρουσιάσει πρακτικά εργαλεία για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με στόχο να καταστούν οι ευρωπαϊκές αξίες πιο απτές. Στο τέλος κάθε κεφαλαίου που αφορά μία αξία, θα παρέχεται ένα παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής εφαρμοσμένης στη συγκεκριμένη αξία.

Βιβλιογραφία

Arts, W.A. (2011). Explaining European Value Patterns: Problems and Solutions. *Studia UBB Sociologica* 56, 7-31.

Eisenstadt, S.N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus* 129(1), 1-29.

Eatwell, R., & Goodwin, M. J. (2018). National populism: The revolt against liberal democracy. Pelican Books.

European Union. (2007). Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community (2007/C 306/01). Official Journal of the European Union, C 306, 1-271. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2007:306:TOC>

Foa, R. S., & Mounk, Y. (2016). The danger of deconsolidation: the democratic disconnect. *Journal of Democracy*, 27(3), 5-17.

Foa, R. S., & Mounk, Y. (2017). The signs of deconsolidation. *Journal of Democracy*, 28(1), 5-15.

Fukuyama, F. (2000). *The Great Disruption*. New York: Touchstone.

Green, A. (2017). The crisis for young people: Generational inequalities in education, work, housing and welfare. Springer Nature.

Gundelach, P. (1994). National value differences: modernization or institutionalization?. *International Journal of Comparative Sociology*, 35(1-2), 37-59.

Halman, L., & Gelissen, J. (2019). Values

in Life Domains in a Cross-National Perspective. *KZfSS Kölner Zeitschrift für Soziologie und Socialpsychologie* 71(1), 1-25.

Harteveld, E. (2019). Affective polarization and social sorting: a comparative study. *APSA 2019 Annual Meeting Paper*.

Hornsey, M. J. (2008). Social identity theory and self-categorization theory: A historical review. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), 204-222.

Inglehart, R. (1977). The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics. Princeton University Press.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1), 19-51.

Joas, H. (2000). *The Genesis of Values*. Chicago: The University of Chicago Press.

Körösényi, A. (2013). Political polarization and its consequences on democratic accountability. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 4(2), 3-30.

Mau, S., Lux, T., & Westheuser, L. (2023). Triggerpunkte: Konsens und Konflikt in der Gegenwartsgesellschaft | Warum Gendersternchen und Lastenfahrräder so viele Menschen triggern. Suhrkamp Verlag.

Mouffe, C. (2014). By way of a post-script. *Parallax*, 20(2), 149-157.

Muis, Q. (2024). "Who are those people?": Causes and consequences of polarization in the schooled society. Open Press Tilburg University. <https://doi.org/10.56675/tsb.27333853>

Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Reiljan, A. (2020). 'Fear and loathing across party lines'(also) in Europe: Affective polarization in European party systems. *European Journal of Political Research*, 59(2), 376-396.

Sandel, M. J. (2020). *The tyranny of merit: What's become of the common good?*. Penguin UK.

Schäfer, A. (2021). Cultural Backlash? How (Not) to Explain the Rise of Authoritarian Populism. *British Journal of Political Science*, 1- 17. doi:10.1017/S0007123421000363

Somer, M., & McCoy, J. (2018). Déjà vu? Polarization and endangered democracies in the 21st century. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 3-15.

Somer, M., & McCoy, J. (2019). Transformations through polarizations and global threats to democracy. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681(1), 8-22.

Stavrakakis, Y. (2018). Paradoxes of polarization: Democracy's inherent division and the (anti-) populist challenge. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 43-58.

Svolik, M. W. (2019). Polarization versus democracy. *Journal of Democracy*, 30(3), 20-32.

Wagner, M. (2020). Affective polarization in multiparty systems. *Electoral Studies*, 102199. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102199>

Welzel, C., Inglehart, R., & Klingemann, H. D. (2003). Human development as a theory of social change: a cross-cultural perspective. *European Journal of Political Science*, 42(3), 341-379.

Wuttke, A., Gavras, K., & Schoen, H. (2022). Have Europeans grown tired of democracy? New evidence from eighteen consolidated democracies, 1981-2018. *British Journal of Political Science*, 52(1), 416-428.

Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο κεφάλαιο «Αξίες» των Loek Halman και Inge Sieben (2020) και σε κεφάλαια από τη διδακτορική διατριβή «Ποιοι είναι αυτοί οι άνθρωποι;» της Quita Muis (2024). Προσθήσαμε ορισμένα νέα στοιχεία και ενημερωμένη βιβλιογραφία.

Για τη βελτίωση του κειμένου χρησιμοποιήθηκε το ChatGPT με την εντολή: «μπορείς παρακαλώ να βελτιώσεις αυτό το κείμενο ώστε να είναι πιο προσιτό για τη δημοκρατική και πολιτική εκπαίδευση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση».

Οι περιγραφές των διδακτικών στρατηγικών είναι μια σύνοψη των πληροφοριών που είναι διαθέσιμες στη διεύθυνση <https://atlasofeuropeanvalues.eu/materials.html>, δημιουργημένη με την εντολή: «μπορείς παρακαλώ να συνοψίσεις αυτές τις πληροφορίες σε λίγες προτάσεις, κατάλληλες για τη δημοκρατική και πολιτική εκπαίδευση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση».

Δημοκρατία

Κεφάλαιο 3

Περίληψη

Η ΕΕ βασίζεται στην αξία της δημοκρατίας. Οι δημοκρατικές αξίες μπορούν να συνδεθούν με δύο τρόπους πολιτικής υποστήριξης: τη διάχυτη πολιτική υποστήριξη (γενικές πεποιθήσεις για το πολιτικό σύστημα· βαθιά ριζωμένες και μάλλον σταθερές) και την ειδική πολιτική υποστήριξη (αξιολόγηση της κυβέρνησης και του κοινοβουλίου· μπορεί να αλλάξει πιο γρήγορα).

Η δημοκρατία εκτιμάται περισσότερο σε χώρες με μακρύτερες δημοκρατικές παραδόσεις, μεγαλύτερη οικονομική ευημερία, και/ή λιγότερη αντιλαμβανόμενη διαφθορά.

Επίσης εκτιμάται περισσότερο από άτομα με υψηλότερο εισόδημα, υψηλότερα μορφωτικά επίπεδα, και/ή που είναι νεότερα - αν και οι νεότερες ομάδες ηλικίας υιοθετούν τις δημοκρατικές αξίες κάπως λιγότερο από τις προηγούμενες ομάδες.

Η εφαρμογή στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μπορεί να επιτευχθεί εστιάζοντας σε απτές μετρήσεις όπως:

- Σημασία του να διοικείται κανείς δημοκρατικά (*διάχυτη πολιτική υποστήριξη*)
- Αξιολόγηση τρόπων διακυβέρνησης (*διάχυτη πολιτική υποστήριξη*):
  - Να έχουμε έναν ισχυρό ηγέτη που δεν χρειάζεται να ασχολείται με το κοινοβούλιο και τις εκλογές
  - Να λαμβάνουν οι ειδικοί, όχι η κυβέρνηση, αποφάσεις σύμφωνα με αυτό που πιστεύουν ότι είναι καλύτερο για τη χώρα
  - Να έχει ο στρατός τον έλεγχο της χώρας
  - Να έχουμε ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα
- Εμπιστοσύνη στο κοινοβούλιο, τα πολιτικά κόμματα, την κυβέρνηση (*συγκεκριμένη πολιτική υποστήριξη*)

>> Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: "INSERT"

3.1 Εισαγωγή

Η δημοκρατία προέρχεται από τις ελληνικές λέξεις «δήμος» (λαός) και «κράτος» (εξουσία) και συνεπώς σημαίνει «εξουσία του λαού». Αλλά πώς είναι μια δημοκρατία; Αν και φαίνεται να υπάρχει μια κοινή κατανόηση της έννοιας της δημοκρατίας (Dalton et al., 2007), η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είναι τόσο εύκολη, καθώς η δημοκρατία είναι μια πολύπλευρη έννοια. Πρώτον, η δημοκρατία είναι μια μορφή διακυβέρνησης: σε μια δημοκρατία, οι πολίτες έχουν τη δύναμη να λαμβάνουν αποφάσεις. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτό διαφέρει μεταξύ των χωρών και με την πάροδο του χρόνου: η λήψη αποφάσεων μπορεί να γίνεται άμεσα ή μέσω εκλεγμένων αντιπροσώπων. Η δημοκρατία αναφέρεται επομένως σε έναν συγκεκριμένο τύπο θεσμικής διευθέτησης για την επίτευξη πολιτικών αποφάσεων (*διαδικαστικός ορισμός*). Δεύτερον, η δημοκρατία συνδέεται με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών, συμπεριλαμβανομένων βασικών δικαιωμάτων όπως η ελευθερία του λόγου, το δικαίωμα ψήφου και το δικαίωμα έκφρασης απόψεων (*ορισμός αξιών*). Και τρίτον, η δημοκρατία συνδέεται με την ιδέα της ιθαγένειας. Τα προαναφερθέντα δικαιώματα είναι αυτά που καθιστούν μια κοινωνία δημοκρατική, καθώς επιτρέπουν στους ανθρώπους να αναλάβουν ενεργό ρόλο στις αποφάσεις και τη (μελλοντική) ανάπτυξη της χώρας τους (*πολιτειακός ορισμός*).

Η ΕΕ βασίζεται στην αξία της δημοκρατίας, ή για να είμαστε πιο ακριβείς: της αντιπροσωπευτικής

δημοκρατίας. Οι Ευρωπαίοι πολίτες έχουν πολιτικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα να είναι υποψήφιοι και να ψηφίζουν στις εκλογές.

https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en

Αν και η δημοκρατία μπορεί να φαίνεται διαφορετικά σε διαφορετικές χώρες και μπορεί να λάβει διαφορετικές μορφές, σίγουρα έχει γίνει μια καθολική αξία (Ferrin & Kriesi, 2016). Πολλές χώρες σε όλο τον κόσμο γίνονται πιο δημοκρατικές (Inglehart & Welzel, 2005; Norris, 2011), παρόλο που κάποιες αντιμετωπίζουν προκλήσεις, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια περιόδων κρίσης (σκεφτείτε τις οικονομικές υφέσεις ή την πρόσφατη πανδημία COVID-19).

Ορισμένες χώρες, ενδέχεται να αντιμετωπίσουν δυσκολίες στην πλήρη εδραίωση των δημοκρατικών αξιών, και σε ορισμένες περιπτώσεις, οι χώρες μπορεί ακόμη και να επιστρέψουν σε λιγότερο δημοκρατικά ή πιο αυταρχικά συστήματα διακυβέρνησης (Ferrin & Kriesi, 2016). Οι μελετητές έχουν αναφέρει συγκεκριμένες προκλήσεις ή ακόμη και απειλές για τη δημοκρατία, όπως η άνοδος του λαϊκισμού (π.χ., Akkerman, 2003; Mudde & Kaltwasser, 2012; 2017), οι θεωρίες συνωμοσίας (π.χ., Cassam, 2019; Moore, 2018; Rosenblum & Muirhead, 2019), και η πόλωση (McCoy, Rahman & Sommer, 2018; Reiljan, 2020; Svobik, 2019). Παρόλες τις προκλήσεις, η υποστήριξη για τη δημοκρατία είναι ισχυρή σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, αν και αυτή η υποστήριξη μπορεί να διαφέρει μεταξύ των χωρών και σε διαφορετικές ομάδες της κοινωνίας (Norris, 2012), όπως θα δείξουμε επίσης παρακάτω.

3.2. Δημοκρατικές αξίες: η διαφορά μεταξύ διάχυτης και ειδικής πολιτικής υποστήριξης

Στην επιστημονική βιβλιογραφία, οι δημοκρατικές αξίες συνδέονται συχνότερα¹ με την έννοια της πολιτικής υποστήριξης: πόσο πολύ πιστεύουν οι άνθρωποι στο πολιτικό σύστημα και στην ικανότητά του να τους εξυπηρετεί. Υπάρχουν δύο κύριοι τύποι πολιτικής υποστήριξης (Easton, 1965):

- **Η διάχυτη πολιτική υποστήριξη** αφορά τις γενικές πεποιθήσεις και αξίες που έχουν οι άνθρωποι για το πολιτικό σύστημα στο σύνολό του. Σημαίνει να πιστεύει κανείς ότι ένα συγκεκριμένο πολιτικό σύστημα (όπως η δημοκρατία) είναι καλό και σημαντικό.

Τα άτομα που επιδεικνύουν διάχυτη πολιτική υποστήριξη προσκολλώνται σε αξίες που υποστηρίζουν τον διαχωρισμό των εξουσιών, την ελευθερία, την αυτοδιάθεση και την ηθική αυτονομία—την ικανότητα να λαμβάνει κανείς αποφάσεις ανεξάρτητα (Reeskens et al., 2020). Αυτές οι αξίες είναι βαθιά ριζωμένες και συνήθως δεν αλλάζουν γρήγορα.

Η ειδική πολιτική υποστήριξη, από την άλλη πλευρά, αφορά το πώς αισθάνονται οι άνθρωποι για την κυβέρνηση σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Αυτό το είδος υποστήριξης μπορεί να αλλάξει πιο εύκολα καθώς συνδέεται με αξιολογήσεις της κυβέρνησης (και των ηγετών της). Οι θετικές αξιολογήσεις οδηγούν σε υψηλότερα επίπεδα εμπιστοσύνης στα κρατικά θεσμικά όργανα και εμπιστοσύνης στους εκλεγμένους αξιωματούχους (Norris, 2011: 7-8).

3.2.1. Εφαρμογή της διάχυτης πολιτικής υποστήριξης: σημασία του να διακυβερνάνται κανείς δημοκρατικά και δημοκρατική-αυταρχική προτίμηση

Η διάχυτη πολιτική υποστήριξη αφορά επομένως γενικές ιδέες και αξίες που έχουν οι άνθρωποι για τη δημοκρατία· αφορά το πόσο εκτιμούν τα άτομα τη δημοκρατία ως τρόπο διακυβέρνησης.

Αυτός ο τύπος πολιτικής υποστήριξης θεωρείται ότι διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας και των πρώιμων εμπειριών ζωής (τα λεγόμενα διαμορφωτικά χρόνια) και παραμένει σταθερός καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής κάποιου (Inglehart, 1977· 1997). Για παράδειγμα, όπως υποστηρίξαμε στο Κεφάλαιο 2, τα άτομα που μεγαλώνουν σε δύσκολες εποχές, όπως κατά τη διάρκεια ενός πολέμου ή μιας οικονομικής κρίσης, είναι πιο πιθανό να αναπτύξουν αξίες που εστιάζουν στην επιβίωση και την ασφάλεια: πιο υλικές αξίες συν-συνδεδεμένος με την εξουσία. Τα άτομα που μεγαλώνουν σε πιο ειρηνικές και ασφαλείς εποχές είναι πιο πιθανό να υιοθετήσουν δημοκρατικές αξίες, όπως την ελευθερία και τη συμμετοχή στην κοινωνία. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι παρόλο που αυτές οι δημοκρατικές αξίες είναι γενικά σταθερές, μεγάλα γεγονότα ή κρίσεις (όπως οικονομικές υφέσεις ή πόλεμοι) μπορούν μερικές φορές να μετατοπίσουν τις απόψεις των ανθρώπων βραχυπρόθεσμα (Inglehart (1997). Σε περιόδους κρίσης, οι άνθρωποι μπορεί να αρχίσουν να σκέφτονται ότι η ισχυρή, αποφασιστική ηγεσία είναι πιο σημαντική από τις συνήθεις διαδικασίες της δημοκρατίας.

Αυτό μπορεί να τους οδηγήσει να αμφισβητήσουν την αποτελεσματικότητα της δημοκρατικής διακυβέρνησης (Boin & 't Hart, 2003). Η διάχυτη πολιτική υποστήριξη μπορεί να συλληφθεί με δύο τρόπους. Αυτές οι εφαρμογές συνοδεύονται από απτές μετρήσεις που είναι επίσης κατάλληλα για εφαρμογή στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Πρώτον, μπορούμε να μετρήσουμε τη **σημασία του να διακυβερνώμαστε δημοκρατικά** με μια ερώτηση όπως (EVS, 2017):

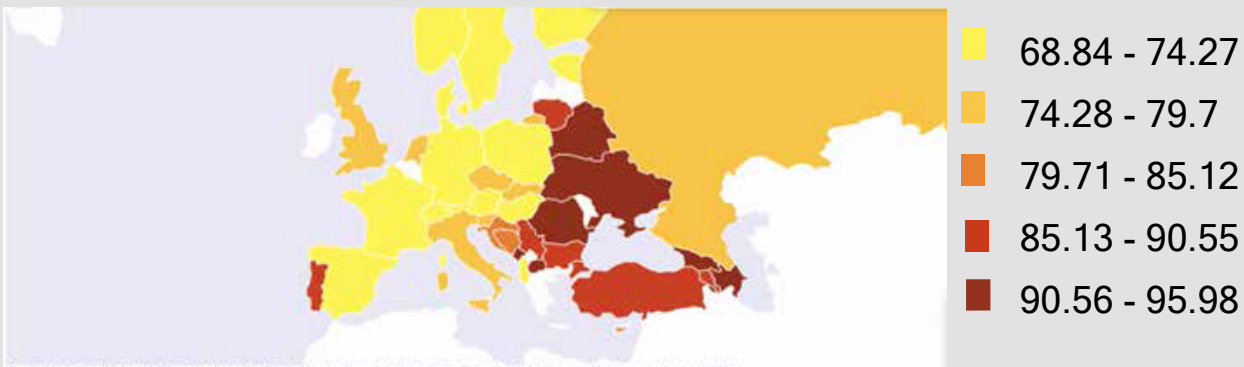
Πόσο σημαντικό είναι για εσάς να ζείτε σε μια χώρα που διακυβερνάται δημοκρατικά; Σε αυτήν την κλίμακα όπου το 1 σημαίνει ότι δεν είναι καθόλου σημαντικό» και το 10 σημαίνει «απόλυτα σημαντικό», ποια θέση θα επιλέγατε;

Ένας δεύτερος τρόπος μέτρησης της διάχυτης πολιτικής υποστήριξης είναι να ρωτήσουμε τους ανθρώπους σχετικά με την προτίμησή τους για **δημοκρατία-αυταρχισμό**. Αυτή είναι η υποστήριξη που δίνουν τα άτομα στη δημοκρατία σε σύγκριση με άλλες μορφές διακυβέρνησης (Inglehart & Wetzel, 2005), όπως αυταρχικές κυβερνήσεις (όπου η εξουσία ελέγχεται από ένα άτομο ή μια μικρή ομάδα) ή τεχνοκρατικές κυβερνήσεις (η λήψη αποφάσεων γίνεται από ειδικούς). Με βάση μια τυπολογία των Diamond και Linz (1990, για περαιτέρω ανάπτυξη βλ.:Reich, 2002),

η δημοκρατική διακυβέρνηση συγκρίνεται συχνά με τρεις συγκεκριμένες μορφές αυταρχικής διακυβέρνησης: στρατιωτική κυβέρνηση, ισχυρός ηγέτης με ανεξέλεγκτη εξουσία και κυβέρνηση που διοικείται από ειδικούς. Αυτή η σύγκριση χαρακτηρίζεται ως «προτίμηση δημοκρατίας-αυταρχισμού» στη βιβλιογραφία και μπορεί να μετρηθεί απτά ως εξής (EVS, 2017):

Το Σχήμα 3.1 δείχνει διαφορές σε αυτήν τη δημοκρατική αξία σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Παρακαλούμε σημειώστε ότι η ιδέα της δημοκρατίας, σε αυτήν την περίπτωση, δεν ορίζεται συγκεκριμένα. Είναι ενδιαφέρον ότι η έρευνα έχει δείξει ότι όταν οι άνθρωποι μιλούν για τη δημοκρατία, συνήθως τη σκέφτονται με έναν απλό τρόπο, μια «ελαχιστοποιημένη κατανόηση της δημοκρατίας» (Ferrín & Kriesi, 2016: 150) όπως το να έχουν ελεύθερες και δίκαιες εκλογές.

Σχήμα 3.1 Σημασία του να ζει κανείς σε μια χώρα που διακυβερνάται δημοκρατικά²

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Θα περιγράψω διάφορους τύπους πολιτικών συστημάτων και θα ρωτήσω τι πιστεύετε για τον καθένα ως τρόπο διακυβέρνησης αυτής της χώρας. Για τον καθένα, θα λέγατε ότι είναι (1) πολύ καλός, (2) μάλλον καλός, (3) μάλλον κακός ή (4) πολύ κακός τρόπος διακυβέρνησης αυτής της χώρας;

- Να έχουμε έναν ισχυρό ηγέτη που δεν χρειάζεται να ασχολείται με το κοινοβούλιο και τις εκλογές
- Να λαμβάνουν αποφάσεις ειδικοί, όχι η κυβέρνηση, σύμφωνα με αυτό που πιστεύουν ότι είναι καλύτερο για τη χώρα
- Να κυβερνά τη χώρα ο στρατός
- Να έχουμε ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα

3.2.2. Ειδική πολιτική υποστήριξη: πολιτική εμπιστοσύνη

Η ειδική πολιτική υποστήριξη σχετίζεται με την **πολιτική εμπιστοσύνη**. Αυτό αναφέρεται στην εμπιστοσύνη στους θεσμούς της εκπροσωπευτικής πλευράς του πολιτικού συστήματος όπως το κοινοβούλιο, τα πολιτικά κόμματα και την κυβέρνηση.

Τα σχήματα 3.2 έως 3.5 δείχνουν το ποσοστό των ανθρώπων που πιστεύουν ότι είναι (πολύ ή μάλλον) καλή ιδέα για καθεμία από τις τέσσερις μορφές πολιτικών συστημάτων της προτίμησης δημοκρατίας-αυταρχισμού σε όλες τις χώρες της Ευρώπης.

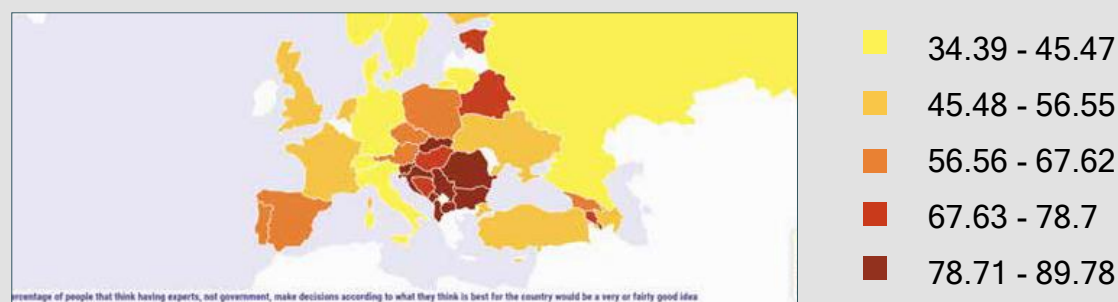
Εικόνα 3.2 Ποσοστό ατόμων που θεωρούν ότι η ύπαρξη ενός ισχυρού ηγέτη που δεν χρειάζεται να ασχολείται με το κοινοβούλιο ή τις εκλογές είναι (πολύ ή μάλλον) καλή ιδέα

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Εικόνα 3.3 Ποσοστό ατόμων που θεωρούν ότι η λήψη αποφάσεων από ειδικούς, όχι από την κυβέρνηση, σύμφωνα με αυτό που πιστεύουν ότι είναι καλύτερο για τη χώρα είναι (πολύ ή μάλλον) καλή ιδέα

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

θεσμούς της εκπροσωπευτικής πλευράς του πολιτικού συστήματος όπως το κοινοβούλιο, τα πολιτικά κόμματα και την κυβέρνηση. Σημειώστε ότι αυτή η έννοια είναι θεωρητικά διακριτή από την εμπιστοσύνη προς θεσμούς της εκτελεστικής πλευράς του πολιτικού συστήματος που εκτελούν τα καθημερινά καθήκοντα της

Οι ευρωπαϊκές αξίες στην πράξη

κοινωνίας, όπως οι δημόσιες υπηρεσίες, η αστυνομία και το νομικό σύστημα (Rothstein & Stolle, 2008· βλέπε επίσης κεφάλαιο 8 για τη δικαιοσύνη).

Η πολιτική εμπιστοσύνη μπορεί να μετρηθεί απτά ως εξής (EVS, 2017):

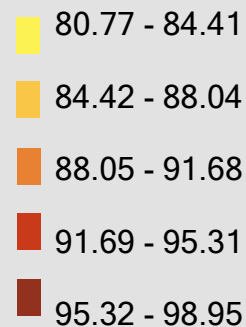
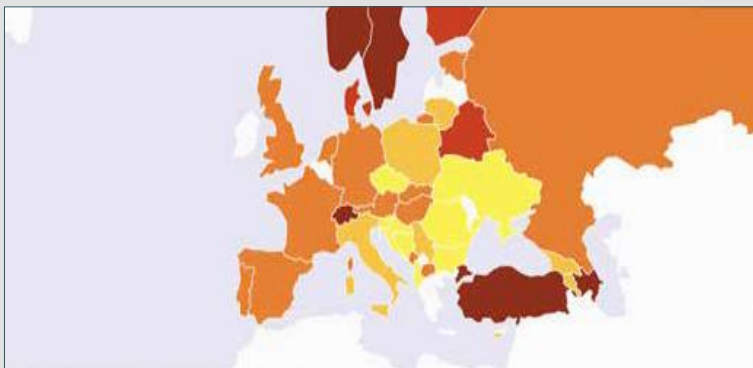
Πόση εμπιστοσύνη έχετε στο:

- *Κοινοβούλιο*
- *Πολιτικά Κόμματα*
- *Κυβέρνηση*

Είναι (1) πολύ μεγάλη, (2) αρκετά μεγάλη, (3) όχι πολύ μεγάλη ή (4) καθόλου;

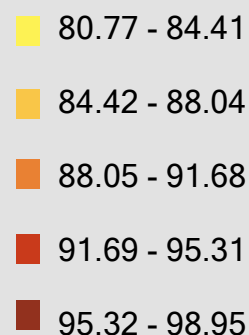
Τα Σχήματα 3.6 έως 3.8 δείχνουν διαφορές στο επίπεδο της πολιτικής εμπιστοσύνης (για κάθε στοιχείο ξεχωριστά) σε όλες τις χώρες της Ευρώπης.

Σχήμα 3.6 Ποσοστό ατόμων που έχουν πολύ μεγάλη ή αρκετά μεγάλη εμπιστοσύνη στο κοινοβούλιο

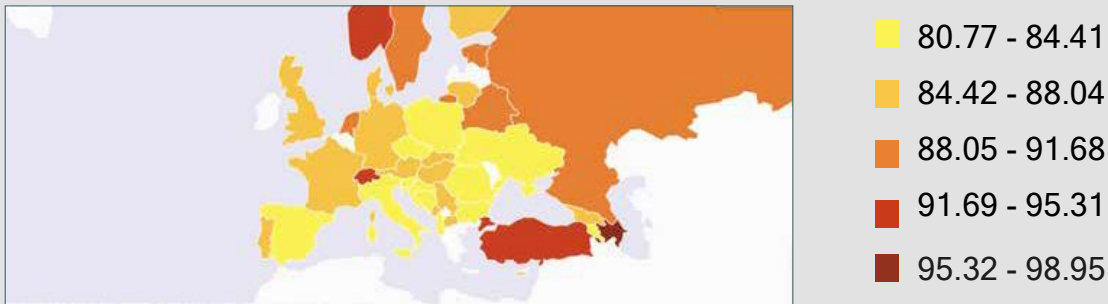

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 3.7 Ποσοστό ατόμων που έχουν πολύ μεγάλη ή αρκετά μεγάλη εμπιστοσύνη στα πολιτικά κόμματα

Σχήμα 3.8 Ποσοστό ατόμων που έχουν πολύ μεγάλη ή αρκετά μεγάλη εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Είναι σημαντικό να σημειωθεί και πάλι ότι η ειδική πολιτική υποστήριξη είναι αρκετά ασταθής, πράγμα που σημαίνει ότι μπορεί να αλλάξει γρήγορα και πιο εύκολα (Reeskens et al, 2020). Αυτός ο τύπος υποστήριξης εξαρτάται από το περιεχόμενο καθώς βασίζεται στην απόδοση των θεσμών (Hetherington, 1998· Norris, 2011), στην οικονομική απόδοση (van Erkel & van der Meer, 2016), καθώς και στην ατομική ευημερία (Catterberg & Moreno, 2006). Η ειδική πολιτική υποστήριξη εξαρτάται επομένως από μάλλον βραχυπρόθεσμη ικανοποίηση με συγκεκριμένα αποτελέσματα· αφορά το πόσο καλά πιστεύουν οι άνθρωποι ότι τα πηγαίνει η κυβέρνηση σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή (Easton, 1965).

Σε πολλές δημοκρατικές χώρες, σχετικά υψηλά και σταθερά επίπεδα διάχυτης πολιτικής υποστήριξης συνδυάζονται με διακυμαινόμενα (ή ακόμη και μειούμενα) επίπεδα ειδικής πολιτικής υποστήριξης (Van der Meer, 2019). Για παράδειγμα, παρόλο που η δημοκρατία μπορεί να εκτιμάται ιδιαίτερα γενικά, η εμπιστοσύνη στην

κυβέρνηση ή στα πολιτικά κόμματα μπορεί να μειωθεί κατά τη διάρκεια μιας κρίσης ή όταν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι η κυβέρνηση δεν κάνει καλή δουλειά. Αυτός ο συνδυασμός σταθερής υποστήριξης για τη δημοκρατία και διακυμαινόμενης εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς έχει θεωρηθεί ως πιθανό πρόβλημα στο παρελθόν. Οι μελετητές συνήθιζαν να ανησυχούν ότι η έλλειψη εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση θα μπορούσε να οδηγήσει σε κρίση της δημοκρατίας. Θεωρούσαν ότι τα υψηλά επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης εγγυώνται τη σταθερότητα των δημοκρατικών πολιτικών πλαισίων και την αντιμετώπιζαν ως θεμελιώδες συστατικό της πολιτικής κουλτούρας (Almond & Verba, 1963).

Ωστόσο, πολλοί ειδικοί σήμερα πιστεύουν ότι αυτός ο συνδυασμός αξιών (δηλαδή υψηλά επίπεδα διάχυτης πολιτικής υποστήριξης σε συνδυασμό με χαμηλά επίπεδα συγκεκριμένης πολιτικής υποστήριξης) σηματοδοτεί την άνοδο του «κριτικού πολίτη» (Van der Meer, 2019:17). Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι εξακολουθούν να εκτιμούν τη δημοκρατία συνολικά, αλλά είναι επίσης πιο κριτικοί ως προς τον τρόπο λειτουργίας των πολιτικών θεσμών· είναι πρόθυμοι να αμφισβητούν και να αξιολογούν τις ενέργειες των ηγετών και της κυβέρνησής τους.

3.3 Διαφορές στις δημοκρατικές αξίες μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη

Όταν εξετάζουμε τις διαφορές στις δημοκρατικές αξίες μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι με την πάροδο του χρόνου, πολλές χώρες - ακόμη και εκείνες που ήταν πιο αυταρχικές - έχουν γίνει πιο δημοκρατικές (Huntington, 1993).

Οι χώρες της Δυτικής και της Βόρειας Ευρώπης, ειδικότερα, σημειώνουν πολύ υψηλές βαθμολογίες στη διάχυτη πολιτική υποστήριξη. Γιατί συμβαίνει αυτό;

Μια πρώτη εξήγηση για αυτές τις διαφορές μεταξύ των χωρών είναι ότι οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης έχουν **μακρύτερες παραδόσεις δημοκρατίας**. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι εκεί ζουν υπό δημοκρατικά συστήματα για πολύ περισσότερο χρόνο από τους ανθρώπους στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες άρχισαν να γίνονται πιο δημοκρατικές μόνο μετά την πτώση του κομμουνισμού στα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Καθώς οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης έχουν βιώσει τη δημοκρατία για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, οι πολίτες τους έχουν καταστεί περισσότερο υποστηρικτικοί απέναντι στη δημοκρατική διακυβέρνηση, ενώ παράλληλα εμφανίζονται λιγότερο υποστηρικτικοί προς τα αυταρχικά συστήματα. Αυτή η μετατόπιση αποτελεί αποτέλεσμα της αυξημένης εμπειρίας με τη δημοκρατία (Haerpfer, 2008).

Καθώς οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης έχουν βιώσει τη δημοκρατία για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, οι πολίτες τους έχουν καταστεί περισσότερο υποστηρικτικοί απέναντι στη δημοκρατική διακυβέρνηση, ενώ παράλληλα εμφανίζονται λιγότερο υποστηρικτικοί προς τα αυταρχικά συστήματα. Αυτή η μετατόπιση αποτελεί αποτέλεσμα της αυξημένης εμπειρίας με τη δημοκρατία (Haerpfer, 2008).

Μια δεύτερη εξήγηση σχετίζεται με το πόσο καλά **λειτουργεί η δημοκρατία** σε κάθε χώρα. Σε χώρες όπου οι άνθρωποι αισθάνονται ότι η δημοκρατία λειτουργεί καλά και είναι αποτελεσματική, είναι πιο πιθανό να υποστηρίξουν τη δημοκρατική διακυβέρνηση (Ferrín & Kriesi, 2016). Αυτή η ιδέα της απόδοσης της δημοκρατίας συνδέεται συχνά με τις **οικονομικές συνθήκες** της χώρας. Επομένως, η υποστήριξη της δημοκρατίας θεωρείται ως αποτέλεσμα μιας αξιολόγησης της (οικονομικής) αξίας της (Waldron-Moore, 1999). Οι δημοκρατικές αξίες υποστηρίζονται ιδιαίτερα σε χώρες που είναι οικονομικά ευημερούσες ή έχουν χαμηλά επίπεδα ανισοτήτων.

Ο Andersen (2012) υποστηρίζει υπό αυτή την έννοια ότι το επίπεδο της οικονομικής ανισότητας είναι πιο σημαντικό από το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, δεν πρόκειται μόνο για πλούτο ή οικονομική ανάπτυξη. **Οι αντιλήψεις για τη διαφθορά** επίσης διαδραματίζουν ρόλο.

Σε χώρες όπου οι άνθρωποι πιστεύουν ότι υπάρχει μεγάλη διαφθορά στην πολιτική, η υποστήριξη για τη δημοκρατία είναι χαμηλότερη (Moreno, 2002). Ωστόσο, οι Karp και Milazzo (2015) παρατηρούν ότι η υποστήριξη για τη δημοκρατία δεν συνδέεται απαραίτητα άμεσα με τις οικονομικές συνθήκες ή τις αντιλήψεις για τη διαφθορά· πιο σημαντική είναι μια γενική δυσαρέσκεια για το πώς λειτουργεί η δημοκρατία στην πράξη. Αυτός ο δημοκρατικός σκεπτικισμός θεωρείται ως μια σημαντική εξήγηση για το γιατί τα άτομα στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης τείνουν να αποδέχονται τη δημοκρατική διακυβέρνηση σε μικρότερο βαθμό από τα άτομα από τις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης.

Τέλος, μελέτες δείχνουν ότι οι άνθρωποι στις προηγμένες βιομηχανικές δημοκρατίες (χώρες με ισχυρές οικονομίες και σταθερά πολιτικά συστήματα) τείνουν να υποστηρίζουν περισσότερο τις δημοκρατικές αξίες (Dalton και Ong, 2005). Όπως ήδη αναφέραμε νωρίτερα (και πιο αναλυτικά στο Κεφάλαιο 2), ο Inglehart (1997) υποστήριξε ότι οι άνθρωποι σε πλούσιες χώρες απομακρύνονται από τις υλικές αξίες που επικεντρώνονται στην επιβίωση και την ασφάλεια προς πιο **μεταύλιστικές αξίες**, οι οποίες είναι αξίες που επικεντρώνονται στην προσωπική ελευθερία, την αυτοέκφραση και τη δημοκρατία. Αυτές οι χώρες επομένως εκτιμούν περισσότερο τη δημοκρατία επειδή τα άτομα επικεντρώνονται περισσότερο σε θέματα όπως τα ατομικά δικαιώματα, η ελευθερία και η ισότητα.

3.4 Ατομικές διαφορές στις δημοκρατικές αξίες: ομάδες στην κοινωνία

Μέχρι στιγμής, εξετάσαμε τις διαφορές στις δημοκρατικές αξίες μεταξύ των χωρών. Ωστόσο, οι θεωρητικές έννοιες που περιγράφηκαν παραπάνω μπορούν επίσης να παρέχουν γνώσεις κατά την εξήγηση των διαφορών μεταξύ ατόμων εντός των χωρών. Εξετάζουμε το εισόδημα, την εκπαίδευση, την ηλικία, το φύλο και τη θρησκεία ως σημαντικούς παράγοντες.

Πρώτον, οι δημοκρατικές αξίες ενός ατόμου μπορούν να επηρεαστούν από το **επίπεδο εισοδήματος** και **εκπαίδευσής** του. Για παράδειγμα, άτομα που αντιμετωπίζουν **οικονομικές δυσκολίες**, όπως εκείνα με χαμηλότερα εισοδήματα, μπορεί να αισθάνονται ότι η δημοκρατία δεν τους βοηθά. Εξαιτίας αυτού, μπορεί

να αισθάνονται λιγότερο ικανοποιημένοι με την κυβέρνηση και να έχουν λιγότερη εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς. Ως αποτέλεσμα, μπορεί επίσης να είναι λιγότερο πιθανό να υποστηρίξουν τη δημοκρατία, ειδικά σε σύγκριση με εκείνους με υψηλότερα εισοδήματα (Andersen, 2012). Το ίδιο μοτίβο ισχύει συχνά και για άτομα με χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Αυτά τα άτομα μπορεί να βρίσκονται σε πιο ασταθείς ή δύσκολες κοινωνικές θέσεις, κάτι που μπορεί να τα καθιστά λιγότερο πιθανό να υιοθετήσουν δημοκρατικές αξίες. Επιπλέον, η εκπαίδευση έχει έναν ισχυρό ρόλο κοινωνικοποίησης, ειδικά στις δημοκρατικές κοινωνίες. Αυτό σημαίνει ότι τα σχολεία διδάσκουν στους μαθητές τη σημασία των δημοκρατικών κανόνων, όπως η ελευθερία του λόγου, η ψηφοφορία και ο σεβασμός των δικαιωμάτων των άλλων. Μέσω αυτής της εκπαίδευσης, οι μαθητές μαθαίνουν πώς να είναι καλοί και ενεργοί πολίτες σε μια δημοκρατία (Pallas, 2000). Επειδή τα άτομα με υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης έχουν συχνά **καλύτερη κατανόηση** αυτών των δημοκρατικών αρχών, είναι πιο πιθανό να υποστηρίξουν δημοκρατικές αξίες σε σύγκριση με εκείνους με χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης (Ferrín & Kriesi, 2016· Hakhverdian & Mayne, 2012). Αυτή η ιδέα ταιριάζει επίσης με τη θεωρία του Inglehart (1997), η οποία υποστηρίζει ότι καθώς η οικονομική κατάσταση των ανθρώπων βελτιώνεται και οι κοινωνίες γίνονται πιο εύπορες, οι άνθρωποι αρχίζουν να εστιάζουν περισσότερο σε **μεταύλιστικές αξίες** όπως η ελευθερία του λόγου και η δημοκρατία· αξίες που υπερβαίνουν απλώς την επιβίωση και τις βασικές ανάγκες. Δεδομένου ότι οι πιο μορφωμένοι άνθρωποι εστιάζουν γενικά περισσότερο σε αυτές τις αξίες, τείνουν να είναι ισχυρότεροι υποστηρικτές της δημοκρατίας από εκείνους με λιγότερη εκπαίδευση.

Η μεταϋλιστική θεωρία του Inglehart μπορεί επίσης να εξηγήσει τις διαφορές μεταξύ των **ηλικιακών** ομάδων σε μια χώρα. Σε αντίθεση με τις παλαιότερες γενιές, οι νεότερες γενιές μεγάλωσαν σε περιόδους οικονομικής ευημερίας και ευμάρειας. Επειδή δεν χρειαζόταν να ανησυχούν τόσο πολύ για βασικές ανάγκες όπως η τροφή και η στέγη, μπορούσαν να εστιάσουν περισσότερο σε «ανάγκες υψηλότερης τάξης» όπως η προσωπική ανάπτυξη και η ελευθερία. Ως αποτέλεσμα, οι νεότεροι άνθρωποι συχνά έχουν περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες: **αξίες** που δίνουν έμφαση στη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ελευθερία. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο, γενικά, οι νεότερες γενιές υποστηρίζουν περισσότερο τη δημοκρατία από τις παλαιότερες γενιές, που μεγάλωσαν σε πιο δύσκολες οικονομικές εποχές (Inglehart, 1997). Ωστόσο, η πιο πρόσφατη έρευνα δείχνει ότι η νεότερη ομάδα είναι κάπως περισσότερο υπέρ των αυταρχικών πολιτικών συστημάτων από τις προηγούμενες ομάδες (Eatwell and Goodwin, 2018; Foa and Mounk, 2016; 2017; Wuttke, Gavras and Schoen, 2022). Αυτή η πτώση των δημοκρατικών αξιών μπορεί (και πάλι) να συνδεθεί με οικονομικές ανασφάλειες. Αν και το γενικό επίπεδο ευημερίας έχει αυξηθεί σημαντικά, η νεότερη γενιά στην Ευρώπη βιώνει σχετική στέρηση: αισθάνεται πιο ανασφαλής από τις προηγούμενες γενιές λόγω των ευέλικτων συμβάσεων εργασίας, των προβλημάτων στην αγορά στέγης, του αυξανόμενου πληθωρισμού και (την απειλή) πολέμων (Muis & Reeskens, 2022).

Τέλος, υπάρχουν δύο επιπλέον εξηγήσεις για τις διαφορές μεταξύ ατόμων εντός των χωρών. Η πρώτη αφορά τις διαφορές **φύλου**. Η έρευνα δείχνει ότι οι γυναίκες συχνά υποστηρίζουν λιγότερο τις δημοκρατικές αξίες από τους άνδρες, ειδικά στην Ανατολική Ευρώπη (Oakes, 2002). Δεν υπάρχει σαφής απάντηση ως προς το γιατί συμβαίνει αυτό, αλλά ορισμένοι μελετητές υποδηλώνουν ότι οι γυναίκες μπορεί να είναι πιο παραδοσιακές στις πεποιθήσεις τους και λιγότερο προοδευτικές στις απόψεις τους σχετικά με την αλλαγή. Ομοίως, οι άνθρωποι που είναι **θρησκευόμενοι** τείνουν να έχουν πιο παραδοσιακές απόψεις επίσης, κάτι που μπορεί να τους καθιστά λιγότερο πιθανό να υποστηρίζουν έντονα τις δημοκρατικές αξίες. Ωστόσο, άλλη έρευνα υποδηλώνει ότι η θρησκεία μπορεί πραγματικά να προωθήσει την υποστήριξη για τη δημοκρατία (Meyer, Torer & Price, 2008). Τα θρησκευόμενα άτομα συχνά επιδεικνύουν υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης στους δημόσιους θεσμούς, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών. Θεωρούνται νομοταγείς πολίτες που ακολουθούν τους κανόνες της κοινωνίας και τείνουν να υποστηρίζουν τους βασικούς κανόνες της δημοκρατίας.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι στις κοινωνικές επιστήμες αναζητούμε γενικά πρότυπα όταν εξηγούμε τις διαφορές στη στήριξη της δημοκρατίας μεταξύ χωρών, καθώς και μεταξύ ατόμων εντός των χωρών. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι τα πρότυπα αυτά είναι πιθανοκρατικά και όχι ντετερμινιστικά. Πιθανοκρατικό σημαίνει ότι κάτι είναι πιο πιθανό να συμβεί όταν υπάρχει ένας συγκεκριμένος παράγοντας. Ντετερμινιστικό θα σήμαινε ότι όποτε υπάρχει ένας συγκεκριμένος παράγοντας, ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα πρέπει να συμβαίνει κάθε φορά. Στις κοινωνικές επιστήμες, αυτό το είδος της αυστηρής σχέσης αιτίας-αποτελέσματος είναι σπάνιο. Οι άνθρωποι είναι πολύπλοκοι, και αυτό που εκτιμούν εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Έτσι, όταν δηλώνουμε «Τα άτομα που ζουν σε χώρες με λιγότερη διαφθορά εκτιμούν περισσότερο τη δημοκρατία», δεν σημαίνει ότι όλοι σε αυτές τις κοινωνίες εκτιμούν πάντα περισσότερο τη δημοκρατία, απλώς ότι η πιθανότητα να συμβεί αυτό είναι μεγαλύτερη. Αυτή η έννοια είναι σημαντική καθώς μας υπενθυμίζει ότι αναζητούμε συνολικές τάσεις και τάσεις, όχι απόλυτους κανόνες. Μπορούν να υπάρχουν εξαιρέσεις, τόσο σε ατομικό όσο και σε επίπεδο χώρας.

3.5 Συμπέρασμα

Σε αυτό το κεφάλαιο, υποστηρίξαμε ότι ενώ η δημοκρατία ποικίλλει ως προς τη μορφή σε διάφορες χώρες, έχει γίνει μια καθολική αξία. Οι δημοκρατικές αξίες συνδέονται στενά με την πολιτική υποστήριξη, η οποία κατηγοριοποιήθηκε σε διάχυτη υποστήριξη (γενικές πεποιθήσεις στις δημοκρατικές αξίες, όπως η σημασία να διακυβερνώμαστε δημοκρατικά και οι προτιμήσεις δημοκρατίας-αυταρχισμού) και συγκεκριμένη υποστήριξη (εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και πολιτικά θεσμικά όργανα).

Η διάχυτη πολιτική υποστήριξη του ατόμου τείνει να είναι μάλλον σταθερή με την πάροδο του χρόνου, επηρεαζόμενη από εμπειρίες της πρώιμης ζωής, ενώ η συγκεκριμένη πολιτική υποστήριξη μπορεί να αλλάξει γρήγορα καθώς εξαρτάται από την κυβερνητική απόδοση. Οι διαφορές στις δημοκρατικές αξίες μεταξύ των χωρών επηρεάζονται από παράγοντες όπως οι δημοκρατικές παραδόσεις, η δημοκρατική απόδοση, οι μακροοικονομικές συνθήκες, τα επίπεδα διαφθοράς και οι μεταυλιστικές αξίες του πληθυσμού. Οι ατομικές διαφορές στις δημοκρατικές αξίες εντός των χωρών μπορούν να συνδεθούν με τον ίδιο τύπο εξηγήσεων: άτομα σε οικονομική δυσπραγία, με χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και μεγαλύτερης (καθώς και της πιο πρόσφατης) γενιάς εκτιμούν λιγότερο τη δημοκρατία. Τέλος, οι διαφορές φύλου και θρησκείας μπορούν επίσης να επηρεάσουν την υποστήριξη για τη δημοκρατία.

Όταν συζητάμε αυτές τις δημοκρατικές αξίες και τη διαφορά μεταξύ χωρών και ατόμων, παραμένει σημαντικό να σημειώσουμε ότι η δημοκρατία είναι μια πολύπλευρη έννοια. Οι ορισμοί και οι έννοιες ποικίλλουν και εξαρτώνται από διαφορετικά πλαίσια. Το ίδιο ισχύει για (πτυχές) άλλων μορφών διακυβέρνησης. Για παράδειγμα, η σημασία που αποδίδεται στο ρόλο του στρατού, ή σε έναν ισχυρό ηγέτη, εξαρτάται από ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες. Αυτό καθιστά τις δημοκρατικές αξίες ένα πολύπλοκο φαινόμενο, και ότι υπάρχουν πολλές εξαιρέσεις στα γενικά μοτίβα και τις εξηγήσεις που περιγράφονται παραπάνω.

Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής:

«ΕΙΣΑΓΩΓΗ»

Αμφιλεγόμενο θέμα για συζήτηση:
«Το καλύτερο πολιτικό σύστημα είναι να έχεις έναν ισχυρό ηγέτη»

Κείμενο για ανάγνωση: Για παράδειγμα, ένα κείμενο σχετικά με την άνοδο του λαϊκισμού σε όλη την Ευρώπη

Ερμηνευτικές θεωρίες:
Μεταυλικές αξίες· Κοινωνική εμπιστοσύνη· Αυταρχικές αξίες

Δείτε: <https://atlasofeuropeanvalues.eu/materials.html>

Τέλος, είναι καλό να σημειωθεί ότι η δημοκρατία έχει πολλά επίπεδα. Σε αυτό το κεφάλαιο, εστίασαμε στην εθνική κυβέρνηση, αλλά μπορεί κανείς να σκεφτεί και άλλες μορφές διακυβέρνησης (υπερεθνική, περιφερειακή και τοπική), καθώς και τη δημοκρατία εκτός του δημόσιου τομέα, όπως η δημοκρατία στις οικογένειες, τις επιχειρήσεις, και στα σχολεία και τις τάξεις.

Κατάλογος βιβλιογραφίας

- Acemoglu, D. & Robinson, J.A.** (2005). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Akkerman, T.** (2003). Populism and democracy: Challenge or pathology?. *Acta Politica*, 38(2), 147-159.
- Archibugi, D., & Held, D.** (1995). *Cosmopolitan democracy*. New York.
- Ariely, G., & Davidov, E.** (2012). Assessment of measurement equivalence with cross-national and longitudinal surveys in political science. *European Political Science*, 11(3), 363-377.
- Andersen, R.** (2012). Support for democracy in cross-national perspective: The detrimental effect of economic inequality. *Research in Social Stratification and Mobility*, 30(4), 389-402.
- Benhabib, S.** (2009). Cosmopolitanism and democracy: affinities and tensions. *The Hedgehog Review*, 11(3), 30-42.
- Bermeo, N.** (2009). Poverty, Inequality, and Democracy (II): Does Electoral Democracy Boost Economic Equality? *Journal of Democracy*, 20(4), 21-35.
- Cassam, Q.** (2019). *Conspiracy theories*. John Wiley & Sons.
- Dalton, J. R., & Ong, N. T.** (2005). Authority orientations and democratic attitudes: A test of the 'Asian values' hypothesis. *Japanese Journal of Political Science*, 6(2), 211-231
- Easton, D.** (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
- Eatwell, R., & Goodwin, M. J.** (2018). *National populism: The revolt against liberal democracy*. Pelican Books.
- Esping-Andersen, G., & Myles, J.** (2009). Economic inequality and the welfare state. In Salverda, W., Nolan, B. & Smeeding, T.M. (eds.). *The Oxford Handbook of Economic Inequality*. Oxford University Press
- Dalton, R. J., Shin, D. C., & Jou, W.** (2007). Understanding democracy: Data from unlikely places. *Journal of Democracy*, 18(4), 142-156.
- Ferrín, M., & Kriesi, H.** (Eds.). (2016). *How Europeans view and evaluate democracy*. Oxford University Press.
- Foa, R. S., & Mounk, Y.** (2016). The danger of deconsolidation: the democratic disconnect. *Journal of democracy*, 27(3), 5-17.
- Foa, R. S., & Mounk, Y.** (2017). The signs of deconsolidation. *Journal of democracy*, 28(1), 5-15.
- Freire, A.** (2006). Left-right ideological identities in new democracies: Greece, Portugal and Spain in the Western European context. *Pôle Sud*, 25(2), 153-173.
- Inglehart, R.** (1971). The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review*, 65(4), 991-1017.
- Inglehart, R.** (1977) *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton:

Princeton University Press.

Inglehart, R. (1981). Post-materialism in an environment of insecurity. *American Political Science Review*, 75(4), 880-900.

Inglehart, R. (1997) *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*, Princeton: Princeton University Press

Inglehart, R., & Abramson, P. R. (1999). Measuring postmaterialism. *American Political Science Review*, 93(3), 665-677.

Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 19-51.

Inglehart, R., Norris P. & Welzel C. (2002). Gender Equality and Democracy. *Comparative Sociology*, 1(3-4), 235-264.

Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge University Press.

Jou, W. (2011). How do citizens in East Asian democracies understand left and right? *Japanese Journal of Political Science*, 12(1), 33-55.

Haerpfer, C. W. (2008). Support for Democracy and Autocracy in Russia and the Commonwealth of Independent States, 1992–2002. *International Political Science Review*, 29(4), 411-431.

Hakhverdian, A., & Mayne, Q. (2012). Institutional trust, education, and corruption: A micro-macro interactive approach. *The Journal of Politics*, 74(3),

739-750.

Held, D., & Maffettone, P. (2017). MoralCosmopolitanism and Democratic Values. *Global Policy*, 8, 54-64.

Hilmer, J. D. (2010). The state of participatory democratic theory. *New Political Science*, 32(1), 43-63.

Huntington, S. P. (1993). *The third wave: Democratization in the late twentieth century (Vol.4)*. University of Oklahoma Press.

Karp, J. A., & Milazzo, C. (2015). Democratic scepticism and political participation in Europe. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 25(1), 97-110.

Kim, H., & Fording, R.C. (1998). Voter ideology in Western democracies, 1946-1989. *European Journal of Political Research*, 33(1), 73-97.

Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Garden City, NY: Doubleday.

Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370.

McCoy, J., Rahman, T., & Somer, M. (2018). Polarization and the global crisis of democracy: Common patterns, dynamics, and pernicious consequences for democratic polities. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 16-42.

Meyer, K., Tope, D., & Price, A. M. (2008). Religion and support for democracy: A crossnational examination. *Sociological Spectrum*, 28(5), 625-653.

Moore, A. (2018). Conspiracies, conspiracy theories and democracy. *Political Studies Review*, 16(1), 2-12.

Moreno, A. (2002). Corruption and democracy: A cultural assessment. *Comparative Sociology*, 1(3-4), 495-507.

Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2012). *Populism in Europe and the Americas: Threat or corrective for democracy?*. Cambridge University Press.

Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press.

Muis, Q., & Reeskens, T. (2022). De jeugd van tegenwoordig: Moeten we ons zorgen maken over een autoritaire terugslag onder jongeren?. In *Raadselen van de maatschappij: Honderd jaar sociologie in Nederland* (σσ. 255-267). Uitgeverij Van Genneep.

Newton, K., and Norris, P. (2000). Confidence in Public Institutions, σσ. 52-73 in S. J. Pharr and R. D. Putnam (επιμ.). *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries*. Princeton: Princeton University Press.

Norris, P. (2011). *Democratic Deficit. Critical Citizens Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oakes, A. C. (2002). Gender differences in support for democracy. *Social Structure: Changes and Linkages*, 157-173.

Pallas, A.M. (2000). The Effects of Schooling on Individual Lives. Pp 449-525 in Hallinan, M.T. (Ed.) *Handbook of the Sociology of Education*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Pedahzur, A., & Weinberg, L. (2001). *Modern European democracy and its enemies: the threat of the extreme right. Totalitarian Movements and Political Re-*

ligions, 2(1), 52-72.

Reeskens, T., Muis, Q., Sieben, I., Van- decastele, L., Luijkx, R., & Halman, L. (2020). Σταθερότητα ή αλλαγή της δημόσιας γνώμης και των αξιών κατά τη διάρκεια της κρίσης του κορωνοϊού; Διερευνώντας ολλανδικά διαχρονικά δεδομένα πάνελ. *European Societies*, 1-19.

Reich, G. (2002). Categorizing political regimes: New data for old problems. *Democratization*, 9(4), 1-24.

Reiljan, A. (2020). 'Fear and loathing across party lines'(also) in Europe: Affective polarisation in European party systems. *European journal of political research*, 59(2), 376-396.

Rosenblum, N. L., & Muirhead, R. (2019). *A lot of people are saying: The new conspiracy and the assault on democracy*. Princeton University Press.

Rothstein, B. & Stolle, D. (2008). Το κράτος και το κοινωνικό κεφάλαιο: Μια θεσμική θεωρία της γενικευμένης εμπιστοσύνης. *Comparative Politics*, 40, 441-459.

Svolik, M. W. (2019). Πόλωση έναντι δημοκρατίας. *Journal of Democracy*, 30(3), 20-32.

Waldron-Moore, P. (1999). Eastern Europe at the crossroads of democratic transition: Evaluating support for democratic institutions, satisfaction with democratic government, and consolidation of democratic regimes. *Comparative Political Studies*, 32(1), 32-62.

Wesołowski, W. (1990). Transition from authoritarianism to democracy. *Social*

Wuttke, A., Gavras, K., & Schoen, H. (2022). Have Europeans grown tired of democracy? New evidence from eighteen consolidated democracies, 1981-2018. *British Journal of Political Science*, 52(1), 416-428.

Van Deth, J.W., & Geurts, P.A. (1989). Value orientation, left-right placement and voting. *European Journal of Political Research*, 17(1), 17-34.

Van der Meer, T. (2019) Political trust and the "crisis of democracy". In *Oxford research encyclopedia of politics*. Oxford: Oxford University Press.

Zmerli, S. & Newton, K. (2008). Social Trust and Attitudes Toward Democracy. *Public Opinion Quarterly*, 72(4), 706-724.

Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται στην έκθεση θεωρητικού υποβάθρου για τη δημοκρατία που είναι διαθέσιμη στο www.atlasofeuropeanvalues.eu. Προσθέσαμε μερικά νέα στοιχεία και ενημερώσαμε τη βιβλιογραφία. Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε το ChatGPT με την εντολή «θα μπορούσατε παρακαλώ να βελτιώσετε αυτό το κείμενο για να το κάνετε πιο προσβάσιμο για τη δημοκρατία και την πολιτειακή εκπαίδευση στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης».

Πλουραλισμός

Κεφάλαιο 4

Περίληψη

Ο πλουραλισμός είναι η ιδέα ότι άτομα με διαφορετικά υπόβαθρα, κουλτούρες, πεποιθήσεις και απόψεις μπορούν να ζουν μαζί σε μια δημοκρατική κοινωνία. Ο πλουραλισμός ως αξία αντικατοπτρίζεται στο σύνθημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Ενωμένοι στην Πολυμορφία.

Οι αξίες του πλουραλισμού συνδέονται με τη σκέψη ενδοομάδας και εξωομάδας· απαιτεί σεβασμό και αποδοχή των εξωομάδων, όπως οι θρησκευτικές μειονότητες και οι μετανάστες. Η (μη)ανοχή προς τις εξωομάδες βασίζεται γενικά σε δύο αρχές: (1) την αντιλαμβανόμενη απειλή, δηλαδή τα αισθήματα ανταγωνισμού για σπάνια πολιτιστικά (κανόνες και παραδόσεις) ή οικονομικά (θέσεις εργασίας, περιουσιακά στοιχεία) αγαθά· και (2) την επαφή που είναι εποικοδομητική (βασισμένη στην ισότητα, τη συνεργασία, παρόμοιους στόχους, υποστηριζόμενη από αρχές, νόμους ή έθιμα, και είναι βιώσιμη).

Ο πλουραλισμός εκτιμάται λιγότερο σε χώρες με (αντιλαμβανόμενες) μεγαλύτερες ομάδες μεταναστών, χειρότερες μακροοικονομικές συνθήκες, παρουσία περισσότερο πολιτιστικά απομακρυσμένων ομάδων και μεγαλύτερη θρησκευτική ποικιλομορφία.

Ο πλουραλισμός εκτιμάται λιγότερο από άτομα που έχουν χαμηλότερα επίπεδα εισοδήματος και εκπαίδευσης, που είναι άνδρες, που ζουν σε αστικές περιοχές και που είναι θρησκευόμενοι.

Η εφαρμογή της εκπαίδευσης για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μπορεί να επιτευχθεί εστιάζοντας σε απτές μετρήσεις όπως:

- Το να μην θέλουν εξωομάδες όπως Εβραίους, Ρομά, Μουσουλμάνους, Χριστιανούς, ανθρώπους διαφορετικής φυλής και μετανάστες ως γείτονες (κοινωνική απόσταση προς θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες)
- Αισθήματα πολιτιστικού ή οικονομικού ανταγωνισμού με μετανάστες (αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή)

>> Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: "Σκακιέρα"

4.1 Εισαγωγή

Ο πλουραλισμός είναι η ιδέα ότι άτομα με διαφορετικά υπόβαθρα, πολιτισμούς, παραδόσεις και πεποιθήσεις μπορούν να ζουν μαζί στην κοινωνία. Υπό αυτή την έννοια, είναι μια ερμηνεία της κοινωνικής ποικιλομορφίας (Yumtse, 2015): ο πλουραλισμός αναγνωρίζει ότι τα άτομα (ή ομάδες ατόμων) έχουν συχνά διαφορετικές απόψεις, οπτικές γωνίες και συμφέροντα που δεν μπορούν πάντα να ταξινομηθούν σε μια σαφή σειρά ή να συνδυαστούν πλήρως σε μια ενιαία λύση. Ως εκ τούτου, ενθαρρύνει τον σεβασμό για την ποικιλομορφία και υποστηρίζει την ιδέα ότι κανένας μεμονωμένος τρόπος σκέψης ή ζωής δεν πρέπει να επιβάλλεται σε όλους. Ο πλουραλισμός είναι επομένως ευεργετικός σε μια δημοκρατία, καθώς τονώνει τον ανοιχτό διάλογο, τις πολλαπλές προοπτικές και τη συλλογική λήψη αποφάσεων. Εξάλλου, η εξουσία σε μια δημοκρατία δεν κατέχεται από μια μεμονωμένη ελίτ (ή ομάδα ελίτ), αλλά κατανέμεται μεταξύ μιας ποικιλίας οικονομικών και ιδεολογικών ομάδων.

Ο πλουραλισμός βρίσκεται στην καρδιά της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς αντανακλάται στο σύνθημά της: "Ένωμένοι στην Πολυμορφία". Η ΕΕ στοχεύει ειδικά στον σεβασμό του πλούσιου πολιτισμικού και γλωσσικού της πλούτου, όπως ορίζεται στο άρθρο 3 της Συνθήκης της Λισαβόνας. https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en

Η πιο σημαντική προϋπόθεση του πλουραλισμού είναι λοιπόν ότι διαφορετικές ομάδες ατόμων συνυπάρχουν λίγο πολύ ειρηνικά στην κοινωνία. Φυσικά, οι ομαδικές διαφορές μπορούν να οδηγήσουν σε διαφωνίες ή ανταγωνισμό. Ακόμη και στις πλουραλιστικές κοινωνίες, γίνεται αισθητή μια διάκριση μεταξύ του «εμείς» (της ομάδας με την οποία ταυτιζόμαστε· ονομάζεται επίσης «ενδοομάδα») και του «αυτοί» (ή «οι άλλοι», δηλαδή «εξωομάδες») (βλ. Winter, 2011). Ωστόσο, αυτό που είναι βασικό στον πλουραλισμό είναι ότι υπάρχει αμοιβαίος σεβασμός και αποδοχή

αυτών των διαφορών και των εξωομάδων. Σε αυτό το κεφάλαιο, εστιάζουμε σε δύο εξωομάδες για να περιγράψουμε τις αξίες του πλουραλισμού: τις θρησκευτικές μειονοτικές ομάδες και τους μετανάστες. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι δύο σχετίζονται αρκετά, καθώς οι μετανάστες φέρνουν τις δικές τους θρησκευτικές και πολιτιστικές παραδόσεις στη χώρα υποδοχής, οι οποίες συχνά διαφέρουν από τις θρησκευτικές παραδόσεις της ντόπιας πλειοψηφίας. Και οι δύο επομένως θεωρούνται συχνά ως εξωτερικοί από τους πληθυσμούς της πλειοψηφίας (βλ. [Cebal & Escandell, 2010](#)) και είναι επιρρεπείς σε προκατάληψη, διακρίσεις και, μερικές φορές, ακόμη και βία. Σημειώστε επίσης ότι η μετανάστευση δεν είναι ένα νέο φαινόμενο στον κόσμο, αλλά επηρεάζεται σήμερα από την παγκοσμιοποίηση περισσότερο από ποτέ. Αυτό σημαίνει ότι οι μετανάστες προέρχονται από έναν αυξανόμενο αριθμό χωρών καταγωγής, οδηγώντας σε μεγαλύτερη ποικιλομορφία εθνικοτήτων, πολιτισμών και θρησκειών στις χώρες προορισμού (De Haas, Castles & Miller, 2020). Έτσι, η Ευρώπη έχει γίνει ένα πολυπολιτισμικό μωσαϊκό με εκατομμύρια νέους μετανάστες (Zick, Pettigrew & Wagner, 2008: 235).

Η έρευνα επιβεβαιώνει την ευρεία ύπαρξη αρνητικών στάσεων απέναντι σε εξωομάδες γενικά, και θρησκευτικές ομάδες και μετανάστες ειδικότερα, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες (Scheepers et al., 2002, Ceobanu & Escandell, 2010), αν και υπάρχουν διαφορές στις αξίες του πλουραλισμού μεταξύ χωρών και μεταξύ ατόμων εντός των χωρών, όπως θα δείξουμε παρακάτω.

4.2. Αξίες πλουραλισμού: αντιλαμβανόμενη απειλή και επαφή με εξωομάδες

Για να εξηγήσουν τις στάσεις απέναντι στις εξωομάδες, οι κοινωνικές επιστήμες προσφέρουν δύο κύρια θεωρητικά πλαίσια. Το πρώτο είναι ο **ανταγωνισμός-θεωρία σύγκρουσης**. Αυτή η θεωρία συνδυάζει ιδέες από τη ρεαλιστική θεωρία ομαδικής σύγκρουσης και τη θεωρία κοινωνικής ταυτότητας (Scheepers et al., 2002). Βοηθά να εξηγηθεί γιατί ορισμένα άτομα μπορεί να έχουν αρνητικές στάσεις απέναντι σε ομάδες που διαφέρουν από τη δική τους, όπως θρησκευτικές μειονοτικές ομάδες ή μετανάστες. Η βασική ιδέα είναι η εξής: όταν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι η ομάδα τους ανταγωνίζεται για περιορισμένους πόρους, μπορεί να αρχίσουν να βλέπουν άλλες ομάδες ως απειλή. Αυτοί οι πόροι μπορεί να είναι υλικά αγαθά όπως θέσεις εργασίας, προσιτή στέγαση ή πρόσβαση σε κρατική υποστήριξη (Billiet, Meuleman & De Witte, 2014). Αλλά δεν πρόκειται μόνο για χρήματα ή εργασία· οι άνθρωποι μπορούν επίσης να αισθάνονται απειλούμενοι όταν οι πολιτισμικές τους αξίες ή παραδόσεις φαίνεται να αμφισβητούνται. Για παράδειγμα, μειονοτικές ομάδες ή μετανάστες μπορεί να ακολουθούν διαφορετικές θρησκευτικές ή πολιτισμικές πρακτικές, οι οποίες μπορούν να κάνουν ορισμένα άτομα να αισθάνονται ότι ο δικός τους τρόπος ζωής βρίσκεται υπό απειλή (Manevska & Achterberg, 2013). Οι συγκρούσεις μπορούν επομένως να συμβούν επίσης σε θέματα όπως αξίες, ταυτότητα ή φόβοι για απώλεια εθνικών παραδόσεων ή ελέγχου (Schneider, 2008). Επιπλέον, ειδήσεις για τρομοκρατικές επιθέσεις μπορούν να

προκαλέσουν ακόμη πιο αρνητικές απόψεις για θρησκευτικές μειονοτικές ομάδες και ομάδες μεταναστών, καθώς αυξάνουν τα αισθήματα επικείμενου κινδύνου και μια πιο έντονη αντίληψη της απειλής της μετανάστευσης (Böhmelt, Bove & Nussio, 2020). Σε όλες τις περιπτώσεις, τόσο οικονομικές όσο και πολιτισμικές, η αιτία για την εχθρότητα προς τους μετανάστες είναι η απειλή για τους πόρους ή το κύρος της ομάδας, παρά για εκείνα των ατόμων (Lancee & Pardos-Prado 2013: 108).

Δεδομένου ότι υπάρχει σύγκρουση (ανταγωνισμός) μεταξύ ομάδων στην κοινωνία για αυτά τα σπάνια αγαθά, οι ντόπιοι αντιλαμβάνονται απειλή από εξωομάδες όπως οι μετανάστες. Αυτό ενισχύει την κοινωνική (αντι)ταύτιση των ατόμων: τους μηχανισμούς που προτείνει η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας ότι τα άτομα ταυτίζονται με τη δική τους ενδοομάδα (Turner et al., 1987). Συχνά νιώθουν υπερήφανοι για αυτήν την ενδοομάδα και συγκρίνουν τον εαυτό τους με άλλους (την εξωομάδα) για να νιώσουν καλύτερα για το ποιο είναι. Έτσι, όταν τα άτομα νιώθουν απειλούμενα τόσο οικονομικά όσο και πολιτισμικά και ταυτίζονται έντονα με τη δική τους ομάδα, αυτό μπορεί να οδηγήσει σε

Οι ευρωπαϊκές αξίες στην πράξη

αρνητικές απόψεις για τις ομάδες μειονοτήτων και τους μετανάστες. Σημειώστε ότι η απειλή στην οποία αναφερόμαστε εδώ δεν είναι πάντα πραγματική· αφορά το πώς νιώθουν ή ερμηνεύουν οι άνθρωποι μια κατάσταση. Ακόμη και αν οι ενδοομάδες και οι εξωομάδες δεν βρίσκονται πραγματικά σε ανταγωνισμό για σπάνια πολιτισμικά και οικονομικά αγαθά, οι άνθρωποι μπορεί να εξακολουθούν να αντιλαμβάνονται τις εξωομάδες ως απειλή για τις θέσεις εργασίας, τον πολιτισμό ή τον τρόπο ζωής της ενδοομάδας τους (Blalock, 1967).

Η δεύτερη θεωρητική προοπτική έχει μια πιο θετική προσέγγιση, καθώς εστιάζει στις δυνατότητες μείωσης των προκαταλήψεων και των αρνητικών στάσεων απέναντι στις εξωομάδες. Η βασική ιδέα αυτής της **θεωρίας επαφής** (Allport, 1966) είναι ότι όταν τα άτομα από διαφορετικά εθνοτικά, θρησκευτικά ή πολιτισμικά υπόβαθρα περνούν χρόνο μαζί με θετικό τρόπο, μπορεί να βοηθήσει στη μείωση του φόβου και στην οικοδόμηση κατανόησης. Η επαφή όμως πρέπει να είναι εποικοδομητική για να λειτουργήσει με αυτόν τον τρόπο. Η εποικοδομητική επαφή είναι η επαφή μεταξύ ανθρώπων που αντιμετωπίζονται ως ίσοι, βασίζεται στη συνεργασία και σε παρόμοιους στόχους, με την υποστήριξη των αρχών, του νόμου ή του εθίμου, και είναι βιώσιμης φύσης. Όταν πληρούνται αυτές οι προϋποθέσεις, η επαφή μπορεί πράγματι να οδηγήσει σε περισσότερα αισθήματα κατανόησης. Η έρευνα επιβεβαιώνει το παραπάνω εύρημα: μελέτες δείχνουν ότι όσο πιο συχνή και εποικοδομητική είναι η επαφή των ατόμων με μετανάστες, τόσο λιγότερο αρνητικές τείνουν να είναι οι στάσεις τους (Pettigrew & Tropp, 2006· Pettigrew, Wagner & Christ, 2010).

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι η θεωρία της επαφής και η θεωρία του ανταγωνισμού προσφέρουν πολύ διαφορετικές (και αντίθετες) εξηγήσεις για το πώς τα άτομα σχηματίζουν στάσεις προς ομάδες εξωτερικού ελέγχου. Η θεωρία του ανταγωνισμού λέει ότι όταν υπάρχουν εξω-ομάδες, οι άνθρωποι μπορεί να αισθάνονται ότι ανταγωνίζονται μαζί τους για θέσεις εργασίας, στέγαση ή πολι-πολιτιστική επιρροή. Αυτό το αίσθημα του ανταγωνισμού οδηγεί σε περισσότερη αντιληπτή απειλή και πιο αρνητικές στάσεις απέναντι σε αυτές τις εξωομάδες. Η θεωρία της επαφής, από την άλλη πλευρά, υποδηλώνει το αντίθετο: η παρουσία εξωομάδων δίνει στους ανθρώπους περισσότερες ευκαιρίες για θετικές και ουσιαστικές επαφές εστιάζει στις δυνατότητες μείωσης των προκαταλήψεων και των αρνητικών στάσεων απέναντι στις εξωομάδες. Όταν άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αλληλεπιδρούν με τρόπο σεβαστό και υπό συνθήκες ισότητας, τείνουν να βιώνουν μειωμένο αίσθημα απειλής και να αναπτύσσουν πιο θετικές στάσεις.

4.2.1. Εφαρμογή των αξιών του πλουραλισμού: κοινωνική απόσταση προς θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο πλουραλισμός είναι η ιδέα ότι άνθρωποι με διαφορετικά υπόβαθρα και παραδόσεις – ή, στη δική μας περίπτωση, άνθρωποι με διαφορετικό θρησκευτικό και εθνοτικό υπόβαθρο – μπορούν να συνυπάρχουν. Αυτό συνδέεται με τις αρχές της θεωρίας επαφής που περιγράφηκαν παραπάνω και με την έννοια της κοινωνικής απόστασης που εισήχθη και μετρήθηκε από τον Bogardus (1967).

Κατά την άποψή του, η κοινωνική απόσταση αφορά το επίπεδο κατανόησης και οικειότητας μεταξύ ατόμων ή κοινωνικών ομάδων· αυτή η απόσταση συχνά είναι μεγαλύτερη μεταξύ ατόμων εξωομάδων παρά μεταξύ ατόμων ενδοομάδων. Η προκατάληψη με τη σειρά της είναι η αυτόματη αντίδραση όπου κάποιος προτιμά να κρατά απόσταση από άτομα άλλων κοινωνικών ομάδων. Προκειμένου να μετρήσει αυτή την κοινωνική απόσταση, ο Bogardus (1967) χρησιμοποίησε διαφορετικούς βαθμούς οικειότητας, από το να γίνει κανείς συγγενής, μέλος συλλόγου, γείτονας, συνάδελφος, έως και πολίτης σε μια χώρα. Όταν εφαρμόζουμε την έννοια της κοινωνικής απόστασης προς θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την απτή μέτρηση του Bogardus σε σχέση με το να γίνει κανείς γείτονας, όπως αυτή η ερώτηση (EVS, 2017):

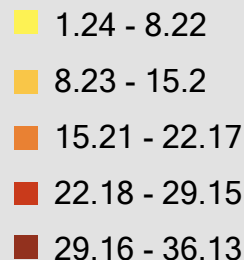
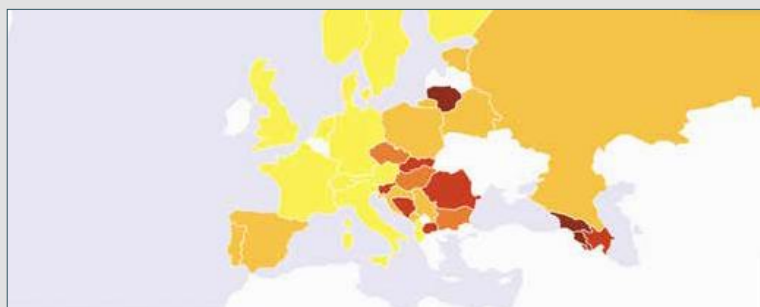
Θα μπορούσατε να προσδιορίσετε κάποια ομάδα ανθρώπων που δεν θα θέλατε να έχετε ως γείτονες;

- Εβραίους
- Ρομά
- Μουσουλμάνους
- Χριστιανούς
- Ανθρώπους διαφορετικής φυλής
- Μετανάστες

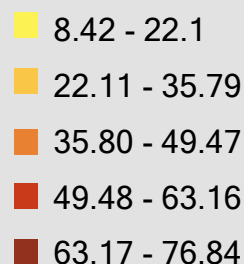
Τα Σχήματα 4.1 έως 4.6 δείχνουν διαφορές στην κοινωνική απόσταση προς θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες σε διάφορες χώρες της Ευρώπης.

Σχήμα 4.1 Ποσοστό ατόμων που δεν θα ήθελαν να έχουν Εβραίους ως γείτονες

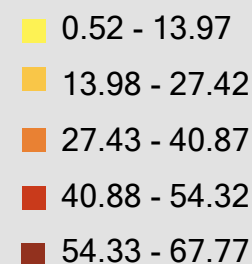
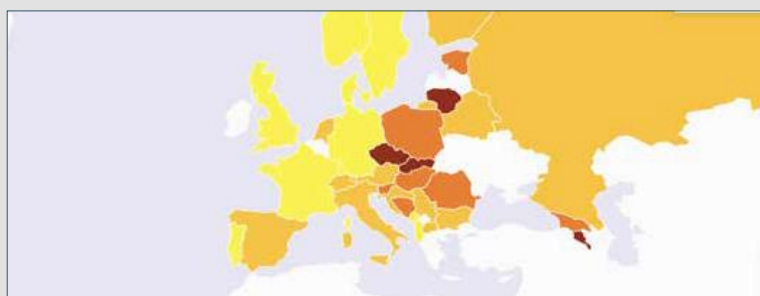
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 4.2 Ποσοστό ατόμων που δεν θα ήθελαν να έχουν Ρομά («Τσιγγάνους») ως γείτονες

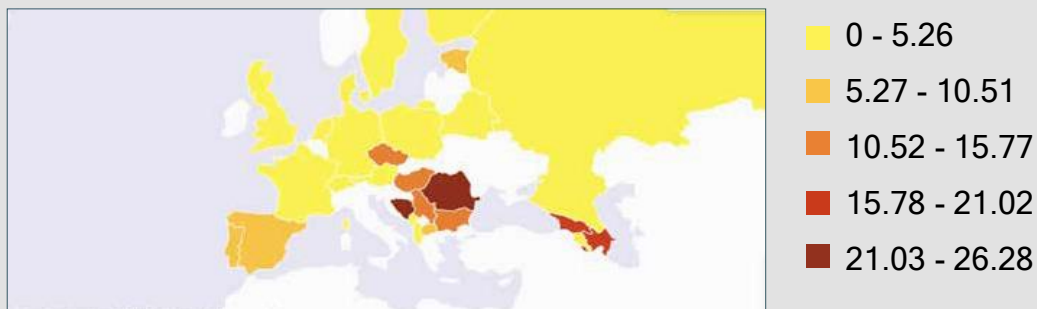
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 4.3 Ποσοστό ατόμων που δεν θα ήθελαν να έχουν Μουσουλμάνους ως γείτονες

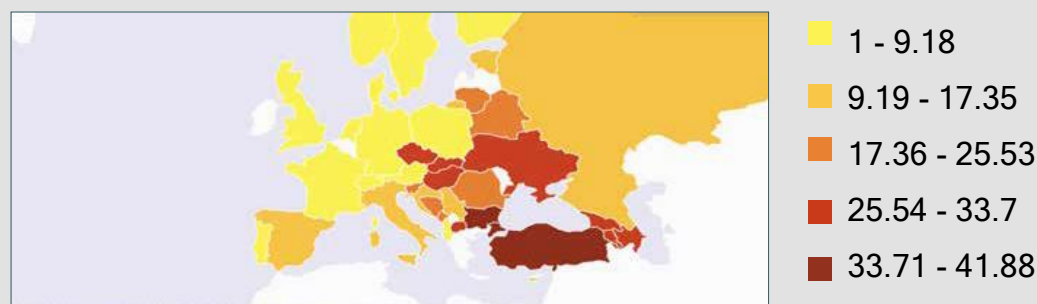
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 4.4 Ποσοστό ατόμων που δεν θα ήθελαν να έχουν Χριστιανούς ως γείτονες

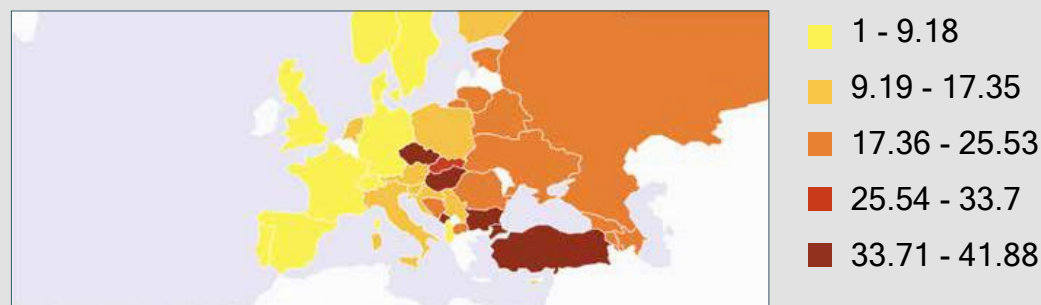
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 4.5 Ποσοστό ατόμων που δεν θα ήθελαν να έχουν άτομα διαφορετικής φυλής ως γείτονες

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 4.6 Ποσοστό ατόμων που δεν θα ήθελαν να έχουν μετανάστες ή ξένους εργάτες ως γείτονες

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

4.2.2. Εφαρμογή των αξιών του πλουραλισμού: αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή

Ένας άλλος τρόπος για να κατανοήσουμε τις αξίες του πλουραλισμού είναι εξετάζοντας την αντιλαμβανόμενη απειλή, μια έννοια που μπορεί να συνδεθεί με τη θεωρία του ανταγωνισμού που περιγράφηκε παραπάνω. Όταν εφαρμόζουμε αυτή την έννοια στους μετανάστες, μπορούμε να μετρήσουμε την **αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή** απτά ως εξής (EVS, 2017):

Παρακαλώ εξετάστε τις ακόλουθες δηλώσεις και υποδείξτε πού θα τοποθετούσατε τις απόψεις σας σε αυτή την κλίμακα (1-10);

*(1) Οι μετανάστες παίρνουν θέσεις εργασίας από τους πολίτες μιας χώρας ΕΩΣ (10)
Οι μετανάστες δεν παίρνουν θέσεις εργασίας από τους πολίτες μιας χώρας*

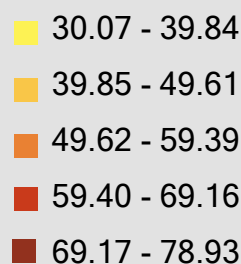
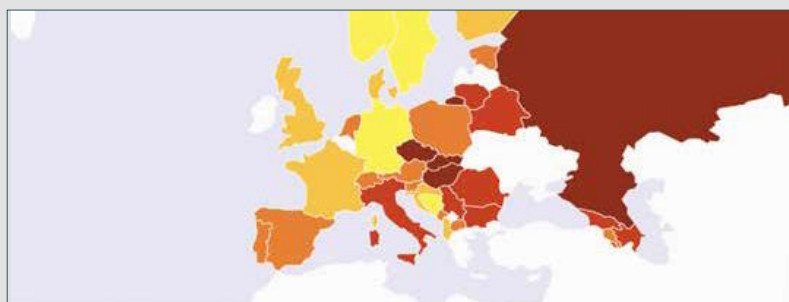
(2) Οι μετανάστες επιδεινώνουν τα προβλήματα εγκληματικότητας ΕΩΣ (10) Οι μετανάστες δεν επιδεινώνουν τα προβλήματα εγκληματικότητας

(3) Οι μετανάστες επιβαρύνουν το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας μιας χώρας ΕΩΣ (10) Οι μετανάστες δεν επιβαρύνουν το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας μιας χώρας

(4) Είναι καλύτερα αν οι μετανάστες διατηρούν τα ιδιαίτερα έθιμα και τις παραδόσεις τους ΕΩΣ (10) Είναι καλύτερα αν οι μετανάστες δεν διατηρούν τα ιδιαίτερα έθιμα και τις παραδόσεις τους

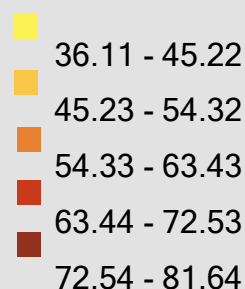
Τα Σχήματα 4.7 έως 4.10 δείχνουν διαφορές στην αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή σε χώρες της Ευρώπης.³

Σχήμα 4.7 Μέση γνώμη σε κλίμακα από 0-100: Οι μετανάστες παίρνουν θέσεις εργασίας από τους πολίτες μιας χώρας

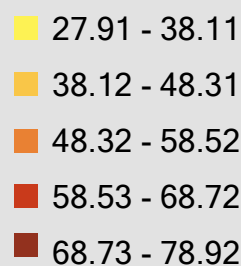
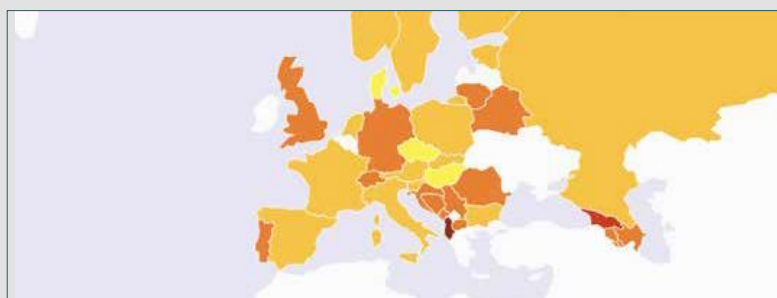
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 4.8 Μέση γνώμη σε κλίμακα από 0-100: Οι μετανάστες επιδεινώνουν τα προβλήματα εγκληματικότητας

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 4.9 Μέση γνώμη σε κλίμακα από 0-100: Οι μετανάστες επιβαρύνουν το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας μιας χώρας

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

³ Οι απόψεις έχουν αντίστροφη κωδικοποίηση από τις αρχικές ερωτήσεις και μετατρέπονται σε κλίμακα α 0-100.

Σχήμα 4.10 Μέση τιμή γνώμης σε κλίμακα 0–100: Είναι προτιμότερο οι μετανάστες να διατηρούν τα ιδιαίτερα έθιμα και τις παραδόσεις τους.

Source: www.atlasofeuropeanvalues.eu

4.3 Διαφορές στις αξίες πλουραλισμού μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη

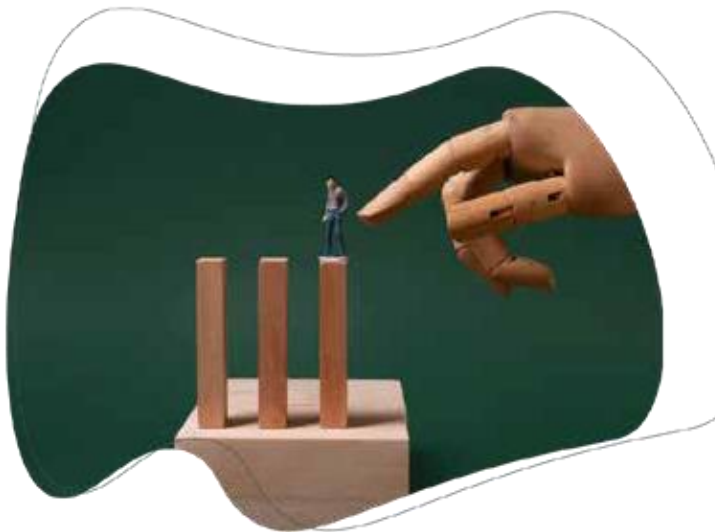
Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τα δύο θεωρητικά πλαίσια του ανταγωνισμού και της επαφής που περιγράφηκαν νωρίτερα για να εξηγήσουμε τις διαφορές στις αξίες πλουραλισμού μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη. Η κατάσταση σε κάθε χώρα μπορεί να καταστήσει τον οικονομικό και πολιτιστικό ανταγωνισμό (που σχετίζεται με την **αντιλαμβανόμενη απειλή**) είτε ισχυρότερο είτε ασθενέστερο, και μπορεί επίσης να επηρεάσει το πόσο πιθανό είναι τα άτομα να έχουν θετικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους (που σχετίζεται με την **κοινωνική απόσταση**).

Εξετάζουμε πρώτα τον ανταγωνισμό, ο οποίος είναι μεγαλύτερος σε χώρες όπου τα αγαθά είναι πιο σπάνια. Αυτό εξαρτάται από δύο στοιχεία: (α) το μέγεθος τόσο των ενδοομάδων όσο και των εξωομάδων στην κοινωνία και (β) το ποσό των πόρων για τους οποίους ανταγωνίζονται αυτές οι διαφορετικές ομάδες (Schneider, 2008). Ας εξετάσουμε πρώτα το μέγεθος των ομάδων.

Εάν υποθέσουμε ότι το ποσό των πόρων δεν αλλάζει, η εισροή μιας **μεγαλύτερης εξωομάδας** σε μια χώρα θα αύξανε τον διαμαδικό ανταγωνισμό. Εξάλλου, περισσότεροι άνθρωποι θα ανταγωνίζονταν τότε για την ίδια ποσότητα σπάνιων πολιτισμικών (κανόνες και παραδόσεις) ή οικονομικών (παροχές ασφάλισης, θέσεις εργασίας, κατοικίες) πόρων. Πολλές μελέτες πράγματι επιβεβαιώνουν μια σχέση μεταξύ του μεγέθους της μεταναστευτικής ομάδας και των αντιλήψεων εθνοτικής απειλής (για μια επισκόπηση, βλ. Ceobanu & Escandell, 2010), αν και άλλες δεν βρίσκουν σημαντική σχέση (Billiet, Meuleman & De Witte, 2014). Άλλοι πάλι μελετητές δείχνουν ότι δεν είναι το πραγματικό μέγεθος της ομάδας, αλλά το αντιλαμβανόμενο μέγεθος της μεταναστευτικής ομάδας που αποτελεί πιο σημαντικό παράγοντα σε αυτή την περίπτωση. Δείχνουν επίσης ότι οι άνθρωποι συχνά έχουν λανθασμένες αντιλήψεις σχετικά με το μέγεθος του πληθυσμού των μεταναστών: τα άτομα γενικά τείνουν να υπερεκτιμούν τον αριθμό των μεταναστών στη χώρα τους (Semyonov, Raijman, Tov, & Schmidt, 2004).

Όταν στραφούμε στο δεύτερο στοιχείο, την ποσότητα των οικονομικών πόρων που υπάρχουν σε μια χώρα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτό επηρεάζεται από τις **μακροοικονομικές συνθήκες** μιας χώρας. Όταν μια χώρα διέρχεται δύσκολες οικονομικές περιόδους (όπως όταν υπάρχει λιγότερη οικονομική ανάπτυξη και περισσότερη ανεργία), οι άνθρωποι συχνά αισθάνονται ότι πρέπει να ανταγωνιστούν περισσότερο για θέσεις εργασίας, χρήματα και άλλους σημαντικούς πόρους.

Εξαιτίας αυτού, μερικοί μπορεί να αρχίσουν να βλέπουν άτομα από διαφορετικά εθνικά υπόβαθρα ως απειλή, ειδικά αν πιστεύουν ότι αυτές οι ομάδες προσπαθούν επίσης να αποκτήσουν τους ίδιους πόρους.

Μερικοί ερευνητές έχουν εξετάσει συγκεκριμένα πώς οι **μεταβαλλόμενες** οικονομικές συνθήκες, όπως μια μείωση της οικονομικής ανάπτυξης και αύξηση των ποσοστών ανεργίας, επηρεάζουν αυτά τα αισθήματα αντιλαμβανόμενης εθνικής απειλής. Τα ευρήματά τους υποδηλώνουν ότι (οι αλλαγές στην) οικονομική ανάπτυξη έχουν μεγαλύτερο αντίκτυπο στον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την εθνική απειλή από ό,τι (οι αλλαγές στην) ανεργία μόνο (π.χ. Billiet, Meuleman & De Witte, 2014). Με τον ίδιο τρόπο, η αντιλαμβανόμενη

εθνική απειλή και η κοινωνική απόσταση είναι μεγαλύτερη όταν ο πολιτισμικός ανταγωνισμός γίνεται ισχυρότερος. Μια μεγαλύτερη εξωομάδα μπορεί όχι μόνο να αυξήσει τον οικονομικό ανταγωνισμό, αλλά και τις πολιτισμικές συγκρούσεις σχετικά με σύμβολα, εθνική ενότητα και κανόνες και αξίες. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα όταν θρησκευτικές μειονότητες ή μεταναστευτικές εξωομάδες είναι **πολιτισμικά απομακρυσμένες** από την πλειοψηφική ομάδα του ιθαγενούς πληθυσμού. Ο Ciftci (2012) για παράδειγμα υποστηρίζει ότι σε πολλές δυτικές κοινωνίες, οι ιθαγενείς μπορεί να αντιλαμβάνονται τους μουσουλμάνους μετανάστες ως απειλή λόγω των διακριτών πολιτισμικών τους αξιών και συμβολικών πρακτικών.

Τέλος, η έρευνα δείχνει ότι τα άτομα μπορεί να αισθάνονται περισσότερη ένταση μεταξύ των ομάδων σε χώρες όπου υπάρχουν πολλές διαφορετικές θρησκείες (Scheepers, Gijsberts & Hello, 2002). Σε αυτές τις **θρησκευτικά ποικίλες κοινωνίες**, ο πολιτιστικός ανταγωνισμός είναι μεγαλύτερος επειδή οι θρησκευτικές ομάδες προσπαθούν να κερδίσουν περισσότερους οπαδούς και επιρροή.

Εθνικοί ή τοπικοί θρησκευτικοί ηγέτες ενδέχεται να επενδύσουν σε στρατηγικές λέγοντας ότι η θρησκεία τους είναι η μόνη αληθινή, ή τονίζοντας θρησκευτικές, κοινωνικές ή ακόμη και εθνικές ταυτίσεις. Επιπλέον, οι επιστήμονες αναφέρουν ότι από τη δεκαετία του 1960, ένα άλλο είδος ανταγωνισμού έχει επίσης γίνει πιο συνηθισμένο στην Ευρώπη: αυτός μεταξύ θρησκευτικών και μη θρησκευτικών (κοσμικών) απόψεων (Stolz et al., 2016). Αυτό έχει καταστήσει τις διαιρέσεις μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών (και μη

θρησκευτικών) ομάδων ακόμη ισχυρότερες.

4.4 Ατομικές διαφορές στις αξίες του πλουραλισμού: ομάδες στην κοινωνία

Μέχρι στιγμής, εξετάσαμε τις διαφορές στις αξίες του πλουραλισμού μεταξύ των χωρών και χρησιμοποιήσαμε τα θεωρητικά πλαίσια της αντιλαμβανόμενης εθνοτικής απειλής και της επαφής για να εξηγήσουμε αυτές τις διαφορές. Αυτά τα πλαίσια μπορούν επίσης να παρέχουν γνώσεις κατά την εξήγηση των διαφορών μεταξύ ατόμων εντός χωρών. Εξετάζουμε την κοινωνικο-οικονομική θέση, την εκπαίδευση, την ηλικία, το φύλο, την αστικοποίηση και τη θρησκεία ως σημαντικούς παράγοντες.

Πρώτα απ' όλα, η αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή και η κοινωνική απόσταση προς θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες θεωρείται ότι είναι υψηλότερη μεταξύ **κοινωνικοοικονομικά ευάλωτων ατόμων** όπως εκείνα με χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και εισοδήματος, οι άνεργοι και εργαζόμενοι χαμηλής

Οι ευρωπαϊκές αξίες στην πράξη

χαμηλής ειδίκευσης (Billiet, Meuleman & De Witte, 2014). Αυτές οι ομάδες έχουν συχνά παρόμοιες εργασίες ή οικονομικές θέσεις με πολλούς μετανάστες, επομένως μπορεί να αισθάνονται ότι ανταγωνίζονται για τους ίδιους πόρους, όπως θέσεις εργασίας, στέγαση ή κοινωνική υποστήριξη. Ακόμη και αν ο ανταγωνισμός δεν είναι πραγματικός, το αίσθημα ότι χάνουν έναντι των άλλων μπορεί να κάνει τους ανθρώπους να βλέπουν τους μετανάστες ως απειλή για την ευημερία τους.

Τα ίδια είδη επιχειρημάτων διατυπώνονται για άλλες ομάδες στην κοινωνία με βάση την ηλικία, το φύλο και την αστικοποίηση. **Τα νεότερα άτομα** μπορεί να αντιμετωπίσουν ανταγωνισμό για θέσεις εργασίας από την αυξημένη παρουσία (νέων) μεταναστών κατά την είσοδό τους στην αγορά εργασίας.

Τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα από την άλλη πλευρά θα ήταν λιγότερο επιρρεπή σε αυτόν τον ανταγωνισμό, καθώς έχουν συχνά ήδη εδραιώσει τις εργασιακές τους θέσεις κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Επομένως, τα νεότερα άτομα θα ήταν πιο ευάλωτα στην αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή και στα αισθήματα κοινωνικής απόστασης. Οι άνδρες πιο συχνά από

τις γυναίκες απασχολούνται στην αγορά εργασίας και επομένως ενδέχεται να εκτίθενται περισσότερο στον ανταγωνισμό για οικονομικούς πόρους. Επιπλέον, δεδομένου ότι οι περισσότεροι μετανάστες ζουν σε αστικές περιοχές, ο ανταγωνισμός για υλικά αγαθά όπως θέσεις εργασίας και κατοικίες θα μπορούσε να είναι υψηλότερος στις μεγάλες πόλεις και τα προάστιά τους παρά στις αγροτικές περιοχές (Schneider, 2008). Για να αισθάνονται οι άνθρωποι ότι ανταγωνίζονται με άλλους, πρέπει να υπάρχει μια κατάσταση όπου υπάρχουν πραγματικοί (δυναμικοί) ανταγωνιστές, όπως συμβαίνει στις αστικές περιοχές. Ωστόσο, οι πόλεις είναι επίσης τόποι ποικιλομορφίας και η επαφή με άλλες ομάδες είναι πιο εύκολη, ισότιμη και δυναμικά βιώσιμη. Η εποικοδομητική επαφή σχετίζεται με πιο θετικές εμπειρίες με θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες και επομένως με λιγότερη κοινωνική απόσταση και αντιλαμβανόμενη απειλή.

Τα άτομα με χαμηλότερο **μορφωτικό επίπεδο** μπορεί να αισθάνονται περισσότερο απειλούμενα από τους μετανάστες, όχι μόνο λόγω του οικονομικού ανταγωνισμού, αλλά και λόγω φόβων για την απώλεια του δικού τους πολιτισμού ή των αξιών τους. Η εκπαίδευση βοηθά τους ανθρώπους να αναπτύξουν δεξιότητες κριτικής σκέψης και να μάθουν για άλλους πολιτισμούς. Έτσι, τα άτομα με υψηλότερη εκπαίδευση είναι συνήθως καλύτερα στην κατανόηση και εκτίμηση των πολιτισμικών διαφορών. Είναι επίσης πιο πιθανό να βλέπουν την ποικιλομορφία ως κάτι θετικό, κάτι που τους κάνει να αισθάνονται λιγότερο απειλούμενοι από άλλους πολιτισμούς (Manevska & Achterberg, 2011).

Από την άλλη πλευρά, τα άτομα με χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης μπορεί να έχουν περισσότερη καθημερινή επαφή με μετανάστες, ειδικά στη δουλειά ή στις γειτονιές τους. Εάν η επαφή δεν είναι εποικοδομητική, μπορεί να τους κάνει πιο ευαίσθητοποιημένους στις πολιτισμικές διαφορές, και μερικές φορές πιο ανησυχούντες για πιθανές συγκρούσεις. Γι' αυτό η έρευνα δείχνει ότι τα χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης συνδέονται συχνά με ισχυρότερα αισθήματα εθνοτικής απειλής (Scheepers, Bijsterveld & Helo, 2002).

Τέλος, ο ανταγωνισμός και οι συγκρούσεις σχετικά με τους πολιτισμικούς πόρους μπορούν επίσης να συνδέονται με τη **θρησκεία**. Τα άτομα που είναι θρησκευόμενα μπορεί μερικές φορές να αισθάνονται άβολα ή ακόμη και απειλούμενα από μετανάστες που έχουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις ή πολιτισμικές παραδόσεις, ειδικά αν αυτές οι πεποιθήσεις φαίνονται πολύ διαφορετικές από τις δικές τους. Για παράδειγμα, όπως εξηγεί ο Ciftci (2012), σε πολλές δυτικές χώρες όπου ο Χριστιανισμός είναι η κύρια θρησκεία, ορισμένα άτομα μπορεί να θεωρούν τους μουσουλμάνους μετανάστες ως πολιτισμική ή θρησκευτική απειλή επειδή οι παραδόσεις και οι αξίες τους δεν είναι οι ίδιες και μπορεί ακόμη και να φαίνεται ότι έρχονται σε σύγκρουση με τις χριστιανικές αξίες.

Λάβετε υπόψη ότι στις κοινωνικές επιστήμες, αναζητούμε γενικά πρότυπα όταν εξηγούμε διαφορές στην υποστήριξη του πλουραλισμού μεταξύ

χωρών και μεταξύ ατόμων εντός των χωρών. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι αυτά τα πρότυπα είναι πιθανοκρατικά, όχι ντετερμινιστικά. Πιθανοκρατικό σημαίνει ότι κάτι είναι πιο πιθανό να συμβεί όταν υπάρχει ένας συγκεκριμένος παράγοντας. Ντετερμινιστικό θα σήμαινε ότι όποτε υπάρχει ένας συγκεκριμένος παράγοντας, ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα πρέπει να συμβαίνει κάθε φορά. Στις κοινωνικές επιστήμες, αυτό το είδος της αυστηρής σχέσης αιτίας-αποτελέσματος είναι σπάνιο. Οι άνθρωποι είναι πολύπλοκοι, και αυτό που εκτιμούν εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Έτσι, όταν δηλώνουμε «Τα άτομα που ζουν σε χώρες με μειούμενη οικονομική ανάπτυξη εκτιμούν λιγότερο τον πλουραλισμό καθώς δείχνουν περισσότερη αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή και μεγαλύτερη κοινωνική απόσταση προς θρησκευτικές και εθνοτικές εξωμάδες», δεν σημαίνει ότι όλοι σε αυτές τις κοινωνίες εκτιμούν πάντα λιγότερο τον πλουραλισμό, απλώς ότι η πιθανότητα να συμβεί αυτό είναι υψηλότερη. Αυτή η έννοια είναι σημαντική καθώς μας υπενθυμίζει ότι αναζητούμε συνολικές τάσεις και τάσεις, όχι απόλυτους κανόνες. Μπορούν να υπάρχουν εξαιρέσεις, τόσο σε ατομικό όσο και σε επίπεδο χώρας.

4.6 Συμπέρασμα

Σε αυτό το κεφάλαιο, ορίσαμε τον πλουραλισμό ως την ιδέα ότι άτομα με διαφορετικά υπόβαθρα, κουλτούρες, πεποιθήσεις και απόψεις μπορούν να ζουν μαζί σε μια δημοκρατική κοινωνία. Ο πλουραλισμός δεν επιτυγχάνεται τόσο εύκολα καθώς οι άνθρωποι συχνά σκέφτονται σε ενδοομάδες και εξωομάδες. Γενικά, τα άτομα ταυτίζονται με τη δική τους ενδοομάδα.

ταυτίζονται με τη δική τους ενδοομάδα. Για να επιτύχουν μια θετική διάκριση της ενδοομάδας, συγκρίνουν την ενδοομάδα τους με εξωομάδες, δηλαδή ανθρώπους που προέρχονται από διαφορετικές κουλτούρες ή παραδόσεις. Ταυτόχρονα, αυτές οι συγκρίσεις συχνά οδηγούν σε αρνητικές στάσεις απέναντι σε αυτές τις εξωομάδες καθώς ενισχύουν στερεότυπα και προκαταλήψεις. Σε αυτό το κεφάλαιο, εξετάσαμε απόψεις σχετικά με θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες: την απόσταση που αισθάνονται απέναντι σε αυτές τις εξωομάδες (για παράδειγμα το να μην θέλουν Εβραίους, Ρομά, Μουσουλμάνους, Χριστιανούς, ανθρώπους διαφορετικής φυλής ή μετανάστες ως γείτονες) και την αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή (αισθήματα ανταγωνισμού για πολιτιστικούς και οικονομικούς πόρους με μετανάστες). Η ανοχή απέναντι σε αυτές (και άλλες) εξωομάδες συνδέεται με δύο προοπτικές: την αντιλαμβανόμενη απειλή και την επαφή. Πρώτον, άτομα που αντιλαμβάνονται ότι βρίσκονται σε ανταγωνισμό με εξωομάδες για περιορισμένους πόρους (αυτοί μπορεί να είναι πολιτιστικοί κανόνες και παραδόσεις ή οικονομικά αγαθά όπως θέσεις εργασίας και σπίτια) αισθάνονται περισσότερο απειλούμενοι από αυτές τις εξωομάδες. Αυτό τους καθιστά πιο αρνητικούς και λιγότερο ανοιχτούς στον πλουραλισμό. Από την άλλη πλευρά, τα άτομα που βρίσκονται περισσότερο σε (επικοινωνιακή) επαφή με εξωομάδες αισθάνονται λιγότερο αρνητικά γι' αυτές και υποστηρίζουν τον πλουραλισμό πιο συχνά. Οι διαφορές στην υποστήριξη του πλουραλισμού μεταξύ των χωρών επηρεάζονται από παράγοντες όπως το μέγεθος των εξωομάδων και η πολιτισμική τους απόσταση, οι μακροοικονομικές συνθήκες και η θρησκευτική ποικιλομορφία. Ατομικές διαφορές στην υποστήριξη του

πλουραλισμού εντός των χωρών μπορούν να συσχετιστούν με την κοινωνικοοικονομική θέση, το επίπεδο εκπαίδευσης, την ηλικία, το φύλο, τον βαθμό αστικοποίησης και τη θρησκεία. Όταν συζητάμε την έννοια του πλουραλισμού και τις διαφορές μεταξύ χωρών και ατόμων στο πλαίσιο της μετανάστευσης, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι είναι δύσκολο να οριστεί τι ακριβώς είναι ένας μετανάστης. Στην Ευρώπη, οι μετανάστες αποτελούνται από πολύ ποικίλες ομάδες. Μπορούμε για παράδειγμα να διακρίνουμε μεταξύ προσωρινής και μόνιμης, νόμιμης και χωρίς έγγραφα, αναγκαστικής και εθελοντικής μετανάστευσης. Επιπλέον, μπορούμε να ομαδοποιήσουμε τους μετανάστες ανάλογα με το γιατί μετακινούνται: για δουλειά (εργασιακή μετανάστευση), για οικογενειακή επανένωση (οικογενειακή επανένωση), για να αναζητήσουν ασφάλεια (άσυλο), ή για επανεγκατάσταση (Samek & Collyer, 2017). Η έννοια του μετανάστη επομένως είναι πολύπλευρη και, λόγω των διαφορετικών ιστοριών και πολιτικών μετανάστευσης, δεν είναι ομοιόμορφη σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Όπως επισημαίνει ο Anderson (2013), η διαίρεση των μεταναστών σε διαφορετικές κατηγορίες μπορεί να ενισχύσει μια πολιτική «εμείς εναντίον αυτών». Η μετανάστευση έτσι έχει πολιτικοποιηθεί: το θέμα έχει μετακινηθεί στο κέντρο των εθνικών και διεθνών πολιτικών συζητήσεων (De Haas, Castles & Miller, 2020).

Τέλος, είναι καλό να σημειωθεί ότι η αξία του πλουραλισμού δεν περιορίζεται στην ανοχή προς θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες, αλλά αφορά την ποικιλομορφία σε σχέση με πολλά άλλα στοιχεία επίσης. Μπορεί κανείς να σκεφτεί παραλλαγές στις πολιτιστικές παραδόσεις, εκφράσεις τρόπων ζωής, και άλλες μειονότητες που θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές ως εξωομάδες στην κοινωνία, όπως μέλη της κοινότητας LGBTIQ+. Συζητάμε μερικά από αυτά τα στοιχεία στο κεφάλαιο 5 για την Ελευθερία.

Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής:

„Chess Board“

Θέμα συζήτησης:

"Δεν θέλω για γείτονα μου ένα
μετανάστη"

See: <https://atlasofeuropeanvalues.eu/materials.html>

Βιβλιογραφική Λίστα

Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J. & Sanford, R.N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Harper.

Anderson, B. (2013). *Us and Them? The Dangerous Politics of Immigration Control*. Oxford: Oxford University Press.

Billiet, J., Meuleman, B., & De Witte, H. (2014). The relationship between ethnic threat and economic insecurity in times of economic crisis: Analysis of European Social Survey data. *Migration Studies*, 2(2), 135-161.

Blalock, H.M. (1967). *Toward a Theory of Minority Group Relations*. New York: John Wiley.

Bogardus, E. S. (1967). *A forty-year racial distance study*. Los Angeles: University of Southern California Press.

Böhmelt, T., Bove, V., & Nussio, E. (2020). Can terrorism abroad influence migration attitudes at home?. *American Journal of Political Science*, 64(3), 437-451.

Ceobanu, A. M., & Escandell, X. (2010). Comparative analyses of public attitudes toward immigrants and immigration using multinational survey data: A review of theories and research. *Annual Review of Sociology*, 36, 309-32.

Ciftci, S. (2012). Islamophobia and threat perceptions: Explaining anti-Muslim sentiment in the West. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 32(3), 293-309.

De Haas, H., Castles, S. & Miller, M.J. (2020). *The Age of Migration*. Interna-

tional Population Movements in the Modern World. London: Red Globe Press.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton University Press.

Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 19-51.

Inglehart, R., Norris, P., & Ronald, I. (2003). *Rising tide: Gender equality and cultural change around the world*. Cambridge University Press.

Herreros, F., & Criado, H. (2009). Social trust, social capital and perceptions of immigration. *Political studies*, 57(2), 337-355.

Lancee, B., & Pardos-Prado, S. (2013). Group conflict theory in a longitudinal perspective: Analyzing the dynamic side of ethnic competition. *International Migration Review*, 47(1), 106-131.

Lipset, S. M. (1959). *Political man: The social bases of politics*. Garden City, NY: Doubleday.

Manevska, K., & Achterberg, P. (2011). Immigration and perceived ethnic threat: Cultural capital and economic explanations. *European Sociological Review*, 29(3), 437-449.

Matthes, J., & Schmuck, D. (2017). The Effects of Anti-Immigrant Right-Wing Populist Ads on Implicit and Explicit Attitudes: A Moderated Mediation Model. *Communication Research*, 44(4), 556-581.

McLaren, L. M. (2012). The cultural divide in Europe: Migration, multiculturalism, and political trust. *World politics*, 64(2), 199-241.

Mieriņa, I., & Koroļeva, I. (2015). Support for far right ideology and anti-migrant attitudes among youth in Europe: A comparative analysis. *The Sociological Review*, 63, 183-205.

Pettigrew, T. F., Wagner, U., & Christ, O. (2010). Population ratios and prejudice: Modelling both contact and threat effects. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(4), 635-650.

Pettigrew, T. F., Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90: 751-783.

Samers, M. & Collyer, M. (2017). *Migration*. London: Routledge.

Scheepers, P., Gijsberts, M., & Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18(1), 17-34.

Scheepers, P., Gijsberts, M., & Hello, E. (2002). Religiosity and prejudice against ethnic minorities in Europe: Cross-national tests on a controversial relationship. *Review of Religious Research*, 242-265.

Schneider, S. L. (2008). Anti-immigrant attitudes in Europe: Outgroup size and perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 24(1), 53-67.

Semyonov, M., Raijman, R., Tov, A. Y., & Schmidt, P. (2004). Population size, perceived threat, and exclusion: A multiple-

indicators analysis of attitudes toward foreigners in Germany. *Social Science Research*, 33(4), 681-701.

Stolz, J., Könnemann, J., Purdie, M. S., Englberger, T., & Krüggeler, M. (2016). (Un) believing in modern society: religion, spirituality, and religious-secular competition. London: Routledge.

Van Setten, M., Scheepers, P., & Lubbers, M. (2017). Support for restrictive immigration policies in the European Union 2002-2013: The impact of economic strain and ethnic threat for vulnerable economic groups. *European Societies*, 19(4), 440-465.

Winter, E. (2011). *Us, them, and others: Pluralism and national identity in diverse societies*. University of Toronto Press.

Yumantle, C. (2015). Pluralism. In Gibbens, M. (Ed.). *The Encyclopedia of Political Thought*. John Wiley & Sons.

Zick, A., Pettigrew, T. F., & Wagner, U. (2008). Ethnic prejudice and discrimination in Europe. *Journal of Social Issues*, 64(2), 233-251.

Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται στην έκθεση θεωρητικού υποβάθρου για τη μετανάστευση που είναι διαθέσιμη στο www.atlasofeuro-reanvalues.eu. Προσθέσαμε νέα στοιχεία και ενημερώσαμε τη βιβλιογραφία. Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε το ChatGPT με την εντολή «θα μπορούσατε παρακαλώ να βελτιώσετε αυτό το κείμενο για να το κάνετε πιο προσβάσιμο για τη δημοκρατία και την πολιτειακή εκπαίδευση στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης».

Ελευθερία

Κεφάλαιο 5

Περίληψη

Η ΕΕ θεμελιώνεται στην αξία της ελευθερίας, η οποία αφορά τη γενική ιδέα ότι ο καθένας μπορεί να ζει τη ζωή του με τον τρόπο που επιλέγει, χωρίς πίεση ή εξαναγκασμό από αρχές ή άλλους ανθρώπους.

Οι αξίες της ελευθερίας συνδέονται με την ανεκτικότητα και τον σεβασμό για διαφορετικούς τρόπους ζωής και απόψεις. Οι διαδικασίες του εκσυγχρονισμού, της εξατομίκευσης και της εκκοσμίκευσης έχουν οδηγήσει σε μειωμένη επιρροή των αρχών όπως οι θρησκευτικοί θεσμοί και σε αύξηση των αξιών που τονίζουν την αυτονομία και την αυτοέκφραση. Αυτές οι αλλαγές επιτρέπουν στα άτομα να κάνουν τις δικές τους, ελεύθερες επιλογές. Επιπλέον, προκαλεί επιεική στάση: την αποδοχή ηθικών ζητημάτων που θεωρούνται μέρος της ιδιωτικής ζωής, όπως η σεξουαλική ελευθερία και ζητήματα που αφορούν αποφάσεις για τη ζωή και τον θάνατο.

Η ελευθερία εκτιμάται περισσότερο σε χώρες με μεγαλύτερη οικονομική ευημερία και υψηλότερα επίπεδα εκκοσμίκευσης.

Η ελευθερία εκτιμάται περισσότερο από άτομα που έχουν υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος και εκπαίδευσης, που ζουν σε αστικές περιοχές, που είναι θρησκευόμενοι και που είναι νέοι.

Η εφαρμογή στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια σχολική εκπαίδευση μπορεί να επιτευχθεί εστιάζοντας σε απτές μετρήσεις όπως:

- Αίσθημα ότι έχεις εντελώς ελεύθερη επιλογή και έλεγχο της δικής σου ζωής (*αίσθημα ελεύθερης επιλογής*)
- Δικαιολόγηση της ομοφυλοφιλίας, της άμβλωσης, του διαζυγίου και της ευθανασίας (*επιεικής στάση*)

>> Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: «Γραμμή Γνώμης»

5.1 Εισαγωγή

Η ελευθερία γενικά είναι η ιδέα ότι ο καθένας μπορεί να ζει τη ζωή του όπως επιλέγει, χωρίς πίεση ή εξαναγκασμό από αρχές ή άλλους ανθρώπους. Τα άτομα αξίζουν σεβασμό για τις επιλογές που κάνουν, ακόμη και αν αυτές οι επιλογές είναι διαφορετικές από τις επιλογές που κάνουν άλλοι στην κοινωνία. Η ελευθερία σημαίνει επίσης ότι τα άτομα μπορούν να εκφράζουν ελεύθερα αυτές τις επιλογές: έχουν το δικαίωμα να έχουν και να εκφράζουν διαφορές γνώμης (ελευθερία σκέψης) και να τις συζητούν ανοιχτά με άλλους (ελευθερία λόγου). Ως εκ τούτου, η ελευθερία συνδέεται στενά με τη δημοκρατία, αλλά και με άλλες σχετικές αξίες όπως ο πλουραλισμός και η ισότητα (Beetham, 2004· Dunn & Singh, 2014). Σε κοινωνικό επίπεδο, η ελευθερία μπορεί έτσι να οδηγήσει σε περισσότερη ένταξη και κοινωνική συνοχή (Vollhardt, Migacheva, & Tropp, 2009).

Η ΕΕ θεμελιώνεται στην αξία της ελευθερίας. Τα ατομικά δικαιώματα στην ελευθερία, όπως για την ιδιωτική ζωή, την ελευθερία σκέψης, θρησκείας, συνάθροισης, έκφρασης και πληροφόρησης προστατεύονται στον **Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (κεφάλαιο II)**. <https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values-en>

Αυτός ο ορισμός της ελευθερίας συνεπάγεται ανοχή και σεβασμό για τον τρόπο που άλλοι άνθρωποι ζουν τη ζωή τους, διότι η ελευθερία δεν αφορά μόνο το να ζεις με τον τρόπο που *θέλεις*: σημαίνει επίσης να αφήνεις *τους άλλους* να ζουν με τον τρόπο που *επιλέγουν*. Αν θέλουμε ελευθερία για τον εαυτό μας, πρέπει να δώσουμε την ίδια ελευθερία στους άλλους, ακόμη και αν δεν συμφωνούμε πάντα μαζί τους. Ένα πολύ γνωστό απόφθεγμα που συχνά συνδέεται με τον Γάλλο στοχαστή Βολταίρο εξηγεί καλά την έννοια της ανοχής:

«Απεχθάνομαι όλα όσα γράφεις, αλλά θα
έδινα τη ζωή μου γι' αυτό, ώστε να μπορείς
να συνεχίσεις να το γράφεις.»

Βολταίρος

Αυτό θα σήμαινε ότι η ανοχή λειτουργεί σαν πύραυλος δύο σταδίων: σε ένα πρώτο βήμα, υπάρχει η αντιπαράθεση με εκφράσεις ή συμπεριφορές που οδηγούν σε αποδοκιμασία, για παράδειγμα επειδή είναι αντίθετες με αυτό που οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν «κανονικό» (γενικοί κοινωνικοί κανόνες). Ωστόσο, σε ένα δεύτερο στάδιο, το προσβεβλημένο άτομο καταστέλλει αυτό το αντανεκλαστικό της αποδοκιμασίας και γίνεται ανεκτικό: επιτρέπει την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και δείχνει ανοχή και σεβασμό προς εκείνους που είναι διαφορετικοί. Η έρευνα δείχνει ότι η ελευθερία εκτιμάται ιδιαίτερα στην Ευρώπη, αλλά τα επίπεδα υποστήριξης ποικίλλουν μεταξύ των χωρών και μεταξύ ομάδων εντός των χωρών (π.χ. Halman et al., 2022), όπως επίσης θα δείξουμε παρακάτω.

5.2. Αξίες ελευθερίας: αίσθηση ελεύθερης επιλογής και επιτρεπτικότητας

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ελευθερία αφορά το να κάνεις επιλογές χωρίς την πίεση ή τον εξαναγκασμό των αρχών και των άλλων. Τι εξαρτάται από το τι θεωρούμε καλό, δίκαιο, θεμιτό, σωστό. Αυτό συνδέεται στενά με την έννοια της ηθικής: το να γνωρίζεις κανείς τι είναι σωστό και τι είναι λάθος, τι πρέπει να κάνουν οι άνθρωποι και τι δεν πρέπει να κάνουν. Η ηθική, επομένως, αναφέρεται σε ένα σύνολο κανονιστικών προτύπων που βοηθούν να καθοδηγήσουν τη συμπεριφορά μας και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τους άλλους. Στο παρελθόν, τα ηθικά πρότυπα καθορίζονταν από συλλογικές αρχές, όπως οι θρησκευτικοί θεσμοί. Ωστόσο, οι διαδικασίες του **εκσυγχρονισμού, της εξατομίκευσης και της εκκοσμίκευσης** οδηγούν σε **παρακμή της εξουσίας** και σε αυξανόμενο αντι-θεσμικό κλίμα (Inglehart, 1997). Έτσι, τα άτομα

βασίζονται λιγότερο στις παραδοσιακές αρχές για να τους πουν τι είναι καλό ή κακό, τι να πιστεύουν ή πώς να ζουν. Αντίθετα, όλο και περισσότεροι άνθρωποι θέλουν να κάνουν τις δικές τους επιλογές σχετικά με το τι είναι σωστό για αυτούς. Αυτό προκαλείται, σύμφωνα με τη θεωρία του εκσυγχρονισμού (βλ. επίσης κεφάλαιο 2), από αυξανόμενα επίπεδα οικονομικής ευημερίας, τα οποία έχουν οδηγήσει σε μια αλλαγή στις αξίες: από Σπαραδοσιακές αξίες που εστιάζουν στην ασφάλεια, την προστασία και την επιβίωση, σε πιο μεταυλιστικές αξίες που τονίζουν **την προσωπική αυτονομία και την αυτοέκφραση** (Inglehart, 1997). Ο Εκσυγχρονισμός συμβαδίζει επίσης με την αύξηση των επιπέδων εκπαίδευσης. Ως αποτέλεσμα, όλο και περισσότεροι άνθρωποι είναι σε θέση - και αισθάνονται την ανάγκη - να λαμβάνουν τις δικές τους, αυτόνομες αποφάσεις, χωρίς να ακολουθούν απλώς κανόνες που έχουν θέσει άλλοι (Inglehart & Welzel, 2005).

Επιπλέον, καθώς οι κοινωνίες εκσυγχρονίζονται, περισσότεροι άνθρωποι μετακομίζουν στις πόλεις και η ζωή γίνεται πιο περίπλοκη (Welzel et al., 2003). Στις πόλεις, υπάρχουν περισσότερες ευκαιρίες για συνάντηση και αλληλεπίδραση με πολλά διαφορετικά άτομα, αλλά η βάση της ανθρώπινης επαφής είναι διαφορετική από ό,τι στις μικρές, αγροτικές κοινότητες. Εδώ, τα άτομα συχνά γνωρίζονται μεταξύ τους μέσω οικογενειακών δεσμών ή επειδή εξαρτώνται το ένα από το άλλο. Αλλά στις πόλεις, οι σχέσεις αφορούν περισσότερο την προσωπική επιλογή και τον αμοιβαίο σεβασμό. Τα άτομα αποφασίζουν με ποιους θέλουν να συνδεθούν, με βάση κοινά ενδιαφέροντα ή στόχους. Σημαίνει επίσης ότι ο **κοινωνικός έλεγχος** είναι μικρότερος στις πόλεις: υπάρχει λιγότερη πίεση να ακολουθούνται παραδοσιακοί κανόνες ή να συμπεριφέρεται κανείς με συγκεκριμένο τρόπο απλώς επειδή αυτό είναι που περιμένει η κοινότητα.

Η ζωή στην πόλη εκθέτει τους ανθρώπους σε πολλούς διαφορετικούς τρόπους ζωής, πεποιθήσεις και κουλτούρες. Οι χαλαρότεροι κοινωνικοί δεσμοί, ο μικρότερος κοινωνικός έλεγχος και η αντιμετώπιση της **ποικιλομορφίας** οδηγούν σε μικρότερη αποδοχή των συμμορφωτικών αξιών. Καθώς τα άτομα «απελευθερώνονται από τους δομικούς περιορισμούς» (Beck, 1992: 2), ο «ρόλος της υποκειμενικότητας» (Courtois & Laermans 2018: 61) αυξάνεται, πράγμα που σημαίνει ότι τα άτομα κάνουν όλο και περισσότερο τις δικές τους επιλογές αποφασίζοντας τι θεωρούν καλό ή κακό, ανεξάρτητα από συλλογικές αρχές ή παραδόσεις.

Όλες αυτές οι διαδικασίες καθιστούν τα άτομα πιο ανοιχτά στην ιδέα ότι όλοι θα πρέπει να έχουν την ελευθερία να ζουν με τον δικό τους τρόπο, να έχουν την ελευθερία να κάνουν τις δικές τους, ελεύθερες επιλογές. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για ζητήματα που θεωρούνται ότι ανήκουν στον ιδιωτικό (αντί του δημόσιου) τομέα, όπως η σεξουαλική ελευθερία και ζητήματα που αφορούν αποφάσεις σχετικά με τη ζωή και τον θάνατο (Halman & Van Ingen, 2015). Αυτά τα ζητήματα θεωρούνται σήμερα βαθιά προσωπικές επιλογές. Και πάλι, στο παρελθόν, οι παραδοσιακές αρχές όπως οι θρησκευτικοί θεσμοί είχαν έντονες απόψεις για αυτά τα θέματα. Οι απόψεις τους ήταν συχνά συντηρητικές και οδηγητικές, πράγμα που σημαίνει ότι επέβαλλαν αυστηρούς κανόνες και δεν επέτρεπαν μεγάλη ελευθερία ή διαφορετικότητα στον τρόπο που οι άνθρωποι ζούσαν την ιδιωτική τους ζωή (Draulans & Halman 2005). Ωστόσο, καθώς η κοινωνία γίνεται πιο επικεντρωμένη στην ατομική ελευθερία και την αυτοέκφραση, και η θρησκεία παίζει μικρότερο ρόλο στη δημόσια ζωή (λόγω της διαδικασίας του εκκοσμηισμού), οι άνθρωποι

αναλαμβάνουν περισσότερη ευθύνη για τη λήψη των δικών τους ηθικών αποφάσεων. Επιλογές που παλιά ελέγχονταν από θρησκευτικούς κανόνες αφήνονται τώρα όλο και περισσότερο στο άτομο. Αυτό έχει οδηγήσει σε περισσότερη ελευθερία, ανεκτικότητα και μια ανοιχτή, επιτρεπτική κοινωνία: οι άνθρωποι αποδέχονται ότι άλλοι μπορεί να κάνουν πολύ διαφορετικές προσωπικές επιλογές.

5.2.1. Εφαρμογή των αξιών της ελευθερίας: αίσθημα ελεύθερης επιλογής

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ελευθερία είναι η γενική ιδέα ότι ο καθένας μπορεί να ζει τη ζωή του με τον τρόπο που επιλέγει, χωρίς πίεση ή εξαναγκασμό από αρχές ή άλλους ανθρώπους. Η ελευθερία, επομένως, αφορά την ικανότητα, την ευκαιρία και την αυτονομία ενός ατόμου να κάνει ελεύθερες επιλογές.

Μπορούμε να εφαρμόσουμε αυτήν την έννοια του **αισθήματος της ελεύθερης επιλογής** στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με μια απτή μέτρηση, όπως αυτή η ερώτηση (EVS, 2017):

Μερικοί άνθρωποι αισθάνονται ότι έχουν εντελώς ελεύθερη επιλογή και έλεγχο πάνω της ζωής τους, και άλλοι άνθρωποι αισθάνονται ότι αυτό που κάνουν δεν έχει πραγματική επίδραση σε αυτό που τους συμβαίνει.

Παρακαλώ υποδείξτε πόση ελευθερία επιλογής και έλεγχου αισθάνεστε ότι έχετε πάνω στον τρόπο που εξελίσσεται η ζωή σας;

Παρακαλώ δώστε την απάντησή σας σε μια κλίμακα από 1 'καθόλου' έως 10 'σε πολύ μεγάλο βαθμό'

Το Σχήμα 5.1 δείχνει διαφορές στο αίσθημα της ελεύθερης επιλογής σε διάφορες χώρες στην Ευρώπη. Ο χάρτης επιβεβαιώνει την ιδέα ότι στις περισσότερες σύγχρονες, εξατομικευμένες κοινωνίες (όπως στη βορειοδυτική Ευρώπη), τα αισθήματα ελευθερίας επιλογής είναι υψηλότερα.

Σχήμα 5.1 Μέση γνώμη σε κλίμακα από 0-100: Αίσθημα ελεύθερης επιλογής και ελέγχου πάνω στη ζωή⁴

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

5.2.2. Εφαρμογή των αξιών της ελευθερίας: επιτρεπτικότητα

Ένας άλλος τρόπος για να κατανοήσουμε τις αξίες της ελευθερίας είναι εξετάζοντας την επιτρεπτικότητα. Η επιτρεπτικότητα αναφέρεται σε μια κατάσταση στην οποία επιτρέπεται μια συμπεριφορά που ορισμένοι άνθρωποι ενδέχεται να αποδοκιμάζουν. Στη βιβλιογραφία, η επιτρεπτικότητα επικεντρώνεται σε ζητήματα που σχετίζονται με την ιδιωτική ζωή των ανθρώπων, ιδιαίτερα ηθικά ζητήματα που αφορούν τις σεξουαλικές προτιμήσεις και τις αποφάσεις τέλους ζωής (Halman & van Ingen, 2015; Halman & Sieben, 2023). Καθοδηγούμενο από θρησκευτικές επιταγές, το κανονιστικό πλαίσιο των παραδοσιακών αρχών υιοθέτησε μια μάλλον συντηρητική και μη ανεκτική στάση σε αυτά τα ζητήματα (Draulans & Halman 2005). Ωστόσο, η αυξημένη έμφαση στην προσωπική αυτονομία και την αυτοέκφραση, σε συνδυασμό με τον μειωμένο ρόλο της θρησκείας σε

ορισμένα μέρη της Ευρώπης (εκκοσμίκευση), κάνει τις ηθικές επιλογές που βρίσκονταν υπό την εξουσία των εκκλησιών να μεταφέρονται συστηματικά στην ατομική εξουσία και να συνδέονται όλο και περισσότερο με την προσωπική ελευθερία. Η επιτρεπτικότητα αφορά λοιπόν τους βαθμούς ελευθερίας σε σχέση με την αποδοχή πολλαπλών ηθικών προτύπων στην κοινωνία που αφορούν σεξουαλικές και ιδιωτικές ηθικές συμπεριφορές, όπως η ομοφυλοφιλία, η άμβλωση, το διαζύγιο και η ευθανασία (Halman, 1990).

Μπορούμε να μετρήσουμε την **επιτρεπτικότητα** απτά ως εξής (EVS, 2017): *Παρακαλώ πείτε μου για καθένα από τα ακόλουθα αν πιστεύετε ότι μπορεί πάντα να δικαιολογηθεί, να μην δικαιολογηθεί ποτέ, ή κάτι ενδιάμεσο:*

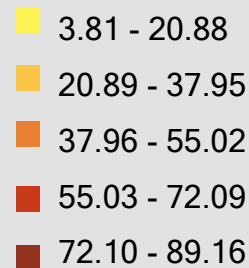
- Ομοφυλοφιλία
- Άμβλωση
- Διαζύγιο
- Ευθανασία (τερματισμός της ζωής των ανίατα ασθενών)

Παρακαλώ δώστε την απάντησή σας σε μια κλίμακα από 1 «ποτέ να μην δικαιολογείται» έως 10 «πάντα να δικαιολογείται».

⁴ Οι απόψεις στην αρχική κλίμακα (1-10) μετατρέπονται σε κλίμακα |

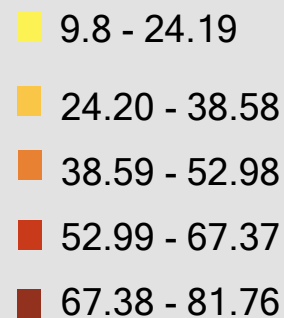
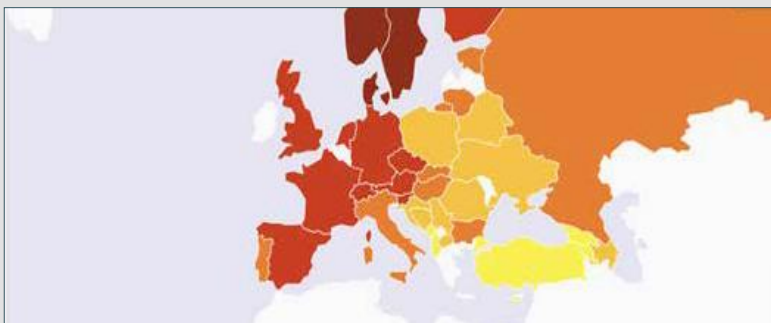
Τα Σχήματα 5.2 έως 5.5 δείχνουν διαφορές στην επιτρεπτικότητα μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη.⁵ Γενικά, το ευρωπαϊκό κοινό των χωρών της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης είναι αρκετά ανεκτικοί όσον αφορά την αποδοχή της ομοφυλοφιλίας, της άμβλωσης, της ευθανασίας και του διαζυγίου, ενώ οι πολίτες της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης είναι λιγότερο ανεκτικοί απέναντι σε αυτά τα ζητήματα (πρβλ. Halman & Van Ingen, 2015).

Σχήμα 5.2 Μέση άποψη σε κλίμακα από 0 («ποτέ δεν δικαιολογείται») έως 100 («πάντα δικαιολογείται»): ομοφυλοφιλία

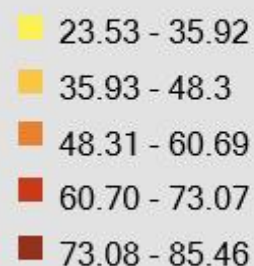
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 5.3 Μέση άποψη σε κλίμακα από 0 («ποτέ δεν δικαιολογείται») έως 100 («πάντα δικαιολογείται»): άμβλωση

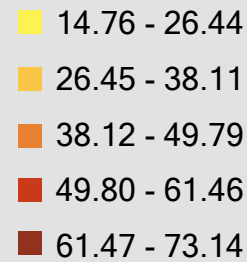
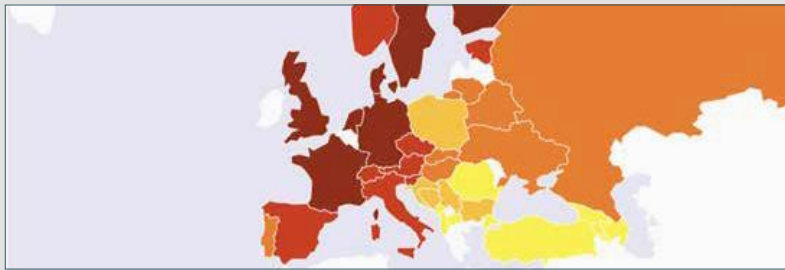
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 5.4 Μέση άποψη σε κλίμακα από 0 («ποτέ δεν δικαιολογείται») έως 100 («πάντα δικαιολογείται»): διαζύγιο

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 5.5 Μέση άποψη σε κλίμακα από 0 («ποτέ δεν δικαιολογείται») έως 100 («πάντα δικαιολογείται»): ευθανασία

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

5.3 Διαφορές στις αξίες ελευθερίας μεταξύ χωρών στην Ευρώπη

Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το περιγραφόμενο θεωρητικό πλαίσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού (βλ. επίσης κεφάλαιο 2) για να εξηγήσουμε τις διαφορές στις αξίες ελευθερίας μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη. Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκσυγχρονισμού, εξατομίκευσης και εκκοσμίκευσης σε κάθε χώρα, τόσο μεγαλύτερη είναι η έμφαση στο να γίνονται επιλογές χωρίς πίεση ή καταναγκασμό από αρχές ή άλλους ανθρώπους (*αίσθημα ελεύθερης επιλογής*) και τόσο υψηλότερο είναι το επίπεδο αποδοχής ηθικών ζητημάτων που σχετίζονται με την ιδιωτική ζωή (*επιτρεπτικότητα*). Ο εκσυγχρονισμός συνδέεται στενά με το πόσο καλά τα πηγαίνει μια χώρα οικονομικά. Σύμφωνα με τη θεωρία του εκσυγχρονισμού (Inglehart, 1997· Inglehart & Welzel, 2005), τα άτομα που ζουν σε φτωχότερες χώρες συχνά αντιμετωπίζουν περισσότερες προκλήσεις και ανασφάλειες στην καθημερινή ζωή. Ως αποτέλεσμα, ενδέχεται να υποστηρίζουν πιο παραδοσιακές ή συντηρητικές αξίες που εστιάζουν στη σταθερότητα και την επιβίωση. Συχνά βασίζονται σε

αρχές, όπως θρησκευτικά ιδρύματα, για ηθική καθοδήγηση όταν λαμβάνουν αποφάσεις για το πώς να ζήσουν την ιδιωτική τους ζωή. Από την άλλη πλευρά, σε χώρες με μεγαλύτερη **οικονομική ευημερία**, οι βασικές ανάγκες ικανοποιούνται πιο εύκολα και οι άνθρωποι τείνουν να αισθάνονται πιο ασφαλείς. Αυτό τους επιτρέπει να εστιάσουν σε αξίες όπως η αυτοέκφραση και η αυτονομία. Σε αυτές τις κοινωνίες, τα άτομα είναι λιγότερο πιθανό να αποδέχονται την αυστηρή εξουσία και έχουν πιο ανοιχτές και προοδευτικές απόψεις που εστιάζουν στην προσωπική ελευθερία (πρβλ. Slenders, Sieben & Verbakel, 2014).

Το επίπεδο **εκκοσμίκευσης** σε μια χώρα, το οποίο σχετίζεται με τον εκσυγχρονισμό, διαδραματίζει επίσης ρόλο. Σε χώρες όπου η θρησκεία, ειδικά η εκκλησία, διαδραματίζει ισχυρό ρόλο στην κοινωνία και την καθημερινή ζωή, οι άνθρωποι είναι πιο πιθανό να ακολουθούν αυστηρούς παραδοσιακούς κανόνες, ειδικά γύρω από την προσωπική συμπεριφορά. Βασίζονται περισσότερο στην ηθική εξουσία των θρησκευτικών θεσμών για να κάνουν επιλογές στην ιδιωτική τους ζωή. Καθοδηγούμενοι από θρησκευτικές προδιαγραφές, αυτοί οι θεσμοί υιοθετούν μια μάλλον συντηρητική και μη ανεκτική στάση, ειδικά όσον αφορά ζητήματα σεξουαλικών προτιμήσεων και αποφάσεων σχετικά με τη ζωή και τον θάνατο (Draulans & Halman 2005). Η έρευνα πράγματι δείχνει

ότι η αποδοχή της ομοφυλοφιλίας, της άμβλωσης, της ευθανασίας και του διαζυγίου είναι υψηλότερη σε στις πιο **εκκοσμικευμένες χώρες** (π.χ. Scheepers, Te Grotenhuis & Van Der Slik, 2002· Rudnev & Savelkaeva, 2018· Halman & Ingen, 2015).

Από την άλλη πλευρά, σε χώρες με μεγαλύτερη **οικονομική ευημερία**, οι βασικές ανάγκες ικανοποιούνται πιο εύκολα και οι άνθρωποι τείνουν να αισθάνονται πιο ασφαλείς. Αυτό τους επιτρέπει να εστιάσουν σε αξίες όπως η αυτοέκφραση και η αυτονομία. Σε αυτές τις κοινωνίες, τα άτομα είναι λιγότερο πιθανό να αποδέχονται την αυστηρή εξουσία και έχουν πιο ανοιχτές και προοδευτικές απόψεις που εστιάζουν στην προσωπική ελευθερία (πρβλ. Slenders, Sieben & Verbakel, 2014).

5.4 Ατομικές διαφορές στις αξίες ελευθερίας: ομάδες στην κοινωνία

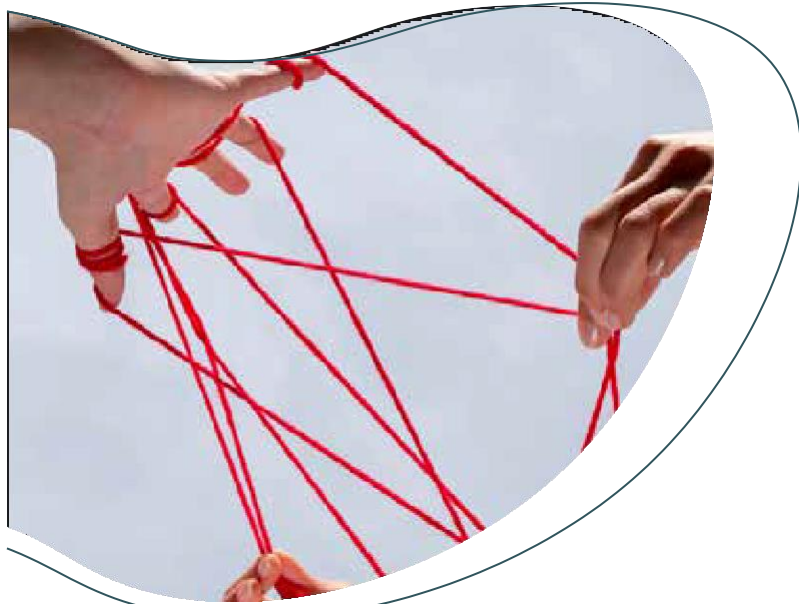
Τα θεωρητικά πλαίσια του εκσυγχρονισμού και της εκκοσμίκευσης μπορούν επίσης να παρέχουν γνώσεις κατά την εξήγηση διαφορών μεταξύ ατόμων εντός των χωρών. Εξετάζουμε το εισόδημα, την εκπαίδευση, την αστικοποίηση, τη θρησκεία, το φύλο και την ηλικία ως σημαντικούς παράγοντες. Πρώτον, εξετάζοντας το πλαίσιο του εκσυγχρονισμού, μπορούμε να αναμένουμε ότι άτομα με υψηλότερο **εισόδημα** αισθάνονται ασφαλή και προστατευμένα, και επομένως δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην αυτονομία και την αυτοέκφραση από άτομα με χαμηλότερα εισοδήματα που χρειάζεται να αγωνίζονται στη ζωή για να καλύψουν τις καθημερινές ανάγκες. Ως εκ τούτου, τα άτομα με υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος αισθάνονται ότι έχουν περισσότερο έλεγχο για να κάνουν ελεύθερες επιλογές. Είναι επίσης πιο ανεκτικοί και ανοιχτοί όσον αφορά ιδιωτικά ηθικά ζητήματα όπως η

ομοφυλοφιλία, η άμβλωση, το διαζύγιο και η ευθανασία (π.χ. Slenders, Sieben & Verbakel, 2014).

Η έρευνα δείχνει ότι τα άτομα με περισσότερη **εκπαίδευση** τείνουν να είναι πιο ανεκτικά απέναντι σε διαφορετικούς τρόπους ζωής και ηθικές επιλογές όπως η ομοφυλοφιλία και η ευθανασία επίσης (Moore & Ovadia, 2006; Kalmijn & Kraaykamp, 2007; Scheepers, Te Grotenhuis & Van Der Slik, 2002). Ένας λόγος είναι ότι η ανώτερη εκπαίδευση βοηθά τους ανθρώπους αναπτύξουν δεξιότητες κριτικής σκέψης. Αυτό σημαίνει ότι μαθαίνουν πώς να εξετάζουν τα ζητήματα πιο αντικειμενικά και από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Εκπαιδεύονται επίσης να σκέφτονται μόνοι τους, αντί να ακολουθούν απλώς αυτά που λένε άλλοι, συμπεριλαμβανομένων θρησκευτικών ή πολιτικών ηγετών. Επιπλέον, τα σχολεία και τα πανεπιστήμια συγκεντρώνουν άτομα από πολλούς διαφορετικούς πολιτισμούς και καταγωγές. Η έκθεση σε διαφορετικές απόψεις βοηθά τους μαθητές να γίνουν πιο κατανοητικοί και σεβαστοί απέναντι στις επιλογές και τις πεποιθήσεις των άλλων (Vogt, 1997).

Τα άτομα που ζουν σε **αγροτικές περιοχές** (την ύπαιθρο) συχνά έχουν πιο παραδοσιακές απόψεις, ειδικά σχετικά με προσωπικά και ηθικά ζητήματα (D'Augelli & Hart, 1987; Weston, 1995; Oswald & Culton, 2003). Επομένως, βασίζονται περισσότερο σε ηθικές αυθεντίες για να κάνουν επιλογές στη ζωή και δείχνουν χαμηλότερα επίπεδα επιεικειάς. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι οι μικρές οι κοινότητες τείνουν να έχουν στενά κοινωνικά δίκτυα, όπου όλοι γνωρίζουν ο ένας τον άλλον και υπάρχει μεγαλύτερη πίεση να ακολουθούνται κοινοί κανόνες και κανονισμοί. Αντίθετα, τα άτομα που ζουν σε πόλεις συνήθως βιώνουν λιγότερο κοινωνικό έλεγχο και συχνά εκτίθενται σε μια ευρύτερη ποικιλία πολιτισμών, ιδεών και τρόπων ζωής. Επομένως, η ζωή στην πόλη συχνά συνοδεύεται από μεγαλύτερη προσωπική ελευθερία και λιγότερη πίεση για συμμόρφωση, κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε πιο ανοιχτές και ανεκτικές αξίες.

Η θρησκεία είναι μια βασική πτυχή όσον αφορά την ηθική (Halman & Van Ingen, 2013). Τα θρησκευόμενα άτομα είναι λιγότερο επιεική απέναντι σε ηθικά ζητήματα από τα

μη θρησκευόμενα άτομα (Yip, 2005; Halman & Van Ingen, 2015). Η εκκλησιαστική προσέλευση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο εδώ: τα άτομα που παρακολουθούν θρησκευτικές τελετές ακούν θρησκευτικές διδασκαλίες πιο συχνά και περνούν περισσότερο χρόνο με άλλους που μοιράζονται τις ίδιες πεποιθήσεις και κανόνες. Αυτό μπορεί να τα οδηγήσει να υιοθετήσουν αυστηρότερες αξίες ελευθερίας από ανθρώπους που σπάνια ή ποτέ δεν πηγαίνουν στην εκκλησία (Moore & Vanneman, 2003).

Οι Διαφορές στις αξίες ελευθερίας μεταξύ γυναικών και ανδρών είναι αρκετά μικρές. Γενικά, οι γυναίκες είναι ελαφρώς πιο επιεικείς από τους άνδρες (Halman & Van Ingen, 2015; Sieben & Halman, 2015), αλλά οι μελετητές δεν προσφέρουν σαφή εξήγηση για αυτή τη **διαφορά των φύλων**. Τα παντρεμένα άτομα είναι συνήθως λιγότερο επιεική (Sieben & Halman, 2015), πιθανώς επειδή συχνά υιοθετούν πιο παραδοσιακές αξίες. Τέλος, η **ηλικία** επίσης παίζει ρόλο. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία άνθρωποι τείνουν να είναι λιγότερο επιεικείς από τους νεότερους ανθρώπους (Halman & Van Ingen, 2015; Halman & Sieben, 2014). Αυτό σχετίζεται και πάλι με τη θεωρία του εκσυγχρονισμού: επειδή μεγάλωσαν σε πιο δύσκολες εποχές, η εστίαση ήταν περισσότερο στην επιβίωση. Αυτές οι εμπειρίες συχνά οδηγούν σε πιο συντηρητικές και θρησκευτικές απόψεις με λιγότερη έμφαση στην προσωπική ελευθερία (Inglehart, 1997).

Στις κοινωνικές επιστήμες, αναζητούμε γενικά πρότυπα όταν εξηγούμε διαφορές στην υποστήριξη της ελευθερίας μεταξύ χωρών και μεταξύ ατόμων εντός των χωρών. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι αυτά τα πρότυπα είναι πιθανοτικά, όχι ντετερμινιστικά.

Με την έννοια πιθανοτικό εννοούμε ότι κάτι είναι πιο πιθανό να συμβεί όταν υπάρχει ένας συγκεκριμένος παράγοντας. Ντετερμινιστικό θα σήμαινε ότι όποτε υπάρχει ένας συγκεκριμένος παράγοντας, ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα πρέπει να συμβαίνει κάθε φορά. Στις κοινωνικές επιστήμες, αυτό το είδος της αυστηρής σχέσης αιτίας-αποτελέσματος είναι σπάνιο. Οι άνθρωποι είναι πολύπλοκοι, και αυτό που εκτιμούν εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Έτσι, όταν δηλώνουμε «Τα άτομα που ζουν σε χώρες με μεγαλύτερη οικονομική ευημερία εκτιμούν περισσότερο την ελευθερία», δεν σημαίνει ότι όλοι σε αυτές τις κοινωνίες εκτιμούν πάντα περισσότερο την ελευθερία, απλώς ότι η πιθανότητα να συμβεί αυτό είναι μεγαλύτερη. Αυτή η έννοια είναι σημαντική καθώς μας υπενθυμίζει ότι αναζητούμε συνολικές τάσεις και τάσεις, όχι απόλυτους κανόνες. Μπορούν να υπάρχουν εξαιρέσεις, τόσο σε ατομικό όσο και σε επίπεδο χώρας.

5.3 Συμπεράσματα

Σε αυτό το κεφάλαιο, ορίσαμε την ελευθερία ως τη γενική ιδέα ότι ο καθένας μπορεί να ζει τη ζωή του όπως επιλέγει, χωρίς πίεση ή εξαναγκασμό από αρχές ή άλλους ανθρώπους.

Οι αξίες για την ελευθερία συνδέονται με την ανεκτικότητα και τον σεβασμό για διαφορετικούς τρόπους ζωής και απόψεις και επομένως συνδέονται στενά με τη δημοκρατία αλλά και με άλλες αξίες όπως ο προουλαρισμός και η ισότητα. Οι διαδικασίες του κεσυγχεονισμού και της εκκοσμίκευσης έχουν οδηγήσει σε μείωση της επιρροής των αρχών, όπως οι θρησκευτικοί θεσμοί στον τρόπο που τα άτομα διάγουν την ζωή τους. Αντίθετα παρατηρείται άυξηση των αξιών που δίνουν έμφαση στην αυτονομία και στην αυτοέκφραση. Τα άτομα επομένως αισθάνονται όλο και πιο ελεύθερα να κάνουν τις δικές τους επιλογές. Αυτές οι αλλαγές οδηγούν προς μία ανοιχτή κοινωνία με υψηλά επίπεδα επιτρεπτικότητας: την αποδοχή ηθικών ζητημάτων που θεωρούνται ότι αποτελούν μέρος της ιδιωτικής ζωής, όπως η σεξουαλική ελευθερία και ζητήματα που αφορούν αποφάσεις σχετικά με τη ζωή και τον θάνατο. Η διαφορές στην υποστήριξη της ελευθερίας μεταξύ των χωρών επηρεάζονται από παράγοντες όπως οι μακροοικονομικές συνθήκες και τα επίπεδα εκκοσμίκευσης. Οι ατομικές

Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται εν μέρει στη θεωρητική έκθεση υποβάθρου σχετικά με την ανεκτικότητα που είναι διαθέσιμη στο www.atla-sofeuropeanvalues.eu. Προσθέσαμε νέα στοιχεία και ενημερωμένη βιβλιογραφία. Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε το ChatGPT με την εντολή «θα μπορούσατε παρακαλώ να βελτιώσετε αυτό το κείμενο για να το καταστήσετε πιο προσιτό για τη δημοκρατία και την πολιτειακή εκπαίδευση στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης»

Ισότητα

Κεφάλαιο 6

Περίληψη

Η ΕΕ θεμελιώνεται στην αξία της ισότητας: την ιδέα ότι όλα τα άτομα έχουν ίσα δικαιώματα ενώπιον του νόμου. Ειδικά αναφέρεται σε αυτό το πλαίσιο η αρχή της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, η οποία υποστηρίζει όλες τις ευρωπαϊκές πολιτικές.

Η ισότητα των φύλων αναφέρεται στις ίσες θέσεις, ρόλους και ευθύνες που αναλαμβάνουν οι άνδρες και οι γυναίκες στην κοινωνία. Παραδοσιακά, οι άνδρες θεωρείται ότι κυριαρχούν στη δημόσια σφαίρα και οι γυναίκες στην ιδιωτική (οικιακή) σφαίρα. Ωστόσο, ο εκσυγχρονισμός έφερε ιδεολογικές αλλαγές (όπως η εξατομίκευση και η εκκοσμίκευση) καθώς και αλλαγές στη δομή των ευκαιριών (αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και την αγορά εργασίας) που αμφισβητούν αυτές τις παραδοσιακές απόψεις. Οι αξίες ισότητας συνδέονται επομένως με τις στάσεις απέναντι στο φύλο στη δημόσια ζωή (π.χ. άνδρες και γυναίκες στα πανεπιστήμια, τις επιχειρήσεις και την πολιτική) καθώς και στην ιδιωτική ζωή (οικογενειακές έναντι επαγγελματικών υποχρεώσεων).

Η ισότητα εκτιμάται περισσότερο σε χώρες με καλύτερες μακροοικονομικές συνθήκες, υψηλότερα επίπεδα εκκοσμίκευσης, υψηλότερη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και περισσότερες πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας-οικογένειας.

Η ισότητα εκτιμάται περισσότερο από άτομα που έχουν υψηλότερα μορφωτικά επίπεδα, που δεν είναι θρησκευόμενοι, που ζουν σε αστικές περιοχές, που είναι νεότεροι και που είναι γυναίκες, αν και υπάρχουν ορισμένα στοιχεία που υποδηλώνουν ότι οι νεότερες ηλικιακές ομάδες ανδρών έχουν πιο παραδοσιακές απόψεις για την ισότητα των φύλων.

Η εφαρμογή στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μπορεί να επιτευχθεί εστιάζοντας σε απτές μετρήσεις όπως:

- Αξιολόγηση των ικανοτήτων των ανδρών έναντι των γυναικών σε δημόσιες θέσεις (στάσεις ισότητας των φύλων στη δημόσια ζωή):
  - Συνολικά, οι άνδρες είναι καλύτεροι πολιτικοί ηγέτες από τις γυναίκες
  - Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι πιο σημαντική για ένα αγόρι παρά για ένα κορίτσι
  - Συνολικά, οι άνδρες είναι καλύτεροι επιχειρηματικοί στελέχη από τις γυναίκες
- Αξιολόγηση των υποχρεώσεων εργασίας-οικογένειας από τις μητέρες (στάσεις ισότητας των φύλων στην ιδιωτική ζωή):
  - Όταν μια μητέρα εργάζεται αμειβόμενα, τα παιδιά υποφέρουν
  - Μια δουλειά είναι εντάξει αλλά αυτό που θέλουν πραγματικά οι περισσότερες γυναίκες είναι ένα σπίτι και παιδιά
  - Συνολικά, η οικογενειακή ζωή υποφέρει όταν η γυναίκα έχει μια δουλειά πλήρους απασχόλησης
  - Η δουλειά ενός άνδρα είναι να κερδίζει χρήματα· η δουλειά μιας γυναίκας είναι να φροντίζει το σπίτι και την οικογένεια

>> Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: «Τέσσερις Γωνίες»

6.1 Εισαγωγή

Η ισότητα βασίζεται στην ιδέα ότι τα άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες στην κοινωνία έχουν τα ίδια δικαιώματα, λαμβάνουν την ίδια μεταχείριση και, ως εκ τούτου, καταλήγουν σε παρόμοιες κοινωνικές θέσεις στην κοινωνία. Η ισότητα, επομένως, μπορεί να συνδεθεί με την έννοια της δικαιοσύνης (Verba, 2006): όλοι θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ισότιμα. Αυτή η ίση μεταχείριση επεκτείνεται στο νόμο, τις πολιτικές και τις κυβερνητικές διαδικασίες· αυτές θα πρέπει να είναι αμερόληπτες και όχι μεροληπτικές. Η ισότητα συνδέεται επίσης με την ίση εκπροσώπηση: τα άτομα που ανήκουν σε μια συγκεκριμένη ομάδα στην κοινωνία θα πρέπει να εκπροσωπούνται σε πολιτικό, κοινωνικό ή οργανωτικό πλαίσιο ανάλογα με το μέγεθος ή τη σημασία της εντός του ευρύτερου πληθυσμού. Σε μια δημοκρατία, η ίση εκπροσώπηση διασφαλίζει φωνή για όλους στις αποφάσεις που επηρεάζουν τη ζωή τους. Αυτό φαίνεται για παράδειγμα στο εύρημα ότι οι δημοκρατικές κοινωνίες συνήθως έχουν περισσότερες γυναίκες στο κοινοβούλιο από τις μη δημοκρατικές κοινωνίες, υποδεικνύοντας πιο ίση εκπροσώπηση ανά φύλο (Inglehart & Norris, 2002).

Η ΕΕ θεμελιώνεται στην αξία της ισότητας: την ιδέα ότι όλα τα άτομα έχουν ίσα δικαιώματα ενώπιον του νόμου (βλ. Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, κεφάλαιο III). Ειδικά αναφέρεται στο πλαίσιο αυτό η αρχή της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών, η οποία διέπει όλες τις ευρωπαϊκές πολιτικές και αποτελεί τη βάση για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en

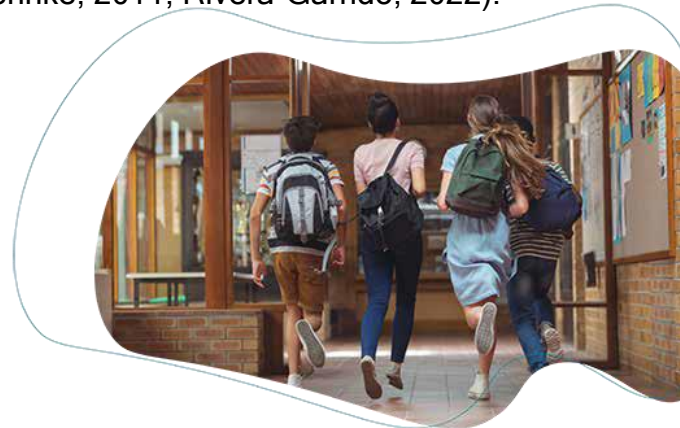
Η ιδέα της ισότητας των φύλων έχει σημασία στην Ευρωπαϊκή Ένωση για μεγάλο χρονικό διάστημα (Lomazzi, Israel & Crepsi, 2018). Αναφέρθηκε για πρώτη φορά το 1957, όταν η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (η οποία αργότερα έγινε η ΕΕ) δημιουργήθηκε και το Άρθρο 119 της Συνθήκης της Ρώμης όριζε ότι οι γυναίκες θα πρέπει να λαμβάνουν ίση αμοιβή για ίση εργασία. Αργότερα, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έλαβε αρκετές σημαντικές αποφάσεις για να διασφαλίσει την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας αποκλείοντας την άμεση και έμμεση διάκριση (Timmer 2016). Ένα μεγάλο βήμα προόδου ήρθε το 1997, όταν η ΕΕ εισήγαγε μια αρχή που ονομάζεται ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου. Αυτό σημαίνει ότι η ΕΕ δεν δημιουργεί απλώς ειδικούς νόμους και κανονισμούς για τις γυναίκες, αλλά αντίθετα προσπαθεί να κάνει όλους τους νόμους και τις πολιτικές δίκαιες για όλους, ανεξάρτητα από το φύλο. Αυτό συνεπάγεται την ενσωμάτωση της ισότητας των φύλων σε κάθε μέρος της λήψης αποφάσεων, όχι μόνο σε λίγους τομείς. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να εφαρμόσουν αυτή την προοπτική στις πολιτικές τους προκειμένου να βελτιώσουν την ισότητα των φύλων στα εθνικά τους πλαίσια (Stratigaki 2000). Η υποστήριξη για την ισότητα των φύλων είναι ευρέως διαδεδομένη στην Ευρώπη, αλλά ποικίλλει μεταξύ των χωρών και σε διαφορετικές ομάδες στην κοινωνία (Halman et al., 2022), όπως θα δείξουμε επίσης παρακάτω.

6.2. Αξίες ισότητας: στάσεις ισότητας των φύλων στη δημόσια ζωή και στην ιδιωτική ζωή

Η ισότητα των φύλων συνδέεται στενά με τις θέσεις, τους ρόλους και τις ευθύνες που αναλαμβάνουν οι άνδρες και οι γυναίκες στην κοινωνία. Παραδοσιακά, αυτοί οι ρόλοι είναι εξειδικευμένοι και διαχωρισμένοι κατά φύλο σε δύο σφαίρες: οι άνδρες συνήθως είναι οι τροφοδότες της οικογένειας και επομένως σε αμειβόμενη απασχόληση (δημόσια σφαίρα), ενώ οι γυναίκες είναι υπεύθυνες για τις οικιακές εργασίες και την (άμισθη) φροντίδα (ιδιωτική σφαίρα). Λόγω αυτής της έμφυλης εξειδίκευσης των ρόλων, και επειδή η αμειβόμενη εργασία συνδέεται με περισσότερο εισόδημα και κύρος από ευθύνες φροντίδας, υπάρχει μια διαιωνιζόμενη ανισότητα των φύλων στους πόρους, την εξουσία και το κοινωνικό status (Lomazzi, Israel & Crepsi, 2018).

Αυτή η παραδοσιακή άποψη για τους ρόλους των φύλων έχει αμφισβητηθεί από τη διαδικασία του **εκσυγχρονισμού**. Οι τεχνολογικές αλλαγές και η μετάβαση από τις αγροτικές στις βιομηχανικές και μεταβιομηχανικές (προσανατολισμένες στις υπηρεσίες) κοινωνίες έφεραν μαζί **ιδεολογικές αλλαγές**. Περισσότερος πλούτος, υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και μετανάστευση από αγροτικές σε αστικές περιοχές με πιο χαλαρούς κοινωνικούς δεσμούς οδηγούν σε **εξατομίκευση** και **εκκοσμίκευση**. Οι ηθικές αρχές με παραδοσιακές απόψεις για τους ρόλους των φύλων, όπως η εκκλησία, έχασαν έδαφος. Οι άνθρωποι εκτιμούσαν όλο και περισσότερο την ατομική αυτονομία, την αυτοανάπτυξη και την αυτοπραγμάτωση, οδηγώντας σε πιο προοδευτικές και ισότιμες πεποιθήσεις και στάσεις σχετικά με το φύλο, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα. Παράλληλα με αυτές τις ιδεολογικές αλλαγές, η **δομή ευκαιριών** άλλαξε σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες: οι γυναίκες έφτασαν σε υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και η συμμετοχή των

γυναικών στην αγορά εργασίας αυξήθηκε (Vlasblom & Schippers, 2004). Αυτές οι διαρθρωτικές αλλαγές επηρέασαν επίσης τις αξίες της ισότητας των φύλων, όπως μπορεί να εξηγηθεί από τις λεγόμενες προοπτικές που βασίζονται στο συμφέρον και στην έκθεση (Bolzendahl & Myers, 2004). Η **προοπτική που βασίζεται στο συμφέρον** υπογραμμίζει ότι τα άτομα θα είναι πιο πιθανό να κατέχουν ισότιμες αξίες φύλου όταν τα προσωπικά τους συμφέροντα ωφελούνται από την ιδεολογία της ισότητας των φύλων. Αυτό ισχύει για παράδειγμα στην περίπτωση των γυναικών με υψηλότερη εκπαίδευση: επένδυσαν πολλά στην εκπαίδευσή τους και θέλουν να θερίσουν τα οφέλη της στην αγορά εργασίας. Αυτό τους καθιστά υπέρ της ισότητας των φύλων προωθώντας την ίση μεταχείριση των ανδρών και των γυναικών στον χώρο εργασίας (Boehnke, 2011; Rivera-Garrido, 2022).

Η **προοπτική που βασίζεται στην έκθεση** από την άλλη πλευρά εστιάζει όχι στα προσωπικά συμφέροντα αλλά στην συμμόρφωση με τους κανόνες: όταν οι άνθρωποι εκτίθενται περισσότερο σε ένα πλαίσιο με ισότιμους ως προς το φύλο κανόνες σχετικά με τους ρόλους των ανδρών και των γυναικών στον ιδιωτικό καθώς και στον δημόσιο τομέα, θα αναπτύξουν πιο ισότιμες ως προς το φύλο αξίες (Bolzendahl & Myers, 2004). Ένα τέτοιο πλαίσιο θα μπορούσε για παράδειγμα να είναι ένας χώρος εργασίας όπου εργάζονται πολλές γυναίκες, ένα ίδρυμα ανώτατης εκπαίδευσης που εκφράζει προοπτικές ισότητας των φύλων στη διδασκαλία του, ή μια κοινωνία στην οποία η ιδεολογία της ισότητας των φύλων έχει κανονικοποιηθεί. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι αξίες της ισότητας των φύλων **στον ιδιωτικό και στον δημόσιο τομέα είναι στενά αλληλένδετες**.

Η παραδοσιακή αντίληψη ότι οι γυναίκες φέρουν την ευθύνη της φροντίδας στο σπίτι (ιδιωτική σφαίρα) μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εμπόδιο για τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας (δημόσια σφαίρα). Ακόμη και τώρα που το παραδοσιακό μοντέλο του άνδρα-οικονομικού υποστηρικτή έχει εμφανώς εξασθενήσει στην Ευρώπη, και τα ζευγάρια με διπλό εισόδημα γίνονται όλο και πιο συνηθισμένα στα περισσότερα κράτη μέλη της ΕΕ, η έρευνα δείχνει ότι η ισότητα των φύλων αφορά κυρίως τη δημόσια σφαίρα της απασχόλησης παρά την ιδιωτική σφαίρα των ρόλων των φύλων μέσα στην οικογένεια (πρβλ. Lomazzi, Israel & Crep- si, 2018).

Στην οικογενειακή ζωή, οι γυναίκες εξακολουθούν να κάνουν περισσότερες δουλειές του σπιτιού και απλήρωτη φροντίδα, όπως μαγείρεμα, καθαρισμό ή φροντίδα παιδιών ή ηλικιωμένων συγγενών. Παρόλο που περισσότεροι άνδρες βοηθούν πλέον με τη φροντίδα των παιδιών, το συνολικό βάρος της οικιακής εργασίας εξακολουθεί να πέφτει πιο βαριά στις γυναίκες (Le Bihan, Kniijn & Martin, 2014).

6.2.1. Εφαρμογή των αξιών της ισότητας: στάσεις ισότητας των φύλων στη δημόσια ζωή

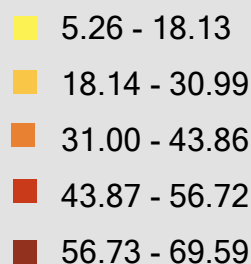
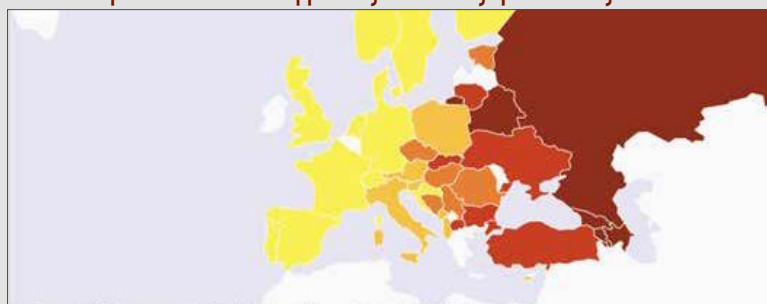
Παραπάνω δείξαμε ότι οι αξίες της ισότητας των φύλων συνδέονται με τις ιδεολογίες φύλου: κανονιστικές πεποιθήσεις σχετικά με τους επιθυμητούς και κατάλληλους ρόλους που πρέπει να αναλάβουν οι άνδρες και οι γυναίκες στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή. Όταν εξετάζουμε τις στάσεις σχετικά με την **ισότητα των φύλων στη δημόσια ζωή**, μπορούμε να σκεφτούμε τους ρόλους στην εκπαίδευση, στην αγορά εργασίας και στην πολιτική. Μια απτή μέτρηση αυτής της έννοιας στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση θα μπορούσε να είναι αυτή η ερώτηση (EVS, 2017):

Για κάθε μία από τις ακόλουθες δηλώσεις που διαβάζω, μπορείτε να μου πείτε πόσο έντονα συμφωνείτε ή διαφωνείτε με καθεμία. Συμφωνείτε απόλυτα, συμφωνείτε, διαφωνείτε ή διαφωνείτε απόλυτα;

- Γενικά, οι άνδρες είναι καλύτεροι πολιτικοί ηγέτες από τις γυναίκες
- Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι πιο σημαντική για ένα αγόρι παρά για ένα κορίτσι
- Γενικά, οι άνδρες είναι καλύτεροι επιχειρηματικοί στελέχη από τις γυναίκες

Τα Σχήματα 6.1 έως 6.3 δείχνουν διαφορές στις στάσεις για την ισότητα των φύλων στη δημόσια ζωή σε χώρες της Ευρώπης.⁶

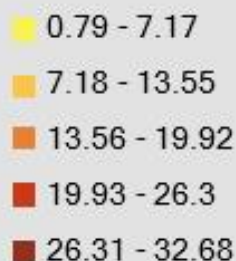
Σχήμα 6.1 Ποσοστό ατόμων που συμφωνούν (απόλυτα) με τη δήλωση ότι οι άνδρες είναι καλύτεροι πολιτικοί ηγέτες από τις γυναίκες

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

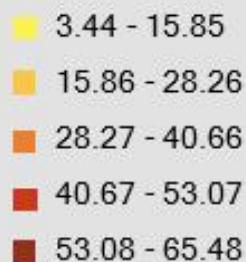
⁶ Παρακαλούμε σημειώστε ότι αυτά τα σχήματα δείχνουν το επίπεδο των στάσεων ανισότητας των φύλων στη δημόσια ζωή καθώς οι ερωτηθέντες που συμφωνούν με τη δήλωση τάσσονται υπέρ της ανισότητας των φύλων, όχι της ισότητας των φύλων.

Σχήμα 6.2 Ποσοστό ατόμων που συμφωνούν (απόλυτα) με τη δήλωση ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι πιο σημαντική για ένα αγόρι παρά για ένα κορίτσι.

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 6.3 Ποσοστό ατόμων που συμφωνούν (απόλυτα) με τη δήλωση ότι οι άνδρες είναι καλύτεροι επιχειρηματικοί στελέχη από τις γυναίκες

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

6.2.2. Εφαρμογή των αξιών ισότητας:

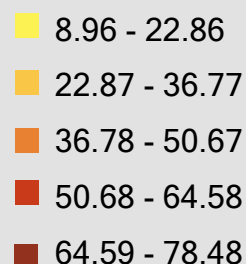
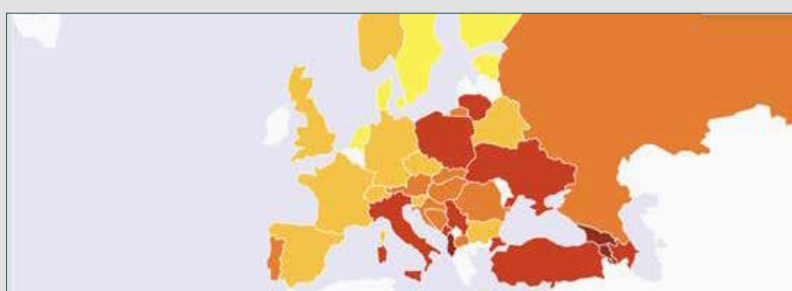
Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ένας άλλος τρόπος για να κατανοήσουμε τις αξίες ισότητας είναι εξετάζοντας τις **στάσεις για την ισότητα των φύλων στην ιδιωτική ζωή**. Αυτό αφορά τους ρόλους που αναλαμβάνουν οι άνδρες και ιδιαίτερα οι γυναίκες στην οικιακή σφαίρα: τις ευθύνες τους σχετικά με τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα (των παιδιών). Μπορούμε να το μετρήσουμε αυτό απτά ως εξής (EVS, 2017):

Για κάθε μία από τις ακόλουθες δηλώσεις που θα σας διαβάσω, μπορείτε να μου πείτε πόσο έντονα συμφωνείτε ή διαφωνείτε με καθεμία. Συμφωνείτε απόλυτα, συμφωνείτε, διαφωνείτε ή διαφωνείτε απόλυτα;

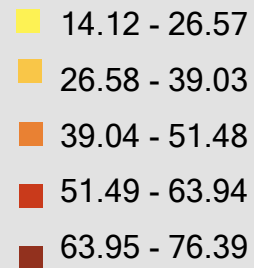
- Όταν μια μητέρα εργάζεται αμειβόμενα, τα παιδιά υποφέρουν
- Μια δουλειά είναι εντάξει αλλά αυτό που θέλουν πραγματικά οι περισσότερες γυναίκες είναι ένα σπίτι και παιδιά
- Συνολικά, η οικογενειακή ζωή υποφέρει όταν η γυναίκα έχει μια δουλειά πλήρους απασχόλησης
- Η δουλειά ενός άνδρα είναι να κερδίζει χρήματα· η δουλειά μιας γυναίκας είναι να φροντίζει το σπίτι και την οικογένεια

Τα Σχήματα 6.4 έως 6.7 δείχνουν διαφορές στην αποδοχή των στάσεων για την ισότητα των φύλων στην ιδιωτική ζωή σε διάφορες χώρες της Ευρώπης.⁷

Σχήμα 6.4 Ποσοστό ατόμων που συμφωνούν (απόλυτα) με τη δήλωση ότι όταν μια μητέρα εργάζεται αμειβόμενα, τα παιδιά υποφέρουν

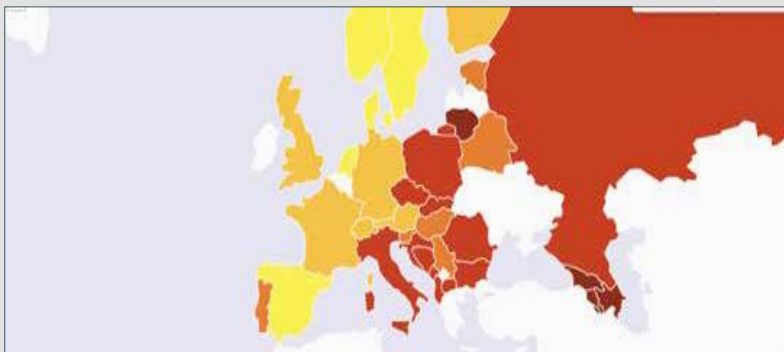

Διάγραμμα 6.5 Ποσοστό ατόμων που συμφωνούν (απόλυτα) με τη δήλωση ότι συνολικά, η οικογενειακή ζωή υποφέρει όταν η γυναίκα έχει μια πλήρους απασχόλησης εργασία

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 6.6 Ποσοστό ατόμων που συμφωνούν (απόλυτα) με τη δήλωση ότι μια δουλειά είναι εντάξει αλλά αυτό που θέλουν πραγματικά οι περισσότερες γυναίκες είναι ένα σπίτι και παιδιά

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

⁷ Παρακαλούμε σημειώστε ότι αυτά τα στοιχεία δείχνουν το επίπεδο των στάσεων ανισότητας των φύλων στην ιδιωτική ζωή καθώς οι ερωτηθέντες που συμφωνούν με τη δήλωση είναι υπέρ της έμφυλης ανισότητας, όχι της έμφυλης ισότητας.

Σχήμα 6.7 Ποσοστό ατόμων που συμφωνούν (απόλυτα) με τη δήλωση ότι είναι δουλειά του άνδρα να κερδίζει χρήματα· δουλειά της γυναίκας είναι να φροντίζει το σπίτι και την οικογένεια

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

6.3 Διαφορές στις αξίες ισότητας μεταξύ χωρών στην Ευρώπη

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το θεωρητικό πλαίσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού οδηγεί σε μεταβολές τόσο στις έμφυλες ιδεολογίες όσο και στις δομικές ευκαιρίες. Και οι δύο αυτοί παράγοντες μπορούν να ερμηνεύσουν τις διαφορές μεταξύ των χωρών ως προς τις αξίες που αφορούν την ισότητα των φύλων σε ολόκληρη την Ευρώπη. Πρώτον, ο εκσυγχρονισμός συνδέεται με την οικονομική ευημερία και τον πλούτο. Στις οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες, οι βασικές ανάγκες μεγάλου μέρους του πληθυσμού καλύπτονται, γεγονός που επιτρέπει στα άτομα να στρέφονται σε ανάγκες ανώτερης τάξης, όπως η προσωπική αυτονομία και η αυτοπραγμάτωση (Inglehart, 1997· Inglehart & Welzel, 2005). Σε αυτές τις κοινωνίες, τα άτομα είναι πιο ανοιχτά στις αξίες της ισότητας των φύλων, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα (Halman et al, 2022).

Το ίδιο ισχύει για χώρες με υψηλά επίπεδα **εκκοσμίκευσης**. Σε τέτοιες κοινωνίες, ο ρόλος της θρησκείας μειώνεται, αφήνοντας

περισσότερο χώρο για προσωπική αυτονομία (Inglehart & Norris, 2003). Οι άνθρωποι δεν βασίζονται πλέον στην εκκλησία για να τους πει πώς να διευθύνουν τη ζωή τους, ούτε όταν πρόκειται για τους ρόλους που αναλαμβάνουν οι άνδρες και οι γυναίκες στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα. Εφαρμόζοντας την προοπτική που βασίζεται στην έκθεση (Bolzendahl & Myers, 2004), αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι σε εκκοσμηκευμένες χώρες εκτίθενται περισσότερο σε κανόνες ισότητας των φύλων από τους ανθρώπους σε πιο θρησκευτικές κοινωνίες, όπου επικρατούν πιο παραδοσιακοί κανόνες σχετικά με το φύλο και την οικογένεια (Lomazzi, Israel & Crepsi, 2018)

Ο εκσυγχρονισμός δεν επιφέρει μόνο ιδεολογικές αλλαγές, αλλά και αλλαγές στις δομικές ευκαιρίες. Η έρευνα δείχνει ότι σε χώρες με υψηλότερη **συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας**, η υποστήριξη για πιο ισότιμες αξίες φύλου είναι υψηλότερη (Andre et al, 2013). Και πάλι, αυτό μπορεί να συνδεθεί με την προοπτική της συμμόρφωσης με τους κανόνες που βασίζεται στην έκθεση: τα άτομα που ζουν σε μια κοινωνία με μεγαλύτερη ισότητα των φύλων εκτίθενται περισσότερο σε έναν κανόνα ισότητας των φύλων, και ως εκ τούτου αναπτύσσουν περισσότερες αξίες ισότητας των φύλων. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για τις γυναίκες παρά για τους άνδρες (André et al., 2013), κάτι που συνάδει επίσης με την προοπτική που βασίζεται στα ενδιαφέροντα.

Οι δομικές ευκαιρίες, όπως τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ή στην αγορά εργασίας, δεν αποτελούν ωστόσο μεμονωμένους παράγοντες. Συνδέονται στενά με θεσμικές ρυθμίσεις και κοινωνικές πολιτικές που υποστηρίζουν τις γυναίκες στην ανάληψη ρόλων στη δημόσια σφαίρα και τους άνδρες στην ανάληψη ρόλων στην ιδιωτική σφαίρα (Lomazzi, Israel & Crespi, 2018).

Για τον λόγο αυτό, οι ερευνητές έχουν μελετήσει τον αντίκτυπο των

πολιτικών συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Οι πολιτικές αυτές βοηθούν γυναίκες και άνδρες να εξισορροπούν τις επαγγελματικές και οικογενειακές τους υποχρεώσεις και μπορούν να λάβουν ποικίλες μορφές, όπως ευέλικτες ρυθμίσεις εργασίας, επιλογές γονικής άδειας και υποστήριξη για τη φροντίδα των παιδιών. Τα ερευνητικά ευρήματα είναι μικτά. Για παράδειγμα, ο Sjöberg (2004) παρατήρησε ότι σε χώρες που εφάρμοσαν θεσμοθετημένες οικογενειακές πολιτικές με στόχο τη στήριξη του μοντέλου της οικογένειας με διπλό εισόδημα, η δημόσια υποστήριξη προς ισότιμες στάσεις ως προς τους έμφυλους ρόλους είναι υψηλότερη. Ωστόσο, άλλες μελέτες δεν διαπίστωσαν επίδραση της διάρκειας της γονικής άδειας στις αξίες που σχετίζονται με την ισότητα των φύλων (André et al., 2013· Lomazzi, Israel & Crespi, 2018). Η εικόνα όσον αφορά τις ρυθμίσεις γονικής άδειας αποδεικνύεται πράγματι ιδιαίτερα σύνθετη. Οι μεγαλύτερης διάρκειας άδειες λαμβάνονται κυρίως από τις μητέρες (και όχι από τους πατέρες), γεγονός που επιβεβαιώνει τον παραδοσιακό διαχωρισμό των έμφυλων ρόλων. Ακόμη και όταν ληφθεί υπόψη η διάρκεια της μητρικής σε σχέση με την πατρική άδεια, φαίνεται ότι οι χώρες διαφέρουν σημαντικά ως προς τον βαθμό στον οποίο τα συστήματα αδειών είναι προσαρμόσιμα στις προσωπικές ανάγκες, σε συνάρτηση και με τη διαθεσιμότητα υπηρεσιών παιδικής φροντίδας (Lomazzi, Israel & Crespi, 2018). Επιπλέον, οι πολιτικές σε θεσμικό επίπεδο χρειάζεται να συμπληρώνονται από πολιτικές και κυρίαρχες νόρμες σε επίπεδο οργανισμών και επιχειρήσεων, όπως η κοινωνική και επαγγελματική αποδοχή της λήψης γονικής άδειας από τους πατέρες (Lomazzi, Israel & Crespi, 2018).

6.4 Ατομικές διαφορές στις αξίες ισότητας: ομάδες στην κοινωνία

Μέχρι στιγμής, εξετάσαμε τις διαφορές στις αξίες της ισότητας μεταξύ των χωρών και αξιοποιήσαμε τα θεωρητικά πλαίσια των ιδεολογικών αλλαγών και των δομών ευκαιριών προκειμένου να τις ερμηνεύσουμε.

Τα πλαίσια αυτά, σε συνδυασμό με τις προσεγγίσεις που βασίζονται στο ενδιαφέρον και στην έκθεση, οι οποίες αναφέρθηκαν προηγουμένως, μπορούν επίσης να συμβάλουν στην κατανόηση των διαφορών μεταξύ ατόμων εντός των ίδιων χωρών. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζουμε την εκπαίδευση, το φύλο, την ηλικία, τη θρησκεία και την αστικοποίηση ως βασικούς παράγοντες διαφοροποίησης.

Άτομα με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης τείνουν να υποστηρίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό την ισότητα των φύλων (André, Gesthuizen & Scheepers, 2013· Lomazzi, Israel & Crespi, 2018). Οι δομές ευκαιριών οδηγούν τα άτομα αυτά σε εργασιακά περιβάλλοντα όπου οι ισοτιμικές έμφυλες αντιλήψεις είναι συχνότερες, με αποτέλεσμα η υιοθέτηση αξιών ισότητας των φύλων να λειτουργεί προς όφελός τους, σύμφωνα με την οπτική που βασίζεται στο συμφέρον (interest-based perspective). Παράλληλα, τα άτομα υψηλότερης εκπαίδευσης εκτίθενται συχνότερα σε τέτοιες αξίες, γεγονός που συνάδει με την οπτική που βασίζεται στην έκθεση (exposure-based perspective). Επιπλέον, η βιβλιογραφία αναφέρεται στο λεγόμενο «διαφωτιστικό αποτέλεσμα» της εκπαίδευσης (enlightenment effect), σύμφωνα με το

οποίο τα άτομα με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο κοινωνικοποιούνται για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στο σχολικό περιβάλλον, γεγονός που οδηγεί σε μεγαλύτερη ανοιχτότητα σκέψης και, κατ' επέκταση, σε ισχυρότερη υποστήριξη της ισότητας των φύλων (Bolzendahl & Myers, 2004· Kalmin & Kraaykamp, 2007· Lomazzi, Israel & Crespi, 2018). Περαιτέρω, η έρευνα δείχνει ότι οι γυναίκες υποστηρίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό την ισότητα των φύλων σε σύγκριση με τους άνδρες (π.χ. Davis & Greenstein, 2009· André, Gesthuizen & Scheepers, 2013· Lomazzi, Israel & Crespi, 2018).

Ένας βασικός λόγος για τη διαφοροποίηση μεταξύ των φύλων έγκειται στο γεγονός ότι η ισότητα των φύλων ωφελεί άμεσα τις γυναίκες, καθώς μπορεί να συνεπάγεται βελτιωμένες επαγγελματικές ευκαιρίες, δικαιότερες αμοιβές και ισότιμη μεταχείριση τόσο στο οικογενειακό όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Σύμφωνα με την οπτική που βασίζεται στο συμφέρον, δεν είναι επομένως απρόσμενο ότι οι γυναίκες αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στην ισότητα των φύλων, δεδομένου ότι τα άτομα τείνουν να υιοθετούν αξίες που ενισχύουν τη δική τους κοινωνική και οικονομική θέση (Bolzendahl & Myers, 2004).

Τα νεότερα άτομα τείνουν να υποστηρίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό την ισότητα των φύλων σε σύγκριση με τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (Lomazzi, Israel & Crespi, 2018). Οι ηλικιακές αυτές διαφοροποιήσεις μπορούν να ερμηνευθούν μέσω της προσέγγισης που βασίζεται στην έκθεση (exposure-based perspective), καθώς οι νεότερες γενιές κοινωνικοποιήθηκαν σε κοινωνίες περισσότερο προσανατολισμένες στην ισότητα των φύλων και, ως εκ τούτου, εκτέθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό σε ιστιμικά ιδεώδη σε σύγκριση με τις παλαιότερες γενιές (Bolzendahl & Myers, 2004).

Ωστόσο, πιο πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι οι νεότερες ηλικιακές ομάδες, και ιδίως οι νεότεροι άνδρες, φαίνεται να υιοθετούν σε κάποιο βαθμό πιο παραδοσιακές και συντηρητικές έμφυλες αντιλήψεις σε σύγκριση με προηγούμενες γενιές (π.χ. Moon & Kim, 2024). Η προσέγγιση που βασίζεται στην έκθεση μπορεί να εφαρμοστεί και στη θρησκεία: ακόμη και όταν τα θρησκευτικά δόγματα δεν αντιτίθενται ρητά στην ισότητα των φύλων, συχνά προωθούν παραδοσιακές αντιλήψεις σχετικά με τον καταμερισμό των έμφυλων ρόλων (Lomazzi, Israel & Crespi, 2018). Ιδίως τα άτομα που συμμετέχουν τακτικά σε θρησκευτικές τελετές εκτίθενται περισσότερο σε αυτές τις έμφυλες νόρμες και, ως εκ τούτου, τείνουν να υιοθετούν πιο παραδοσιακές αξίες ως προς την ισότητα των φύλων (π.χ. Goldscheider, Goldscheider & Rico-Gonzalez, 2014· André, Gesthuizen & Scheepers, 2013). Τέλος, τα άτομα που κατοικούν σε αστικές περιοχές αποδίδουν γενικά μεγαλύτερη σημασία στην ισότητα των φύλων σε σύγκριση με εκείνα που ζουν σε αγροτικές περιοχές, διαφορά που μπορεί επίσης να ερμηνευθεί μέσω της προσέγγισης της έκθεσης (Lomazzi, Israel & Crespi, 2018).

Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί επίσης να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της προσέγγισης

που βασίζεται στην έκθεση, δεδομένου ότι τα αστικά περιβάλλοντα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη πολιτισμική ποικιλομορφία, πληθώρα ιδεών και ποικίλους τρόπους ζωής, αυξάνοντας έτσι την έκθεση των ατόμων σε αξίες ισότητας των φύλων. πολιτισμική ποικιλομορφία, πληθώρα ιδεών και διαφορετικούς τρόπους ζωής, γεγονός γεγονός που ευνοεί την υιοθέτηση πιο ανοιχτών, ανεκτικών και λιγότερο παραδοσιακών αξιών, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που σχετίζονται με την ισότητα των φύλων. Κατά συνέπεια, τα άτομα που ζουν σε αστικά κέντρα εκτίθενται γενικά σε μεγαλύτερο βαθμό σε ιστιμικές έμφυλες αντιλήψεις σε σύγκριση με τα άτομα που ζουν στην ύπαιθρο.

Στις κοινωνικές επιστήμες επιδιώκεται ο εντοπισμός γενικών προτύπων για την ερμηνεία διαφορών στην υποστήριξη της ισότητας, τόσο μεταξύ χωρών όσο και μεταξύ ατόμων εντός των ίδιων χωρών. Τα πρότυπα αυτά είναι πιθανοκρατικά και όχι ντετερμινιστικά, καθώς η παρουσία ενός παράγοντα αυξάνει την πιθανότητα ενός αποτελέσματος χωρίς να το καθορίζει απόλυτα. Οι αυστηρές σχέσεις αιτίου-αποτελέσματος είναι σπάνιες, δεδομένης της πολυπλοκότητας της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της πολλαπλότητας των παραγόντων που διαμορφώνουν τις αξίες. Συνεπώς, οι διατυπώσεις που αφορούν γενικές τάσεις δεν συνεπάγονται ότι ισχύουν για όλα τα άτομα ή τις κοινωνίες, αλλά ότι αυξάνουν την πιθανότητα εμφάνισής τους. Η διάκριση αυτή υπογραμμίζει ότι η κοινωνική επιστημονική ανάλυση εστιάζει σε μοτίβα και τάσεις και όχι σε απόλυτους κανόνες, επιτρέποντας την ύπαρξη εξαιρέσεων σε ατομικό και εθνικό επίπεδο. Επιπλέον, οι νεότερες γενιές κοινωνικοποιήθηκαν σε κοινωνίες περισσότερο προσανατολισμένες στην ισότητα των φύλων και, ως εκ τούτου, εκτέθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό σε ιστιμικά ιδεώδη (Bolzendahl & Myers, 2004).

Ωστόσο, πιο πρόσφατη έρευνα υποδηλώνει ότι οι νεότερες γενιές, και ειδικά οι νεότεροι άνδρες, φαίνεται να είναι κάπως πιο παραδοσιακοί και συντηρητικοί στις ιδεολογίες τους για το φύλο από τις γενιές πριν από αυτούς (π.χ., Moon & Kim, 2024).

Η προσέγγιση που βασίζεται στην έκθεση μπορεί να εφαρμοστεί και στη θρησκεία. Ακόμη και όταν τα θρησκευτικά δόγματα δεν αντιτίθενται κατ' ανάγκη στην ισότητα των φύλων, συχνά προωθούν πιο παραδοσιακές αντιλήψεις σχετικά με τον καταμερισμό των ρόλων μεταξύ ανδρών και γυναικών (Lomazzi, Israel & Crespi, 2018). Ιδίως τα άτομα που συμμετέχουν τακτικά σε θρησκευτικές τελετές εκτίθενται περισσότερο σε αυτές τις παραδοσιακές έμφυλες νόρμες και, ως εκ τούτου, τείνουν να υιοθετούν πιο παραδοσιακές αξίες ως προς την ισότητα των φύλων (π.χ. Goldscheider, Goldscheider & Rico-Gonzalez, 2014· André, Gesthuizen & Scheepers, 2013).

Τέλος, τα άτομα που κατοικούν σε αστικές περιοχές τείνουν να αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στην ισότητα των φύλων σε σύγκριση με εκείνα που ζουν σε αγροτικές περιοχές (Lomazzi, Israel & Crespi, 2018). Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της προσέγγισης που βασίζεται στην έκθεση, καθώς τα αστικά περιβάλλοντα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη πολιτισμική ποικιλομορφία, πληθώρα ιδεών και ποικίλους τρόπους ζωής, γεγονός που συνεπάγεται αυξημένη έκθεση σε πιο ανοιχτές, ανεκτικές και λιγότερο παραδοσιακές αξίες, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που αφορούν την ισότητα των φύλων.

Στις κοινωνικές επιστήμες επιδιώκεται ο εντοπισμός γενικών προτύπων κατά την ερμηνεία διαφορών στην υποστήριξη της ισότητας, τόσο μεταξύ χωρών όσο και μεταξύ ατόμων εντός των ίδιων χωρών. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι τα πρότυπα αυτά είναι πιθανοκρατικά και όχι ντετερμινιστικά. Ο όρος «πιθανοκρατικός» δηλώνει ότι η παρουσία ενός παράγοντα αυξάνει την πιθανότητα εμφάνισης ενός αποτελέσματος, χωρίς να το καθορίζει αναγκαστικά. Αντίθετα, ο ντετερμινισμός θα προϋπέθετε ότι η ύπαρξη ενός συγκεκριμένου παράγοντα οδηγεί πάντοτε στο ίδιο αποτέλεσμα. Στις κοινωνικές επιστήμες, τέτοιου είδους αυστηρές σχέσεις αιτίου-αποτελέσματος είναι σπάνιες, καθώς οι άνθρωποι αποτελούν σύνθετα όντα και οι αξίες τους διαμορφώνονται από πολλαπλούς παράγοντες. Συνεπώς, διατυπώσεις όπως ότι «τα άτομα που ζουν σε χώρες με μεγαλύτερη οικονομική ευημερία αποδίδουν μικρότερη αξία στην ισότητα των φύλων» δεν υποδηλώνουν ότι όλοι οι πολίτες αυτών των κοινωνιών υιοθετούν λιγότερο ισοτιμικές στάσεις, αλλά ότι η πιθανότητα εμφάνισης τέτοιων στάσεων είναι αυξημένη. Η διάκριση αυτή είναι κρίσιμη, καθώς υπενθυμίζει ότι η κοινωνική επιστημονική ανάλυση εστιάζει σε γενικές τάσεις και μοτίβα και όχι σε απόλυτους κανόνες, αφήνοντας χώρο για εξαιρέσεις τόσο σε ατομικό όσο και σε εθνικό επίπεδο.

6.5 Συμπέρασμα

Η ισότητα -και ειδικότερα η ισότητα των φύλων- αποτελεί θεμελιώδη αξία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι αξίες που σχετίζονται με την ισότητα των φύλων αναφέρονται στην ισότιμη κατανομή δικαιωμάτων, ρόλων και ευθυνών μεταξύ ανδρών και γυναικών στην κοινωνία. Παραδοσιακά, οι άνδρες κυριαρχούσαν στη δημόσια σφαίρα, ενώ οι γυναίκες περιορίζονταν κυρίως στη σφαίρα του ιδιωτικού χώρου, δηλαδή της οικογένειας. Ωστόσο, ιστορικές ιδεολογικές μεταβολές, όπως η εξατομίκευση και η αποθρησκείωση, σε συνδυασμό με αλλαγές στις κοινωνικές δομές, όπως η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας, αμφισβήτησαν τις παραδοσιακές έμφυλες ιδεολογίες. Τα άτομα τείνουν να υποστηρίζουν περισσότερο την ισότητα των φύλων τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα όταν αυτή εξυπηρετεί το προσωπικό τους συμφέρον (προσέγγιση βασισμένη στο συμφέρον - *interest-based perspective*) ή όταν εκτίθενται σε μεγαλύτερο βαθμό σε ισότιμες έμφυλες νόρμες (προσέγγιση βασισμένη στην έκθεση - *exposure-based perspective*). Οι διαφορές στις αξίες της ισότητας των φύλων μεταξύ των χωρών επηρεάζονται από παράγοντες όπως το επίπεδο οικονομικής ευημερίας, η αποθρησκείωση, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, καθώς και οι πολιτικές συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής.

Η σχέση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας είναι ιδιαίτερα σύνθετη, καθώς οι δύο αυτές σφαίρες αλληλεπιδρούν στενά.

Οι ευρωπαϊκές αξίες στην πράξη

Οι παραδοσιακές προσδοκίες που αποδίδουν στις γυναίκες την κύρια ευθύνη για τη φροντίδα του νοικοκυριού και της οικογένειας στην ιδιωτική σφαίρα δημιουργούν εμπόδια στη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και στην απασχόληση στη δημόσια σφαίρα, καθιστώντας τις έμφυλες ιδεολογίες καθοριστικές και για τα δύο πεδία. Παράλληλα, οι ατομικές διαφοροποιήσεις στις αξίες της ισότητας των φύλων εντός των χωρών συνδέονται με παράγοντες όπως η εκπαίδευση, η θρησκεία, ο βαθμός αστικοποίησης, η ηλικία και το φύλο. Οι στάσεις απέναντι στην ισότητα των φύλων διαμορφώνονται τόσο από εμπειρίες στον δημόσιο χώρο, όπως η εκπαίδευση και η αγορά εργασίας, όσο και από τις κοινωνικές πρακτικές και προσδοκίες που επικρατούν στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας..

Η πολυπλοκότητα αυτή αναδεικνύεται και από το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες συνθήκες σε επίπεδο χώρας και οι ατομικές συνθήκες σε επίπεδο ομάδας δεν λειτουργούν ανεξάρτητα, αλλά αλληλεπιδρούν. Οι διατομεακές αυτές αλληλεπιδράσεις μπορούν να κατανοηθούν μέσω του παραδείγματος της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας: όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, υψηλότερα επίπεδα γυναικείας απασχόλησης συνδέονται με αυξημένη δημόσια υποστήριξη των αξιών ισότητας των φύλων, αποτέλεσμα που εμφανίζεται εντονότερο στις γυναίκες σε σύγκριση με τους άνδρες (André et al., 2013).

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι η αξία της ισότητας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην ισότητα των φύλων, αλλά αφορά τα ίσα δικαιώματα όλων των κοινωνικών ομάδων, τόσο προνομιούχων όσο και μη προνομιούχων, πλειονοτήτων και μειονοτήτων, εντός και εκτός κοινωνικών ομάδων. Η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθετεί σαφή και σταθερή στάση υπέρ της μη διάκρισης και της δίκαιης μεταχείρισης όλων των πολιτών, ανεξαρτήτως κοινωνικού υπόβαθρου ή κοινωνικής θέσης.

Κατά τη συζήτηση των αξιών της ισότητας των φύλων στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι οι δύο αυτές σφαίρες αλληλεπιδρούν και δεν λειτουργούν ανεξάρτητα.

Οι παραδοσιακές προσδοκίες που αποδίδουν στις γυναίκες την κύρια ευθύνη για τη φροντίδα του νοικοκυριού στην ιδιωτική σφαίρα δημιουργούν εμπόδια στη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και στην απασχόληση στη δημόσια σφαίρα, καθιστώντας τις έμφυλες ιδεολογίες καθοριστικές και για τα δύο πεδία.

Παράλληλα, οι ατομικές διαφοροποιήσεις στις αξίες της ισότητας των φύλων εντός των χωρών συνδέονται με παράγοντες όπως το επίπεδο εκπαίδευσης, η θρησκεία, ο βαθμός αστικοποίησης, η ηλικία και το φύλο.

Η πολυπλοκότητα αυτή ενισχύεται από την αλληλεπίδραση συγκειμενικών και ατομικών συνθηκών, όπως, για παράδειγμα, το γεγονός ότι η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας συνδέεται με μεγαλύτερη δημόσια υποστήριξη των αξιών ισότητας των φύλων, ιδίως μεταξύ των ίδιων των γυναικών (André et al., 2013).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η αξία της ισότητας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην ισότητα των φύλων, αλλά αφορά τα ίσα δικαιώματα όλων των κοινωνικών ομάδων, τόσο προνομιούχων όσο και μη προνομιούχων, πλειονοτήτων και μειονοτήτων, εντός και εκτός κοινωνικών ομάδων.

Παράδειγμα διδακτικής
στρατηγικής:

„Τέσσερις γωνίες“

Αμφιλεγόμενο θέμα προς
συζήτηση:
„Οι άνδρες είναι καλύτεροι σαν
πολιτικοί ηγέτες από τις γυναίκες.“

Ετικέτες γωνιών: Συμφωνώ, αλλά...;
Διαφωνώ, αλλά...; Διαφωνώ

Ερμηνευτικές θεωρίες: Θεωρία
του εκσυγχρονισμού

Δείτε: <https://atlasofeuropeanvalues.eu/materials.html>

Κατάλογος βιβλιογραφίας

André, S., Gesthuizen, M., & Scheepers, P. (2013). Support for traditional female roles across 32 countries: Female labour market participation, policy models and gender differences. *Comparative Sociology*, 12(4), 447-476.

Boehnke, M. (2011). Gender role attitudes around the globe: Egalitarian vs. traditional views. *Asian Journal of Social Science*, 39(1), 57-74.

Bolzendahl, C. I., & Myers, D. J. (2004). Feminist attitudes and support for gender equality: Opinion change in women and men, 1974-1998. *Social Forces*, 83(2), 759-789.

Brooks, C., & Bolzendahl, C. (2004). The transformation of US gender role attitudes: Cohort replacement, social-structural change, and ideological learning. *Social Science Research*, 33(1), 106-133.

Goldscheider, F., Goldscheider, C., & Rico-Gonzalez, A. (2014). Gender equality in Sweden: Are the religious more patriarchal?. *Journal of Family Issues*, 35(7), 892-908.

Halman, L., Reeskens, T., Sieben, I., & Van Zundert, M. (2022). *Atlas of European Values: Change and continuity in turbulent times*. Open Press Tilburg University.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization in 43 societies*. Princeton University Press.

Inglehart, R. & Norris, P. (2003). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Inglehart, R., Norris, P., & Welzel, C. (2002). Gender equality and democracy. *Comparative Sociology*, 1(3-4), 321-345.

Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge University Press.

Le Bihan, B., Knijn, T., & Martin, C. (Eds.). (2014). *Work and care under pressure: Care arrangements across Europe*. Amsterdam University Press.

Moon, P. W., & Kim, H. J. (2024). The Growing Gender Divide: Changing Perceptions of Gender Equality among the Youth in the United States. *International Area Studies Review*, 27(1), 1-20.

Rivera-Garrido, N. (2022). Can education reduce traditional gender role attitudes?. *Economics of Education Review*, 89, 102261.

Sjöberg, O. (2004). The Role of Family Policy Institutions in Explaining Gender-Role Attitudes: A Comparative Multilevel Analysis of Thirteen Industrialized Countries. *Journal of European Social Policy* 14: 107-23.

Stratigaki, M. (2000). The European Union and the equal opportunities process. In *Gendered Policies in Hantrais, L.* (Ed.). *Europe: Reconciling Employment and Family Life*. London: Macmillan, pp. 26-48.

Timmer, Alexandra. S. H. (2016). Gender Stereotyping in the Case Law of the EU Court of Justice. *European Equality Law Review*, 1: 37-46.

Verba, S. (2006). Fairness, equality, and democracy: three big words. *Social Research: An International Quarterly*, 73(2), 499-540.

Vlasblom, J. D., & Schippers, J. J. (2004). Αυξήσεις στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στην Ευρώπη: Ομοιότητες και διαφορές. *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, 20, 375-392.

Χρησιμοποιήθηκε το ChatGPT με την εντολή «θα μπορούσατε παρακαλώ να βελτιώσετε αυτό το κείμενο για να το καταστήσετε πιο προσιτό για τη δημοκρατία και την πολιτειακή εκπαίδευση στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης»

Αλληλεγγύη

Κεφάλαιο 7

Περίληψη

Η ΕΕ ορίζει την αλληλεγγύη ως μία από τις βασικές της αξίες στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της. Αλληλεγγύη σημαίνει να βοηθάς τους άλλους ή να υποστηρίζεις την κοινότητά σου, ακόμη και όταν δεν σε ωφελεί άμεσα.

Το κατά πόσο τα άτομα αισθάνονται αλληλεγγύη προς όσους χρειάζονται βοήθεια εξαρτάται από πέντε βασικά κριτήρια:

- (α) αν θεωρούν ότι τα άτομα αυτά είναι υπεύθυνα για την κατάστασή τους (έλεγχος),
- (β) αν επιδεικνύουν ευγνωμοσύνη και σεβασμό (στάση),
- (γ) αν προσφέρουν κάτι σε αντάλλαγμα για τη βοήθεια που λαμβάνουν (αμοιβαιότητα),
- (δ) αν θεωρούνται «όμοια» με εμάς (ταύτιση) και
- (ε) αν η ανάγκη τους για βοήθεια είναι πραγματική (ανάγκη).

Κοινωνικοί και ατομικοί παράγοντες

Η αλληλεγγύη τείνει να εκτιμάται περισσότερο σε χώρες με φιλελεύθερο ή συντηρητικό καθεστώς κοινωνικού κράτους, υψηλότερα επίπεδα οικονομικής ευημερίας και χαμηλότερη εισοδηματική ανισότητα. Σε ατομικό επίπεδο, υψηλότερη εκτίμηση της αλληλεγγύης παρατηρείται συχνότερα σε άτομα που είναι άνεργα, υψηλότερα μορφωμένα, μεγαλύτερης ηλικίας, θρησκευόμενα, γυναίκες και/ή παντρεμένα.

Η αλληλεγγύη στην εκπαίδευση του δημοκρατικού πολίτη

Η καλλιέργεια της αλληλεγγύης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ενίσχυσης της ενσυναίσθησης και της κοινωνικής ευαισθητοποίησης, εστιάζοντας:

στην ανησυχία για τις συνθήκες διαβίωσης ανθρώπων τόσο στον άμεσο κοινωνικό περίγυρο όσο και σε ευρύτερα πλαίσια (χωρική αλληλεγγύη),

στην ευαισθητοποίηση απέναντι σε ομάδες που αντιμετωπίζουν αυξημένες ανάγκες, όπως οι ηλικιωμένοι, οι άνεργοι, οι μετανάστες, οι ασθενείς και τα άτομα με αναπηρία (κοινωνική αλληλεγγύη).

>> Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: «Κεφάλι Καρδιά Χέρια»

7.1 Εισαγωγή

Η αλληλεγγύη αποτελεί κεντρική έννοια, καθώς συνδέεται άμεσα με την κοινωνική συνοχή, ενισχύοντας τους δεσμούς που συγκρατούν μια κοινωνία και καλλιεργώντας το αίσθημα αμοιβαίας σύνδεσης μεταξύ των ανθρώπων (Paskon & Dewilde, 2012). Διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην οικοδόμηση ισχυρών και συνεκτικών κοινοτήτων, όπως αναδεικνύεται και ιστορικά. Κατά τη Γαλλική Επανάσταση, η αδελφοσύνη (*fraternité*) -μία από τις τρεις θεμελιώδεις αξίες μαζί με την ελευθερία και την ισότητα- εξέφραζε ακριβώς αυτή την ιδέα της αλληλεγγύης. Η στενή σύνδεση της αλληλεγγύης με τη δημοκρατία έχει επίσης επισημανθεί στη βιβλιογραφία (Gonthier, 2000). Η αλληλεγγύη αναφέρεται στην προθυμία παροχής βοήθειας ή υποστήριξης προς άλλους ή προς την ομάδα στην οποία ανήκουμε, χωρίς άμεσο αντάλλαγμα (De Beer & Koster, 2009), ενώ, σύμφωνα με ορισμένες προσεγγίσεις, η ουσιαστική αλληλεγγύη προϋποθέτει την υποστήριξη των άλλων ακόμη και όταν αυτή έρχεται σε αντίθεση με τα βραχυπρόθεσμα προσωπικά μας συμφέροντα (Van Oorschot, 2014).

Η ΕΕ ορίζει την αλληλεγγύη ως μία από τις βασικές της αξίες στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της. Επιπλέον, ένας από τους βασικούς της στόχους είναι να συμβάλει στην αλληλεγγύη και τον αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ των λαών, όπως ορίζεται στο άρθρο 3 της Συνθήκης της Λισαβόνας.

https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en

Ο βαθμός προθυμίας των ατόμων να επιδείξουν αλληλεγγύη εξαρτάται από το πόσο συνδεδεμένα αισθάνονται με τους άλλους στην κοινωνία (Paskon & Dewilde, 2012). Η αλληλεγγύη πηγάζει από τη μέριμνα για την ευημερία των άλλων και της κοινότητας (Habermas, 1995) και συνδέεται στενά με την έννοια της ένταξης, καθώς εγείρει ερωτήματα σχετικά με το ποιοι θεωρούνται άξιοι υποστήριξης και το εύρος της συλλογικής ευθύνης. Τα ερωτήματα αυτά είναι καίρια για τη δημοκρατία, δεδομένου ότι μια δίκαιη και συνεκτική κοινωνία οφείλει να περιλαμβάνει και να στηρίζει όλα τα μέλη της. Ιστορικά, η αλληλεγγύη οργανωνόταν μέσω ενός «μηχανικού» τρόπου (Durkheim, 1956), στο πλαίσιο του οποίου τα άτομα ανήκαν σε στενές κοινότητες με κοινά αξιακά, κοινωνικοοικονομικά, πολιτιστικά, θρησκευτικά ή και εθνοτικά χαρακτηριστικά και παρείχαν υποστήριξη εντός αυτών των ορίων.

Στις σύγχρονες, μεταβιομηχανικές κοινωνίες, παρατηρείται ενίσχυση του ατομικισμού, ενώ οι παραδοσιακές κοινότητες, όπως η οικογένεια, οι θρησκευτικές ομάδες και οι γειτονίες, τείνουν να διαδραματίζουν λιγότερο κεντρικό ρόλο στην καθημερινή ζωή. Ορισμένοι μελετητές εκφράζουν την ανησυχία ότι αυτή η εξέλιξη ενδέχεται να οδηγήσει σε αποδυνάμωση των κοινών αξιών και των κοινωνικών δεσμών, με πιθανές αρνητικές συνέπειες για την αίσθηση της αλληλεγγύης (Koster, 2009· Komter & Vollebergh, 2002). Παράλληλα, ωστόσο, οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από αυτό που ο Durkheim (1956) περιέγραψε ως «**οργανική αλληλεγγύη**», η οποία βασίζεται όχι στην ομοιότητα, αλλά στην αλληλεξάρτηση μεταξύ διαφορετικών ατόμων και κοινωνικών ομάδων.

Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα συνδέονται μεταξύ τους μέσω των διαφορετικών κοινωνικών τους ρόλων· για παράδειγμα, οι αγρότες παράγουν τρόφιμα, οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν μαθητές και οι γιατροί παρέχουν υγειονομική φροντίδα. Ο καταμερισμός της εργασίας δημιουργεί σχέσεις αμοιβαίας εξάρτησης, καθώς τα άτομα βασίζονται το ένα στο άλλο για την κάλυψη βασικών αναγκών. Στις σύγχρονες κοινωνίες, το κράτος πρόνοιας συμβάλλει στη διαχείριση αυτής της αλληλεξάρτησης μέσω οργανωμένων συστημάτων υποστήριξης, όπως η υγειονομική περίθαλψη, η εκπαίδευση και τα επιδόματα ανεργίας. Οι μορφές και η λειτουργία αυτών των συστημάτων αλληλεγγύης διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τύπο του κράτους πρόνοιας που χαρακτηρίζει κάθε χώρα (Arts & Gelissen, 2001· Paskov & Dewilde, 2012).

- **Κοινωνικοδημοκρατικά κράτη**

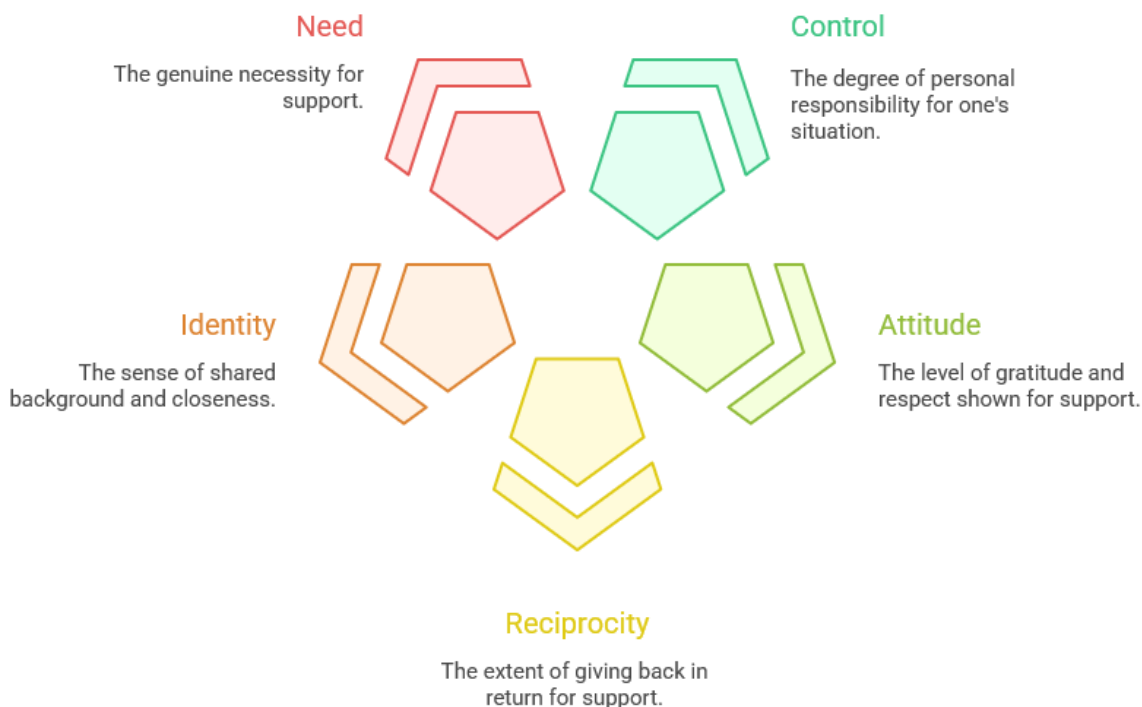
Καθολικά καθεστώτα κράτους πρόνοιας, (όπως εκείνα που απαντώνται στις σκανδιναβικές χώρες), στοχεύουν στην ισότιμη στήριξη όλων των πολιτών με βάση την ανάγκη, παρέχοντας ευρεία και γενναιοδωρή κοινωνική προστασία.

- **Φιλελεύθερα κράτη πρόνοιας**, όπως εκείνα των Ηνωμένων Πολιτειών και του Ηνωμένου Βασιλείου, αναγνωρίζουν την ανάγκη κοινωνικής υποστήριξης, ωστόσο δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην ατομική ευθύνη και προσδοκούν από τα άτομα να βασίζονται πρωτίστως στις δικές τους δυνάμεις, όπου αυτό είναι εφικτό.
- **Συντηρητικά κράτη πρόνοιας** (όπως εκείνα της Γερμανίας και της Γαλλίας), εστιάζουν κυρίως στην υποστήριξη παραδοσιακών κοινωνικών ομάδων, όπως οι οικογένειες ή συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες, και τείνουν να αναδιανέμουν τους πόρους εντός αυτών των ομάδων.

Παρόλο που η αλληλεγγύη είναι μια κοινή αξία σε όλη την Ευρώπη, ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται στην κοινωνία εξαρτάται από τον τύπο του κράτους πρόνοιας (και άλλους παράγοντες). Επιπλέον, οι άνθρωποι μπορεί να έχουν διαφορετικές ιδέες σχετικά με την αλληλεγγύη. Ορισμένες χώρες ή άτομα μπορεί επομένως να δείχνουν υψηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης από άλλα (π.χ. Arts & Gelissen, 2001; Van Oorschot, 2006; Paskov & Dewilde, 2012) όπως θα δείξουμε επίσης παρακάτω.

7.2 Αξίες αλληλεγγύης: πέντε κριτήρια αξιοπρέπειας

Ο κεντρικός ρόλος του κράτους πρόνοιας στην παροχή αλληλεγγύης στη σύγχρονη Ευρώπη εγείρει το ερώτημα του ποιος θεωρείται άξιος βοήθειας και ποιος όχι. Για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα άτομα απαντούν σε αυτό το ερώτημα, οι ερευνητές έχουν αναπτύξει το πλαίσιο της αξιοπρέπειας (deservingness framework) (Reeskens & van der Meer, 2019). Το πλαίσιο αυτό δεν αφορά αποκλειστικά τη βοήθεια που παρέχεται από το κράτος και το κράτος πρόνοιας, αλλά εφαρμόζεται και στην καθημερινή ζωή, για παράδειγμα όταν τα άτομα αποφασίζουν αν κάποιος δικαιούται φιλανθρωπική ή κοινοτική υποστήριξη.

Το πλαίσιο της αξιοπρέπειας βασίζεται σε πέντε κριτήρια που σχηματίζουν το ακρωνύμιο CARIN (van Oorschot et al., 2017):

1. Ο Έλεγχος: ο κριτήριο του ελέγχου αναφέρεται στον βαθμό κατά τον οποίο ένα άτομο θεωρείται προσωπικά υπεύθυνο για την κατάσταση ανάγκης στην οποία βρίσκεται. Γενικά, η αλληλεγγύη είναι εντονότερη όταν η ανάγκη αποδίδεται σε παράγοντες πέρα από τον έλεγχο του ατόμου, όπως η αναπηρία ή το γήρας. Το κριτήριο αυτό συνδέεται με δύο βασικές διαστάσεις της κοινωνικής τάξης. Πρώτον, με την ηθική τάξη, καθώς οι άνθρωποι τείνουν να θεωρούν άξιους βοήθειας όσους αντιλαμβάνονται ως «καλούς» και συμμορφούμενους με τους κοινωνικούς κανόνες. Όπως επισημαίνει ο Staerklé (2021: 208), ο έλεγχος σχετίζεται με την αντιληπτή κανονιστική συμμόρφωση της ατομικής συμπεριφοράς με κοινά αποδεκτούς κανόνες και αξίες, οδηγώντας σε διάκριση μεταξύ «άξιων» και «ανάξιων» ατόμων.

Δεύτερον, ο έλεγχος συνδέεται με τη λογική της ελεύθερης αγοράς, καθώς δίνει έμφαση στην ατομική ευθύνη και διαχωρίζει τους εργατικούς, παραγωγικούς και υπεύθυνους «νικητές», που θεωρούνται άξιοι αλληλεγγύης, από τους τεμπέληδες, ανεύθυνους ή «ελεύθερους αναβάτες», οι οποίοι αξιολογούνται ως μη άξιοι υποστήριξης.

2. **Η στάση** αναφέρεται στον βαθμό στον οποίο ένα άτομο που βρίσκεται σε ανάγκη επιδεικνύει ευγνωμοσύνη και σεβασμό για τη βοήθεια που λαμβάνει. Οι άνθρωποι τείνουν να αισθάνονται μεγαλύτερη προθυμία να προσφέρουν υποστήριξη όταν το άτομο θεωρείται ευγνώμον και σεβαστικό. Το κριτήριο αυτό συνδέεται με την ηθική τάξη και τη συμμόρφωση προς κοινωνικούς κανόνες, καθώς η έκφραση ευγνωμοσύνης θεωρείται σε πολλές κοινωνίες η «ορθή» και κοινωνικά αποδεκτή στάση απέναντι στη λαμβανόμενη βοήθεια.

3 **Η αμοιβαιότητα** αναφέρεται στον βαθμό που ένα άτομο που βρίσκεται σε ανάγκη προσφέρει κάτι σε αντάλλαγμα για τη βοήθεια που λαμβάνει. Η ανταπόδοση μπορεί να αφορά είτε τη συμβολή στο σύστημα αλληλεγγύης, όπως μέσω της εργασίας και της καταβολής φόρων, είτε τη συμμετοχή στην κοινότητα, π.χ. μέσω εθελοντικής δράσης. Υψηλότερα επίπεδα αμοιβαιότητας συνδέονται με αυξημένη προθυμία παροχής αλληλεγγύης. Το κριτήριο αυτό συνδέεται με τη λογική της ελεύθερης αγοράς και την έμφαση στην ατομική ευθύνη, καθώς υποδηλώνει ότι τα άτομα που λαμβάνουν υποστήριξη οφείλουν να ανταποδίδουν όταν είναι δυνατό.

4. **Η ταυτότητα** αναφέρεται στον βαθμό στον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να ταυτιστούν με ένα άτομο που έχει ανάγκη, επομένως εκφράζει τον βαθμό στον οποίο αισθάνονται παρόμοιοι και μέρος της ίδιας ομάδας, όταν για παράδειγμα μοιραζονται

το ίδιο υπόβαθρο, πολιτισμό, ή όταν ζουν κοντά. Αυτό δείχνει πώς τα αισθήματα αλληλεγγύης μπορούν να εξαρτώνται από τη χωρική, κοινωνικο-οικονομική και πολιτισμική εγγύτητα ή οικειότητα. Αυτό το κριτήριο μπορεί να συνδεθεί με την κοινωνική ποικιλομορφία και τη διαφοροποίηση μεταξύ ομάδων στην κοινωνία.

5. **Η ανάγκη** αναφέρεται στον βαθμό στον οποίο ένα άτομο πραγματικά έχει ανάγκη υποστήριξης. Η πιο ουσιαστική και αναγκαία υποστήριξη θεωρείται πιο νόμιμη και επομένως προκαλεί περισσότερα αισθήματα αξιοπρέπειας και αλληλεγγύης. Αυτό το τελευταίο κριτήριο συνδέεται στενά με τις αρχές της δικαιοσύνης και της ανισότητας (Staerklé, 2021).

Μαζί, αυτοί οι πέντε παράγοντες βοηθούν να εξηγηθεί γιατί οι άνθρωποι (και οι χώρες) διαφέρουν ως προς το πόση υποστήριξη είναι πρόθυμοι να δώσουν, και σε ποιον. Ορισμένες ομάδες μπορεί να λάβουν περισσότερη συμπάθεια και βοήθεια με βάση τον τρόπο που κρίνονται μέσω αυτών των κριτηρίων CARIN.

7.1.1. Εφαρμογή των αξιών αλληλεγγύης: χωρική αλληλεγγύη

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η κατανόηση της αλληλεγγύης προϋποθέτει την εξέταση του βαθμού σύνδεσης που αισθάνονται τα άτομα με τους άλλους. Οι άνθρωποι τείνουν να επιδεικνύουν μεγαλύτερη προθυμία βοήθειας προς όσους βρίσκονται γεωγραφικά κοντά τους, όπως άτομα που ζουν στην ίδια πόλη, περιοχή ή χώρα. Η μορφή αυτή χωρικής αλληλεγγύης συνδέεται με το κριτήριο της ταυτότητας, καθώς όσο πιο οικείο ή «κοντινό» θεωρείται ένα άτομο - λόγω κοινής γλώσσας, πολιτισμού ή τρόπου διαμονής - τόσο αυξάνεται η πιθανότητα παροχής υποστήριξης. Το φαινόμενο αυτό, γνωστό ως φαινόμενο εγγύτητας, αναφέρεται στην τάση των ανθρώπων να δείχνουν μεγαλύτερη αλληλεγγύη προς άτομα που αντιλαμβάνονται ως πιο κοντά σε αυτούς.

Η έννοια της **χωρικής αλληλεγγύης** μπορεί να εφαρμοστεί στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με απτές μετρήσεις, μέσα από αυτή την ερώτηση (EVS, 2017):

Σε ποιο βαθμό ανησυχείτε για τις συνθήκες διαβίωσης

- Των ανθρώπων στη γειτονιά σας
- Των ανθρώπων της περιοχής στην οποία ζείτε
- Των συμπατριωτών σας
- Των Ευρωπαίων
- Όλων των ανθρώπων σε όλο τον κόσμο.

Είναι αυτό :

1 Πάρα πολύ

2 Πολύ

3 Σε κάποιο βαθμό

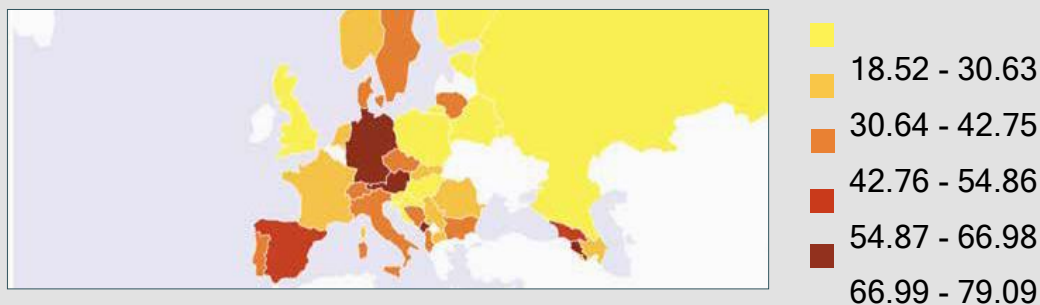
4 Όχι και τόσο πολύ

5 Καθόλου;

Τα Σχήματα 7.1 έως 7.5 δείχνουν διαφορές στη χωρική αλληλεγγύη μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη και επιβεβαιώνουν την ιδέα ότι οι άνθρωποι ανησυχούν περισσότερο για τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων που ζουν κοντά (Halman & Sieben, 2021). Αυτό υποδεικνύει ότι η γεωγραφική εγγύτητα έχει σημασία όταν πρόκειται για αλληλεγγύη.

Σχήμα 7.1 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πάρα) πολύ για τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων στη γειτονιά τους

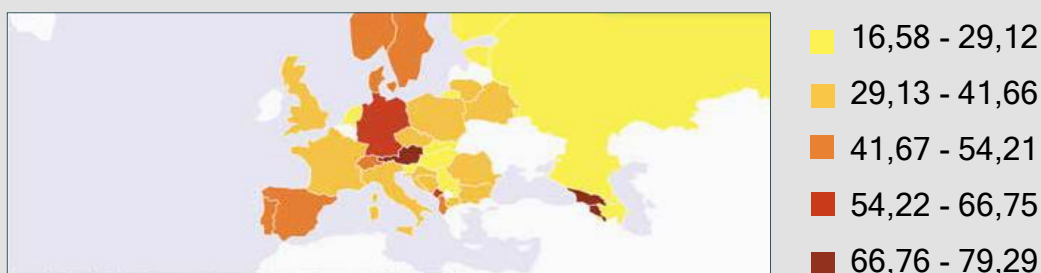
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Εικόνα 7.2 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πολύ) για τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων στην περιοχή τους

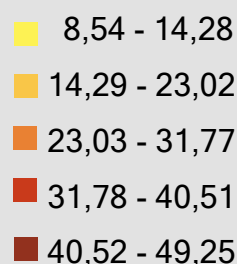
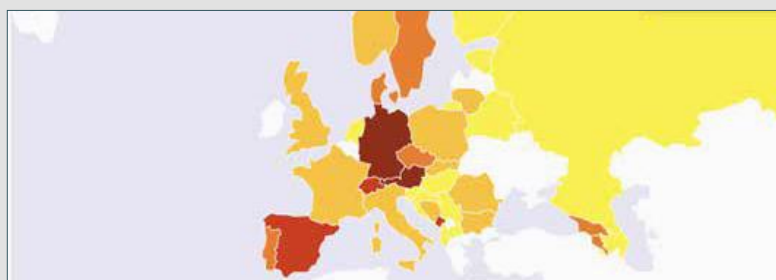
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Εικόνα 7.3 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πολύ) για τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων στη χώρα τους

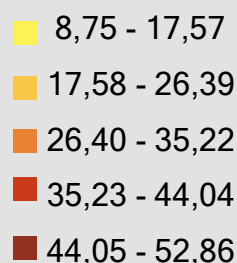
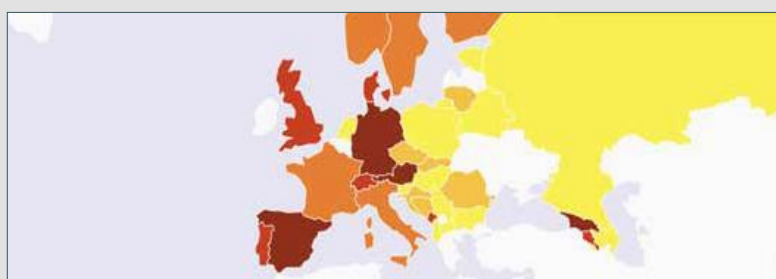
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Εικόνα 7.4 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πολύ) για τις συνθήκες διαβίωσης των Ευρωπαίων

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Εικόνα 7.5 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πολύ) για τις συνθήκες διαβίωσης όλων των ανθρώπων στον κόσμο

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

7.1.2. Εφαρμογή των αξιών αλληλεγγύης: κοινωνική αλληλεγγύη

Ένας ακόμη τρόπος κατανόησης της αλληλεγγύης είναι η εξέταση του ποιο θεωρούνται άξιοι μεγαλύτερης υποστήριξης. Στην κοινωνία, ορισμένες κοινωνικές ομάδες αξιολογούνται ως περισσότερο «άξιες» βοήθειας από άλλες, γεγονός που σημαίνει ότι οι άνθρωποι αισθάνονται μεγαλύτερη προθυμία να τις υποστηρίξουν. Λαμβάνοντας υπόψη τους αποδέκτες των κοινωνικών παροχών στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας, η βιβλιογραφία αναγνωρίζει τέσσερις βασικές ομάδες που θεωρούνται ότι έχουν ανάγκη υποστήριξης: τους ηλικιωμένους, τους ανέργους, τους μετανάστες και τα άτομα που είναι ασθενή ή έχουν αναπηρία (van Oorschot, Roosma, Meuleman &

Reeskens, 2017). Η ιδέα της κοινωνικής αλληλεγγύης μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι η αλληλεγγύη δεν αφορά απλώς τη βοήθεια γενικά, αλλά επίσης εξαρτάται από το πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τις ανάγκες και τις καταστάσεις των άλλων.

Η έννοια της **κοινωνικής αλληλεγγύης** μπορεί να μετρηθεί απτά ως εξής (EVS, 2017):

Σε ποιο βαθμό νιώθετε ανησυχία για τις συνθήκες διαβίωσης των ακόλουθων ομάδων

ζώντας στη χώρα σας:

- *Ηλικιωμένοι άνθρωποι*
- *Μετανάστες*
- *Οι άρρωστοι και οι ανάπηροι*

Είναι αυτό :

- 1 Πάρα πολύ ·2 Πολύ ·3 Σε κάποιο βαθμό
- 4 Όχι και τόσο πολύ ·5 Καθόλου;

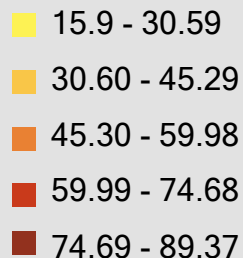
Τα Σχήματα 7.6 έως 7.9 δείχνουν διαφορές στην κοινωνική αλληλεγγύη μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη. Επιπλέον, αποκαλύπτουν ένα συνεπές μοτίβο, μια «κοινή κουλτούρα αξιοπρέπειας»: οι ηλικιωμένοι θεωρούνται ως οι πιο άξιοι, ακολουθούμενοι στενά από άτομα άρρωστα και με αναπηρίες· τα άνεργα άτομα θεωρούνται ως λιγότερο άξια, και οι μετανάστες ως λιγότερο άξιοι από όλους (Van Oorschot, 2005: 23). Αυτό το μοτίβο ταιριάζει με τα πέντε κριτήρια του πλαισίου της αξιοπρέπειας που περιγράφηκε παραπάνω:

- Οι άνθρωποι ταυτίζονται πιο εύκολα με τα **μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα** επειδή σκέφτονται ότι «όλοι, συμπεριλαμβανομένου και εμένα, θα γεράσουμε κάποια στιγμή» (κριτήρια ελέγχου και ταυτότητας). Οι άνθρωποι πιστεύουν επίσης ότι τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα έχουν εργαστεί και έχουν συνεισφέρει στην κοινωνία καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους, επομένως έχουν «κερδίσει» την υποστήριξη (κριτήριο της αμοιβαιότητας).
- Τα άτομα με **ασθένειες και αναπηρίες** θεωρούνται επίσης άξια υποστήριξης καθώς βρίσκονται σε πραγματική ανάγκη και χωρίς δική τους υπαιτιότητα (κριτήρια ανάγκης και ελέγχου). Σημειώνουν κάπως χαμηλότερη βαθμολογία στο κριτήριο της αμοιβαιότητας σε σχέση με τους ηλικιωμένους, καθώς τα άτομα με ασθένειες και αναπηρίες ενδέχεται να μην είχαν την ίδια ευκαιρία να συνεισφέρουν στην κοινωνία τόσο πολύ κατά τη διάρκεια της ζωής τους.
- Τα **άνεργα άτομα**, από την άλλη πλευρά, συχνά αντιμετωπίζονται πιο αρνητικά. Η έρευνα δείχνει ότι πολλοί άνθρωποι αντιλαμβάνονται τους ανέργους ως μάλλον μη άξιους επειδή πιστεύουν ότι οι άνεργοι δεν είναι πρόθυμοι να εργαστούν και ότι καταχρώνται τα επιδόματα πρόνοιας (Halvorsen, 2002· Furaker & Blomsterberg, 2003), κάτι που σχετίζεται με τα κριτήρια ελέγχου, ανάγκης και αμοιβαιότητας. Εξαιτίας αυτού, η υπό όρους παροχή οικονομικής βοήθειας σε περίπτωση ανεργίας έχει αυξηθεί και πολλοί Ευρωπαίοι το θεωρούν δίκαιο: υποστηρίζουν αυστηρότερους κανόνες για τη λήψη επιδομάτων ανεργίας, όπως η επίδειξη αποδεικτικών αναζήτησης εργασίας (Meuleman et al., 2018).
- Τέλος, οι **μετανάστες** συχνά θεωρούνται ως η λιγότερο άξια ομάδα (Kootstra; 2016; Rees- kens & van der Meer, 2019). Αυτό συμβαίνει συχνά επειδή οι άνθρωποι αισθάνονται λιγότερο συνδεδεμένοι με αυτούς (κριτήριο ταυτότητας)· μπορεί να μην μοιράζονται το ίδιο υπόβαθρο, πολιτισμό ή γλώσσα, γεγονός που καθιστά δυσκολότερο για ορισμένους να ταυτιστούν με αυτούς (Holmes & Castañeda, 2016).

Εικόνα 7.6 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πολύ) για τις συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων στη χώρα τους

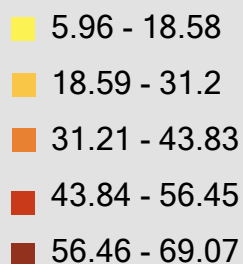

Εικόνα 7.7 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πολύ) για τις συνθήκες διαβίωσης των ανέργων στη χώρα τους

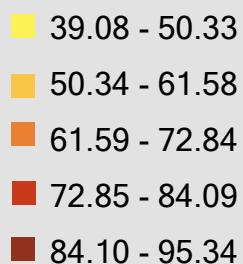
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Εικόνα 7.8 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πολύ) για τις συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών στη χώρα τους

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Εικόνα 7.9 Ποσοστό ανθρώπων που ανησυχούν (πολύ) για τις συνθήκες διαβίωσης των ασθενών και των ατόμων με αναπηρία στη χώρα τους

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

7.3 Διαφορές στις αξίες αλληλεγγύης μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη

Κατά την προσπάθεια ερμηνείας των διαφορών στη χωρική και κοινωνική αλληλεγγύη μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών, το πρώτο στοιχείο που εξετάζεται είναι ο τύπος του κράτους πρόνοιας. Όπως επισημάνθηκε προηγουμένως, τα γενναιόδωρα συστήματα πρόνοιας, όπως τα σοσιαλδημοκρατικά κράτη πρόνοιας των σκανδιναβικών χωρών (π.χ. Σουηδία, Νορβηγία, Δανία), ενδέχεται να αντανακλούν τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις περί αλληλεγγύης. Οι πολίτες των χωρών αυτών φαίνεται συχνά να αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη δικαιοσύνη και στην υποστήριξη των άλλων. Τα σοσιαλδημοκρατικά κράτη πρόνοιας παρέχουν καθολική στήριξη, βασιζόμενα στην αρχή ότι η αλληλοβοήθεια αποτελεί συλλογική ευθύνη. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι αυτού του είδους τα συστήματα μπορούν ακόμη και να ενισχύσουν το αίσθημα αλληλεγγύης, καθώς η αλληλεγγύη εκλαμβάνεται ως κοινωνικά αναμενόμενη και «φυσιολογική» συμπεριφορά. Με τον τρόπο αυτό, οι πολίτες συμμορφώνονται με μια κοινωνική νόρμα όταν υιοθετούν αξίες αλληλεγγύης (Paskov & Dewilde, 2012). Άλλοι μελετητές, ωστόσο, επισημαίνουν ότι τα γενναιόδωρα συστήματα πρόνοιας ενδέχεται να έχουν απροσδόκητες αρνητικές επιπτώσεις στην αλληλεγγύη. Συγκεκριμένα, στα συστήματα αυτά η κρατικά οργανωμένη στήριξη τείνει να υποκαθιστά τις άτυπες μορφές αλληλοβοήθειας (van Oorschot, Arts & Halman, 2005). Όταν το κράτος φροντίζει τα άτομα που βρίσκονται σε ανάγκη μέσω επίσημων θεσμών (όπως το σύστημα υγείας ή οι συντάξεις), οι οικογένειες και οι τοπικές κοινότητες ενδέχεται να περιορίσουν τον βαθμό αμοιβαίας υποστήριξης μεταξύ των μελών τους.

Επιπλέον, στα κράτη αυτά οι πολίτες καταβάλλουν υψηλούς φόρους για τη χρηματοδότηση των κοινωνικών υπηρεσιών.

Ορισμένοι μπορεί να αισθάνονται ότι έχουν ήδη εκπληρώσει το καθήκον τους μέσω της φορολογικής τους συνεισφοράς και, κατά συνέπεια, να μην νιώθουν πλέον προσωπική ευθύνη για την άμεση υποστήριξη των άλλων (Paskov & Dewilde, 2012). Πράγματι, εμπειρικές έρευνες δείχνουν ότι τα άτομα που ζουν σε σοσιαλδημοκρατικά καθεστώτα πρόνοιας εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης σε σύγκριση με άτομα που ζουν σε άλλους τύπους καθεστώτων πρόνοιας (Gelissen, 2000· Paskov & Dewilde, 2012).

Συναφές με τα παραπάνω είναι το λεγόμενο «φαινόμενο του εθνικού βάρους» (*national burden effect*): η αλληλεγγύη τείνει να μειώνεται σε χώρες όπου υπάρχουν περισσότερες κοινωνικές ομάδες σε ανάγκη.

Σε κοινωνίες με γηρασμένο πληθυσμό, υψηλότερα ποσοστά ανεργίας ή μεγαλύτερα ποσοστά μεταναστών, οι πολίτες ενδέχεται να αντιλαμβάνονται ότι το σύστημα κοινωνικής προστασίας υφίσταται αυξημένες πιέσεις, γεγονός που μπορεί να μειώνει την προθυμία τους για περαιτέρω παροχή αλληλεγγύης (van Oorschot, Arts & Halman, 2005).

Το φαινόμενο του «βάρους» καθίσταται εντονότερο σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, καθώς τα άτομα τείνουν να εστιάζουν στα δικά τους προβλήματα και διαθέτουν λιγότερους ψυχικούς και υλικούς πόρους για να ενδιαφερθούν για τους άλλους (Durr, 1993). Το εύρημα αυτό συνάδει με τη θεωρία του εκσυγχρονισμού (Inglehart, 1990), σύμφωνα με την οποία τα άτομα που μεγαλώνουν σε οικονομικά εύρωστες και κοινωνικά σταθερές κοινωνίες, όπου οι βασικές ανάγκες καλύπτονται, είναι περισσότερο σε θέση να στρέφονται σε ζητήματα ευρύτερου κοινωνικού ενδιαφέροντος, όπως η δικαιοσύνη, η ισότητα και η αλληλεγγύη. Αντίθετα, υψηλά επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας μεταξύ κοινωνικών ομάδων οδηγούν σε αποκλίνουσες κοινωνικές εμπειρίες, γεγονός που μπορεί να αποδυναμώνει την αίσθηση κοινότητας και τη διάθεση για αλληλεγγύη. Οι διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές θέσεις οδηγούν σε αποκλίνοντες τρόπους ζωής, κοινωνικά δίκτυα, εκπαιδευτικές διαδρομές και χωρικά διαχωρισμένες γειτονιές.

Ως αποτέλεσμα, οι άνισες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από αυξημένη κοινωνική και φυσική απόσταση μεταξύ ομάδων, γεγονός που δυσχεραίνει την κατανόηση και την ταύτιση μεταξύ των ατόμων. Όταν μειώνεται το αίσθημα κοινότητας, περιορίζεται και η προθυμία για αλληλεγγύη· συνεπώς, υψηλότερα επίπεδα ανισότητας συνδέονται με χαμηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης (Paskov & Dewilde, 2012).

7.4 Ατομικές διαφορές στις αξίες αλληλεγγύης: ομάδες στην κοινωνία

Μέχρι στιγμής, εξετάσαμε τις διαφορές στη χωρική και κοινωνική αλληλεγγύη μεταξύ των χωρών, αξιοποιώντας το πλαίσιο της «αξιοπρέπειας» (deservingness framework) για την ερμηνεία αυτών των διαφορών. Το ίδιο θεωρητικό πλαίσιο μπορεί να εφαρμοστεί και στην κατανόηση των διαφορών στην αλληλεγγύη σε ατομικό επίπεδο εντός των χωρών. Στην παρούσα ενότητα, εστιάζουμε σε βασικούς ατομικούς και κοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν τις αξίες αλληλεγγύης, όπως η ανεργία, το εισόδημα, το επίπεδο εκπαίδευσης, η ηλικία, το μεταναστευτικό καθεστώς, η θρησκεία, το φύλο και η οικογενειακή κατάσταση.

Σχετικό με τα παραπάνω είναι το λεγόμενο «αποτέλεσμα ειδικού βάρους», σύμφωνα με το οποίο η αλληλεγγύη τείνει να μειώνεται σε κοινωνίες όπου αυξάνεται ο αριθμός των ομάδων που χρειάζονται υποστήριξη. Σε χώρες με γηρασμένο πληθυσμό, υψηλότερη ανεργία και μεγαλύτερη οικονομική πίεση, τα άτομα συχνά επικεντρώνονται στα δικά τους προβλήματα και διαθέτουν λιγότερους πόρους για να ενδιαφερθούν για τους άλλους (Durr, 1993). Το φαινόμενο αυτό συνάδει με τη θεωρία του εκσυγχρονισμού (Inglehart, 1990), σύμφωνα με την οποία τα άτομα σε οικονομικά εύρωστες και κοινωνικά σταθερές κοινωνίες, όπου οι βασικές ανάγκες καλύπτονται, είναι περισσότερο διατεθειμένα να στρέφονται σε ζητήματα ευρύτερου κοινωνικού ενδιαφέροντος, όπως η δικαιοσύνη, η ισότητα και η φροντίδα για τους άλλους, οδηγώντας σε υψηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης.

Μια τελική εξήγηση εξετάζει τις διαφορές και στην περίπτωση **ανισότητας (εισοδήματος)** μεταξύ των χωρών. Σε άνισες κοινωνίες, τα άτομα από διαφορετικές ομάδες συχνά ζουν πολύ διαφορετικές ζωές. Λόγω των διαφορετικών κοινωνικο-οικονομικών θέσεων, οι άνθρωποι συχνά δεν μοιράζονται τους ίδιους τρόπους ζωής και δίκτυα, παρακολουθούν διαφορετικά σχολεία και ζουν σε διαχωρισμένες γειτονιές. Αυτό σημαίνει ότι στις άνισες κοινωνίες, υπάρχει μεγαλύτερη κοινωνική και φυσική απόσταση μεταξύ των ομάδων.

Αυτό το αποτέλεσμα βάρους γίνεται επίσης αισθητό και σε περιόδους **οικονομικής ύφεσης**. Όταν οι άνθρωποι βιώνουν περισσότερες οικονομικές δυσκολίες, δυσκολεύονται και να κατανοήσουν ή να ταυτιστούν ο ένας με τον άλλον. Όταν τα άτομα αισθάνονται ότι έχουν λίγα κοινά με τους άλλους, μπορεί να είναι λιγότερο πρόθυμα να δείξουν αλληλεγγύη. Έτσι, σε πιο άνισες κοινωνίες, η αλληλεγγύη τείνει να είναι χαμηλότερη (Paskov & Dewilde, 2012).

7.5 Ατομικές διαφορές στις αξίες αλληλεγγύης: ομάδες στην κοινωνία

Μέχρι στιγμής, εξετάσαμε τις διαφορές στη χωρική και κοινωνική αλληλεγγύη μεταξύ των χωρών και χρησιμοποιήσαμε το πλαίσιο της αξιοπρέπειας για να εξηγήσουμε αυτές τις διαφορές. Αυτό το πλαίσιο μπορεί επίσης να παρέχει γνώσεις κατά την εξήγηση των διαφορών μεταξύ ατόμων εντός χωρών. Εξετάζουμε την ανεργία, το εισόδημα, την εκπαίδευση, την ηλικία, το καθεστώς μετανάστη, τη θρησκεία, το φύλο και την οικογενειακή κατάσταση ως σημαντικούς παράγοντες. Πρώτον, το κριτήριο της ταυτότητας στο πλαίσιο της αξιοπρέπειας μπορεί να εφαρμοστεί σε **άνεργους** και εργαζόμενους άτομα που διατρέχουν κίνδυνο να μείνουν άνεργοι.

Η έρευνα δείχνει ότι είναι περισσότερο υπέρ των επιδομάτων ανεργίας και επίσης αισθάνονται περισσότερη αλληλεγγύη προς τους ανέργους (Iversen & Soskice, 2001) επειδή αισθάνονται στενά συνδεδεμένοι με ανθρώπους στην ίδια (τρέχουσα ή μελλοντική) κατάσταση. Το ίδιο ισχύει για άτομα που ανήκουν σε χαμηλότερες **εισοδηματικές** ομάδες και εκείνους που απέκτησαν χαμηλότερα επίπεδα **εκπαίδευσης**. Και οι δύο ομάδες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να μείνουν άνεργοι, ή άρρωστοι και ανάπηροι, και ως εκ τούτου αισθάνονται πιο κοντά σε αυτές τις ευάλωτες ομάδες με αποτέλεσμα υψηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης. Ωστόσο,

η έρευνα δείχνει ότι είναι ιδιαίτερα τα άτομα με υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης που συχνά επιδεικνύουν περισσότερη αλληλεγγύη (Van Oorschot, 2002). Στο σχολείο, ειδικά σε υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης, οι μαθητές συχνά μαθαίνουν για τη δημοκρατία, τη δικαιοσύνη και το κοινό καλό - δηλαδή την ιδέα ότι όλοι πρέπει να συνεργάζονται προς όφελος της κοινωνίας. Αυτές οι αξίες μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση του γιατί είναι σημαντικό να βοηθάμε τους άλλους και να επιδεικνύουμε αλληλεγγύη (Gelissen, 2000· Paskon & Dewilde, 2012). Άλλοι έχουν υποστηρίξει ότι η βοήθεια προς τους άλλους είναι μια «πολυτέλεια» (Banks & Tanner, 1997). Μόνο όσοι ζουν σε υλική ασφάλεια μπορούν να επιτρέψουν στον εαυτό τους να νοιάζεται για τις ανάγκες των άλλων αντί για τις δικές τους ανάγκες. Γι' αυτό τα άτομα που είναι πιο εύποροι είναι πιο πιθανό να επιδεικνύουν αλληλεγγύη· έχουν τους πόρους και την ηρεμία για να το κάνουν (Paskon & Dewilde, 2012).

Όσον αφορά την **ηλικία**, οι μελέτες διαπιστώνουν ότι τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα είναι συχνά πιο αλληλέγγυα από τα νεότερα άτομα (Paskon & Dewilde, 2012). Οι νέοι άνθρωποι γενικά αισθάνονται λιγότερη ηθική ευθύνη απέναντι στους άλλους (van Oorschot, 2002). καθώς μπορεί να είναι πιο επικεντρωμένοι στις δικές τους ζωές. Επιπλέον, τα μεγαλύτερα σε ηλικία και συνταξιούχα άτομα ταυτίζονται περισσότερο με άλλους ηλικιωμένους, ασθενείς και άτομα με αναπηρία.

Για τους **μετανάστες**, οι μελετητές δίνουν μια παρόμοια γραμμή συλλογισμού (Paskon & Dewilde, 2012). Οι μετανάστες μπορεί να αισθάνονται λιγότερο συνδεδεμένοι με τον ευρύτερο πληθυσμό στη νέα τους χώρα. Εάν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι δεν «ανήκουν» πλήρως, μπορεί να μην αισθάνονται την ίδια αίσθηση ευθύνης να βοηθήσουν τους άλλους. Γενικά, μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η κοινωνική και χωρική απόσταση έχει σημασία: όσο πιο κοντά στέκονται οι άνθρωποι στους άλλους, τόσο περισσότερο ταυτίζονται μαζί τους και τόσο περισσότερο δείχνουν υψηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης.

Ο σύνδεσμος μεταξύ **θρησκείας** και αλληλεγγύης δεν πλαισιώνεται με όρους αισθημάτων σύνδεσης και ταύτισης. Εδώ, μια αίσθηση ηθικού καθήκοντος παίζει πιο κυρίαρχο ρόλο. Η θρησκευτικότητα συνδέεται με τη δωρεά χρόνου και χρημάτων για να βοηθήσει τους λιγότερο τυχερούς (Scheepers & Te Grotenhuis, 2005), και τα θρησκευόμενα άτομα πράγματι συχνά δείχνουν περισσότερη αλληλεγγύη από εκείνους που δεν είναι θρησκευόμενοι (Paskov & Dewilde, 2012).

Τέλος, οι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι **οι γυναίκες** κατά μέσο όρο δίνουν μεγαλύτερη αξία στη φροντίδα, τη βοήθεια προς τους άλλους και την αμοιβαία ευθύνη (Diekman & Sneider, 2010). Εξαιτίας αυτού, οι γυναίκες δείχνουν υψηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης από τους άνδρες. Επιπλέον, το να βρίσκεται κανείς σε μια σχέση, ειδικά παντρεμένος, μπορεί επίσης να οδηγήσει τα άτομα να αισθάνονται περισσότερο υπεύθυνα για τους άλλους. **Τα παντρεμένα άτομα** μπορεί να έχουν συνηθίσει να φροντίζουν τους συντρόφους και τις οικογένειές τους, και αυτή η αίσθηση ευθύνης μπορεί να επεκταθεί και σε άλλους στην κοινωνία (Paskov & Dewilde, 2012). Αυτό θα υποδήλωνε ότι τα παντρεμένα άτομα δείχνουν περισσότερη αλληλεγγύη από τα ανύπαντρα άτομα.

Πρέπει ωστόσο να λάβουμε υπόψη μας ότι στις κοινωνικές επιστήμες, αναζητούμε γενικά πρότυπα όταν εξηγούμε διαφορές στις αξίες αλληλεγγύης μεταξύ χωρών και μεταξύ ατόμων εντός των χωρών. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι αυτά τα πρότυπα είναι πιθανοτικά, όχι ντετερμινιστικά. Πιθανοτικό σημαίνει ότι κάτι είναι πιο πιθανό να συμβεί όταν υπάρχει ένας συγκεκριμένος παράγοντας. Ντετερμινιστικό θα σήμαινε ότι όποτε υπάρχει ένας συγκεκριμένος παράγοντας, ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα πρέπει να συμβαίνει κάθε φορά.

Στις κοινωνικές επιστήμες, αυτό το είδος της αυστηρής σχέσης αιτίας-αποτελέσματος είναι σπάνιο. Οι άνθρωποι είναι πολύπλοκοι, και αυτό που εκτιμούν εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Έτσι, όταν δηλώνουμε «Τα άτομα που ζουν σε σοσιαλδημοκρατικά καθεστώτα κοινωνικής πρόνοιας εκτιμούν λιγότερο την αλληλεγγύη», δεν σημαίνει ότι όλοι σε αυτές τις κοινωνίες εκτιμούν πάντα λιγότερο την αλληλεγγύη, απλώς ότι η πιθανότητα να συμβεί αυτό είναι μεγαλύτερη. Αυτή η έννοια είναι σημαντική καθώς μας υπενθυμίζει ότι αναζητούμε συνολικές τάσεις και τάσεις, όχι απόλυτους κανόνες. Μπορούν να υπάρχουν εξαιρέσεις, τόσο σε ατομικό όσο και σε επίπεδο χώρας.

7.6 Συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο ορίσαμε την αλληλεγγύη ως την παροχή βοήθειας προς τους άλλους ή τη στήριξη της κοινότητας, ακόμη και όταν αυτό δεν αποφέρει άμεσο προσωπικό όφελος. Επισημάναμε ότι η αλληλεγγύη αποτελεί βασική αξία των ευρωπαϊκών δημοκρατιών. Στις σύγχρονες, μεταβιομηχανικές κοινωνίες, η αλληλεγγύη έχει οργανικό χαρακτήρα και συνδέεται στενά με το κράτος πρόνοιας. Οι αξίες αλληλεγγύης μπορεί να αφορούν τη χωρική αλληλεγγύη (ενδιαφέρον για ανθρώπους που ζουν γεωγραφικά κοντά) καθώς και την κοινωνική αλληλεγγύη (ενδιαφέρον για κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται σε ανάγκη).

Ο βαθμός αλληλεγγύης που αισθανόμαστε ως προς τους άλλους βασίζεται σε πέντε κριτήρια μετρώντας κατά πόσον τα άτομα που χρειάζονται βοήθεια :

- (1) ευθύνονται για την κατάστασή τους (έλεγχος),
- (2) επιδεικνύουν ευγνωμοσύνη και σεβασμό (στάση),
- (3) προσφέρουν κάτι σε αντάλλαγμα για τη βοήθεια που λαμβάνουν (αμοιβαιότητα),
- (4) μας μοιάζουν (ταυτότητα) και
- (5) έχουν πραγματικά ανάγκη βοήθειας (ανάγκη).

Οι διαφορές στη χωρική και κοινωνική αλληλεγγύη μεταξύ των χωρών επηρεάζονται από παράγοντες όπως ο τύπος του κράτους πρόνοιας και οι μακροοικονομικές συνθήκες. Αντίστοιχα, οι ατομικές διαφορές στην αλληλεγγύη εντός των χωρών συνδέονται με την ανεργία, το εισόδημα, το επίπεδο εκπαίδευσης, την ηλικία, το μεταναστευτικό καθεστώς, τη θρησκεία, το φύλο και την οικογενειακή κατάσταση. Κατά τη συζήτηση των αξιών αλληλεγγύης και των διαφορών μεταξύ χωρών και ατόμων, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η αλληλεγγύη αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο.

Έχουμε ήδη επισημάνει τις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τη σχέση μεταξύ αλληλεγγύης, αφενός, και του τύπου του κράτους πρόνοιας ή του επιπέδου εκπαίδευσης, αφετέρου, οι οποίες μπορεί να οδηγούν σε αντίθετα αποτελέσματα (δηλαδή σε υψηλότερα ή χαμηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης). Επιπλέον, οι παράγοντες σε ατομικό επίπεδο και σε επίπεδο χώρας δεν δρουν ανεξάρτητα μεταξύ τους, αλλά μπορούν να αλληλεπιδρούν. Για παράδειγμα, αναφέρθηκε προηγουμένως ότι σε περιόδους οικονομικής δυσχέρειας, όπως μια ύφεση ή μια χρηματοπιστωτική κρίση, οι άνθρωποι συχνά επιδεικνύουν χαμηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης. Ωστόσο, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη ότι τέτοιες συνθήκες δεν επηρεάζουν όλους με τον ίδιο τρόπο. Ορισμένες κοινωνικές ομάδες βιώνουν το βάρος εντονότερα: άτομα με χαμηλότερα εισοδήματα ή χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο πλήττονται περισσότερο από τα οικονομικά προβλήματα σε σύγκριση με πιο εύπορα ή υψηλότερα μορφωμένα άτομα. Ενδεικτικά, ενδέχεται να χάνουν ευκολότερα την εργασία τους ή να δυσκολεύονται περισσότερο να ανταποκριθούν στην αύξηση των τιμών. Οι ίδιες αυτές ομάδες μπορεί επίσης να αντιλαμβάνονται ότι βρίσκονται σε ανταγωνισμό με άλλες κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται σε ανάγκη, όπως οι άνεργοι ή οι μετανάστες, για την πρόσβαση σε στήριξη και πόρους, όπως η στέγαση, οι θέσεις εργασίας ή οι κοινωνικές παροχές. Όταν τα άτομα αισθάνονται ότι οι διαθέσιμοι πόροι είναι περιορισμένοι και ότι βρίσκονται σε ανταγωνισμό με άλλες κοινωνικές ομάδες, τείνουν να εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα αλληλεγγύης. Η αντίληψη του ανταγωνισμού μπορεί να υπονομεύσει την προθυμία για υποστήριξη των άλλων, ιδιαίτερα όταν συνδυάζεται με οικονομική ανασφάλεια και κοινωνική ευαλωτότητα.

Οι ατομικές διαφορές στην αλληλεγγύη εντός των χωρών μπορούν να συνδεθούν με την ανεργία, το εισόδημα, την εκπαίδευση, την ηλικία, το καθεστώς μετανάστη, τη θρησκεία, το φύλο και την οικογενειακή κατάσταση.

Κατά τη συζήτηση των αξιών αλληλεγγύης και των διαφορών τους μεταξύ χωρών και ατόμων, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ότι η αλληλεγγύη αποτελεί ένα πολυδιάστατο και σύνθετο φαινόμενο. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τον ρόλο του κράτους πρόνοιας ή του εκπαιδευτικού επιπέδου μπορούν να οδηγούν σε αντίθετα αποτελέσματα ως προς τα επίπεδα αλληλεγγύης. Επιπλέον, οι παράγοντες σε ατομικό και σε συγκοινωνικό επίπεδο δεν λειτουργούν ανεξάρτητα, αλλά αλληλεπιδρούν. Για παράδειγμα, σε περιόδους οικονομικής ύφεσης παρατηρείται γενικά μείωση της αλληλεγγύης, ωστόσο οι επιπτώσεις αυτές δεν κατανομούνται ομοιόμορφα. Ορισμένες κοινωνικές ομάδες, όπως τα άτομα με χαμηλότερα εισοδήματα ή χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, βιώνουν εντονότερα τις οικονομικές πιέσεις και είναι πιθανότερο να αντιλαμβάνονται ανταγωνισμό με άλλες ομάδες που επίσης έχουν ανάγκη υποστήριξης.

Άτομα σε δυσμενή θέση όπως οι άνεργοι ή οι μετανάστες, για πρόσβαση σε περιορισμένους πόρους, όπως η στέγαση, η απασχόληση ή οι κοινωνικές παροχές. Όταν οι πόροι εκλαμβάνονται ως σπάνιοι, η προθυμία παροχής αλληλεγγύης τείνει να μειώνεται, ιδίως μεταξύ ατόμων που βιώνουν οι ίδιοι οικονομικές δυσκολίες. Κατά συνέπεια, σε χώρες με χαμηλότερα επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης, τα επίπεδα αλληλεγγύης είναι πιθανό να μειώνονται συνολικά, αλλά εντονότερα μεταξύ ατόμων με χαμηλότερο εισόδημα ή χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης (Paskov & Dewilde, 2021).

Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής:

«Κεφάλι Καρδιά Χέρια»

Αμφιλεγόμενο θέμα για συζήτηση:
„Μια κοινωνία είναι δίκαιη όταν
φροντίζει εκείνους που είναι
φτωχοί και έχουν ανάγκη
ανεξάρτητα από το τι προσφέρουν
πίσω στην κοινωνία”

Οπτική εισαγωγή: "Fuck of the
poor" βίντεο: [https://youtu.
be/4AhiElzMwLs](https://youtu.be/4AhiElzMwLs)

Ερμηνευτικές θεωρίες: Μηχανική
και Οργανική Αλληλεγγύη·
κριτήρια αξιοπρέπειας CARIN

Βλέπε:
[https://atlasofeuropeanvalu-
es.eu/materials.html](https://atlasofeuropeanvalues.eu/materials.html)

Koster, F. (2009). Sticking together or falling apart?: Solidarity in an era of individualization and globalization. Amsterdam University Press.

Likki, T., & Staerklé, C. (2014). A typology of ideological attitudes towards social solidarity and social control. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 24(5), 406-421.

Paskov, M., & Dewilde, C. (2012). Income inequality and solidarity in Europe. *Research in Social Stratification and Mobility*, 30(4), 415-432.

Reeskens, T., & van der Meer, T. (2019). The inevitable deservingness gap: A study into the insurmountable immigrant penalty in perceived welfare deservingness. *Journal of European Social Policy*, 29(2), 166-181.

Rowntree, B. S. (1902) *Poverty. A Study of Town Life*, London: Thomas Nelson and Sons

Rothstein, B. (2011). *The quality of government: Corruption, social trust, and inequality in international perspective*. Chicago: University of Chicago Press.

Scheepers, P., & Grotenhuis, M. T. (2005). Who cares for the poor in Europe? Micro and macro determinants for alleviating poverty in 15 European countries. *European Sociological Review*, 21(5), 453-465.

Staerklé, C. (2021) Social Psychological Aspects of a Cultural Approach to Welfare Attitudes. Pp 203-215 in Laenen, T.,

Meuleman, B., Otto, A., Roosma, F., & Van

Lancker, W. (Eds.). *Leading Social Policy Analysis from the Front*. KU Leuven: Centre for Sociological Research.

Van Oorschot, W. (2002). Individual motives for contributing to welfare benefits in the Netherlands. *Policy & Politics*, 30(1), 31-46.

Van Oorschot, W. (2005). *Immigrants, Welfare and Deservingness: Opinions in European Welfare States*. Aalborg Universitet: Centre for Comparative Welfare Studies, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.

Van Oorschot, W. (2006). Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states. *Journal of European Social Policy*, 16(1), 23-42.

Van Oorschot, W. (2014). Solidarity. Pp 6216-6218 in Michaelos (Ed.) *Encyclopedia of quality of life and well-being research*. Dordrecht, the Netherlands: Springer.

Van Oorschot, W., Arts, W., & Halman, L. (2005). Welfare state effects on social capital and informal solidarity in the European Union: evidence from the 1999/2000 European Values Study. *Policy & Politics*, 33(1), 33-54

Van Oorschot, W., Roosma, F., Meuleman, B., & Reeskens, T. (Επιμ.). (2017). *The social legitimacy of targeted welfare: Attitudes to welfare deservingness*. Edward Elgar Publishing.

Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται στην έκθεση θεωρητικού υποβάθρου για την αλληλεγγύη που είναι διαθέσιμη στο www.atlasofeuropeanvalues.eu. Προσθέσαμε νέα στοιχεία και ενημερωμένη βιβλιογραφία. Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε το ChatGPT με την εντολή «θα μπορούσατε παρακαλώ να

Δικαιοσύνη

Κεφάλαιο 8

Περίληψη

Η δικαιοσύνη αφορά την ισότιμη μεταχείριση των ανθρώπων από το νόμο και την κυβέρνηση. Συνδέεται στενά με την έννοια του κράτους δικαίου: η δικαιοσύνη θεωρείται ότι βοηθά στην προστασία της ελευθερίας και της ισότητας, στην πρόληψη της κατάχρησης εξουσίας και στο να δίνει στους ανθρώπους έναν τρόπο επίλυσης συγκρούσεων και επίδειξης πολιτικής συμμετοχής. Η δικαιοσύνη συνδέεται επομένως με τη δημοκρατία και αποτελεί θεμελιώδη στόχο της ΕΕ.

Οι αξίες της δικαιοσύνης συνδέονται στενά και με τα πολιτικά δικαιώματα. Η δίκαιη και ίση μεταχείριση από την κυβέρνηση κατοχυρώνεται σε νόμους που υποστηρίζονται από ένα ανεξάρτητο σύστημα δικαιοσύνης. Αυτό βέβαια απαιτεί από τους πολίτες να εμπιστεύονται τα θεσμικά όργανα της δικαιοσύνης.

Η δικαιοσύνη συνοδεύεται και από πολιτικά καθήκοντα: να ενεργούν χωρίς να βλάπτουν το συλλογικό σύνολο. Οι αξίες της δικαιοσύνης μπορούν να εξηγηθούν με μια πρακτική παρά ηθική προσέγγιση, καθώς αυτές οι αξίες συνδέονται στενά με τις εμπειρίες των ανθρώπων στο παρελθόν και το παρόν, με τις αξιολογήσεις τους για τον τρόπο με τον οποίο τόσο τα θεσμικά όργανα της δικαιοσύνης όσο και το συλλογικό σύνολο λειτουργούν αποτελεσματικά.

Η δικαιοσύνη εκτιμάται περισσότερο σε χώρες χωρίς κληρονομιά κομμουνιστικής διακυβέρνησης, με μακρύτερες παραδόσεις εκδημοκρατισμού, καλύτερη λειτουργία της δημοκρατίας και χαμηλότερα επίπεδα διαφθοράς.

Η δικαιοσύνη αποτελεί αξία που τείνει να εκτιμάται σε μεγαλύτερο βαθμό από άτομα με υψηλότερο εισοδηματικό και μορφωτικό επίπεδο, από θρησκευόμενους, από γυναίκες, καθώς και από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας.

Η εφαρμογή στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μπορεί να επιτευχθεί εστιάζοντας σε απτές μετρήσεις όπως:

- Εμπιστοσύνη στο σύστημα δικαιοσύνης, την πολιτική και τις δημόσιες υπηρεσίες (*εμπιστοσύνη στα θεσμικά όργανα δικαιοσύνης*)
- Δικαιολόγηση επιβλαβών δημόσιων ενεργειών (*αποδοχή παραβιάσεων κατά του δημόσιου συμφέροντος*):
  - Διεκδίκηση κρατικών επιδομάτων τα οποία δεν δικαιούνται
  - Φοροδιαφυγή αν έχουν αυτή την ευκαιρία
  - Αποδοχή δωροδοκίας κατά την άσκηση των καθηκόντων τους
  - Αποφυγή πληρωμής εισιτηρίου στις δημόσιες συγκοινωνίες

>> Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: «Πυξίδα Αξιών»

8.1 Εισαγωγή

Η δικαιοσύνη αναφέρεται στην αμεροληψία με την οποία οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται από τον νόμο και την κρατική εξουσία. Οι πολίτες οφείλουν να τυγχάνουν λογικής και αντικειμενικής μεταχείρισης, ανεξάρτητα από τα προσωπικά ή κοινωνικά τους χαρακτηριστικά.

Η έννοια της δικαιοσύνης συνδέεται άρρηκτα με την αρχή του κράτους δικαίου, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη ενός ισχυρού, αξιόπιστου και δίκαιου νομικού συστήματος που εφαρμόζεται ισότιμα σε όλους. Σύμφωνα με το World Justice Project (χ.χ.), το κράτος δικαίου θεμελιώνεται σε τέσσερις βασικές αρχές:

- (α) λογοδοσία όλων - συμπεριλαμβανομένης της κυβέρνησης- στους ίδιους νόμους,
- (β) δίκαιοι, σαφείς και ίσοι νόμοι,
- (γ) διαφανείς και ανοιχτές διαδικασίες διακυβέρνησης και
- (δ) ανεξάρτητη, αμερόληπτη και αποτελεσματική απονομή δικαιοσύνης.

Η ύπαρξη προσβάσιμης και αμερόληπτης δικαιοσύνης διασφαλίζει την ίση μεταχείριση όλων των πολιτών και συμβάλλει στην προστασία της ελευθερίας και της ισότητας, στην πρόληψη της κατάχρησης εξουσίας και στην ειρηνική επίλυση συγκρούσεων, ενισχύοντας την πολιτική συμμετοχή. Η δικαιοσύνη συνδέεται επομένως στενά με τη δημοκρατία (Valentini, 2013).

Η δικαιοσύνη βρίσκεται στην καρδιά της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς αποτελεί έναν από τους θεμελιώδεις στόχους της. Τα δικαιώματα που σχετίζονται με τη δικαιοσύνη κατοχυρώνονται στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (Κεφάλαιο VI).

https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en

Η δικαιοσύνη, όπως ορίστηκε παραπάνω, συνδέεται στενά με τα δικαιώματα των πολιτών και προϋποθέτει τη δίκαιη και ισότιμη μεταχείρισή τους από την κυβέρνηση και τους θεσμούς της. Η άσκηση της διακυβέρνησης θεμελιώνεται σε συντάγματα, νόμους και συνθήκες, οι οποίοι εφαρμόζονται από ένα ανεξάρτητο σύστημα δικαιοσύνης. Παράλληλα, η δικαιοσύνη συνοδεύεται από καθήκοντα των πολιτών, καθώς αποτελεί και ηθική αρχή: ένα «δίκαιο» άτομο είναι εκείνο που ενεργεί σύμφωνα με το ηθικά ορθό και αποδίδει σε καθέναν αυτό που του αναλογεί. Από κοινωνική σκοπιά, η δικαιοσύνη αφορά πολιτικές συμπεριφορές που σέβονται τον νόμο και δεν βλάπτουν το συλλογικό σύνολο. Οι αξίες της δικαιοσύνης αφορούν επομένως τόσο τη δικαιοσύνη ως θεσμικό σύστημα στο πλαίσιο του κράτους δικαίου όσο και τον σεβασμό προς το δημόσιο αγαθό. Έρευνες δείχνουν ότι η δικαιοσύνη εκτιμάται ιδιαίτερα στην Ευρώπη, αν και παρατηρούνται διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών (Hough, Jackson & Bradford, 2013· Schaap & Scheepers, 2014· Sieben & Halman, 2015).

8.2 Αξίες δικαιοσύνης: εμπιστοσύνη στους θεσμούς και αποδοχή παραβιάσεων κατά του δημόσιου αγαθού

Τα προαναφερθέντα πολιτικά δικαιώματα και καθήκοντα μπορούν να χρησιμεύσουν ως σημείο εκκίνησης για την περιγραφή των αξιών δικαιοσύνης και για την εξήγηση των διαφορών σε

αυτές τις αξίες μεταξύ χωρών και μεταξύ ομάδων εντός των χωρών. Τα πολιτικά δικαιώματα όσον αφορά τη δικαιοσύνη αφορούν τη λειτουργία του δικαστικού συστήματος: θα πρέπει να λειτουργεί σωστά και δίκαια για όλους τους πολίτες. Για να λειτουργήσει αυτό, τα θεσμικά όργανα της δικαιοσύνης χρειάζονται την εμπιστοσύνη των πολιτών. Ταυτόχρονα, οι ίδιοι αυτοί οι πολίτες χρειάζεται να ενεργούν σύμφωνα με τα πολιτικά τους καθήκοντα: οι πράξεις τους πρέπει να συμμορφώνονται με τους νόμους και να μην βλάπτουν το σύνολο.

Ορισμένοι άνθρωποι τείνουν να υποστηρίζουν περισσότερο τη δικαιοσύνη, καθώς είναι πιο πρόθυμοι να εμπιστευθούν τα θεσμικά όργανα και να επιδείξουν συμμορφωμένη συμπεριφορά που δεν βλάπτει το δημόσιο αγαθό. Και οι δύο πτυχές της δικαιοσύνης -τα πολιτικά δικαιώματα και τα πολιτικά καθήκοντα- αλληλοενισχύονται: όσοι αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στη δικαιοσύνη είναι πιθανότερο να τηρούν κανόνες και να ενεργούν προς όφελος του συλλογικού συνόλου. Έρευνες δείχνουν ότι η δικαιοσύνη εκτιμάται ιδιαίτερα στην Ευρώπη, αν και παρατηρούνται διαφοροποιήσεις μεταξύ χωρών (Hough, Jackson & Bradford, 2013).

Η θρησκεία αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα που επηρεάζει τις στάσεις απέναντι στη δικαιοσύνη. Παραδοσιακά, οι θρησκευτικοί και οι διακρατικοί θεσμοί έχουν συνδεθεί με την ενίσχυση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς και της κοινωνικής συνοχής. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ισλαμική Πίστη, στην οποία η θρησκευτική διδασκαλία ενισχύει την υπακοή στους θρησκευτικούς κανόνες, οι οποίοι συχνά ταυτίζονται με ευρύτερες κοινωνικές αξίες (Stark & Glock, 1968).

τόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι οι κοσμικοί άνθρωποι είναι ανήθικοι ή ότι αποδέχονται παρεκκλίνουσες συμπεριφορές και πρακτικές (πρβλ. Widdows, 2004). Η άποψη ότι η θρησκευτική παρακμή συνοδεύεται από ηθική παρακμή στην Ευρώπη, όπως συχνά υποστηρίζεται από συντηρητικούς πολιτικούς και παραδοσιακούς χριστιανούς πιστούς (Rubin, 2015), δεν επιβεβαιώνεται από την εμπειρική έρευνα. Αντίθετα, η εκκοσμίκευση δεν συνδέεται με αύξηση ιδιοτελών αξιών ή αντικοινωνικής συμπεριφοράς (Storm, 2016).

Η βιβλιογραφία υποδεικνύει, επομένως, μια δεύτερη και πιθανώς πιο κατάλληλη ερμηνευτική προσέγγιση για τις αξίες της δικαιοσύνης: μια πραγματιστική και εργαλειακή οπτική (Hough, Jackson & Bradford, 2013). Σύμφωνα με αυτήν, οι άνθρωποι τείνουν να εμπιστεύονται τα θεσμικά όργανα της δικαιοσύνης όταν τα αξιολογούν θετικά και όταν θεωρούν ότι το σύστημα λειτουργεί αποτελεσματικά. Παρόμοιος μηχανισμός έχει παρατηρηθεί και στην περίπτωση της συγκεκριμένης πολιτικής υποστήριξης, όπως αναλύθηκε στο Κεφάλαιο 4, όπου η εμπιστοσύνη των πολιτών ενισχύεται όταν οι θεσμοί ανταποκρίνονται στις προσδοκίες τους.**

Οι άνθρωποι τείνουν να δείχνουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη προς τις κυβερνήσεις και τα θεσμικά όργανα όταν τα αξιολογούν θετικά. Τέτοιες αξιολογήσεις βασίζονται σε παρελθούσες και παρούσες προσωπικές εμπειρίες με τα όργανα απονομής δικαιοσύνης, είτε άμεσες (μέσω προσωπικής επαφής) είτε έμμεσες, όπως μέσω των εμπειριών άλλων ατόμων ή της πληροφόρησης από τα μέσα ενημέρωσης. Η ίδια πραγματιστική λογική εφαρμόζεται και στη στάση απέναντι σε ενέργειες που βλάπτουν το συλλογικό σύνολο. Τα άτομα ενδέχεται να παρατηρήσουν ότι η παράνομη συμπεριφορά «αποδίδει», για παράδειγμα όταν το σύστημα δικαιοσύνης δεν λειτουργεί αποτελεσματικά ή δίκαια, ή όταν το προσδοκώμενο όφελος είναι υψηλό και οι κυρώσεις χαμηλές. Υπό αυτές τις συνθήκες, αυξάνεται η πιθανότητα τα άτομα να αποδέχονται ή να υποστηρίζουν συμπεριφορές που θίγουν το δημόσιο συμφέρον, ιδιαίτερα όταν αντιλαμβάνονται ότι υπάρχει προσωπικό όφελος. Και αυτή η στάση συνδέεται άμεσα με τις άμεσες και έμμεσες εμπειρίες των ατόμων από τη λειτουργία των θεσμών.

8.2.1. Εφαρμογή των αξιών της δικαιοσύνης: εμπιστοσύνη στους θεσμούς δικαιοσύνης

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η δικαιοσύνη είναι η ιδέα ότι τα άτομα αντιμετωπίζονται δίκαια από την κυβέρνηση και τους νόμους της. Για να λειτουργήσει αυτό, οι πολίτες πρέπει να βασίζονται και να εμπιστεύονται τα θεσμικά όργανα της δικαιοσύνης. Η δημόσια εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη συμβάλλει στη διαμόρφωση δημόσιων πεποιθήσεων σχετικά με τη νομιμότητα των θεσμών της δικαιοσύνης. Αυτό τους παρέχει εξουσία, και η συνεργασία και η συμμόρφωση απορρέουν από αυτή τη νόμιμη εξουσία.

Πρώτα απ' όλα στο σύστημα δικαιοσύνης: δικαστήρια σε περιφερειακό, εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, οι δικαστές του, οι εισαγγελείς και οι δικηγόροι, αλλά και οι υπηρεσίες επιβολής του νόμου όπως η αστυνομία. Επιπλέον, περιλαμβάνει την εμπιστοσύνη στους δημόσιους υπαλλήλους που εργάζονται σε οργανισμούς που εφαρμόζουν τους

υπηρεσίες σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Δικαιοσύνη και αμεροληψία αναμένονται επίσης από αυτά τα κυβερνητικά όργανα.

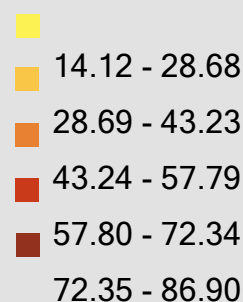
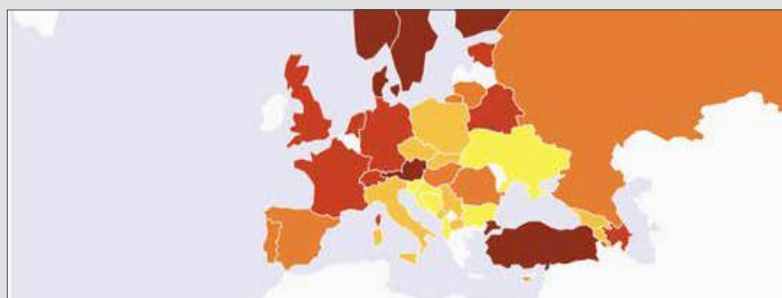
Μπορούμε να εφαρμόσουμε την έννοια της **εμπιστοσύνης στα θεσμικά όργανα της δικαιοσύνης** στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με μια απτή μέτρηση, όπως αυτή η ερώτηση (EVS, 2017):

Πόση εμπιστοσύνη έχετε στα:

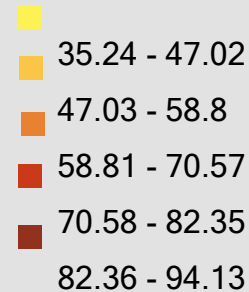
- Το σύστημα δικαιοσύνης
  - Την αστυνομία
  - Τις δημόσιες υπηρεσίες
- Είναι (1) πάρα πολύ, (2) αρκετά, (3) όχι και τόσο πολύ ή (4) καθόλου;*

Τα Διαγράμματα 8.1 έως 8.3 δείχνουν διαφορές στην εμπιστοσύνη στα θεσμικά όργανα της δικαιοσύνης μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη.

Διάγραμμα 8.1 Ποσοστό ατόμων που έχουν πολύ μεγάλη ή αρκετά μεγάλη εμπιστοσύνη στο σύστημα δικαιοσύνης

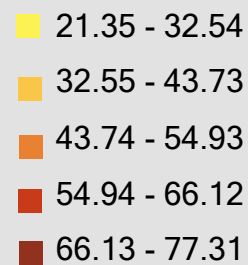
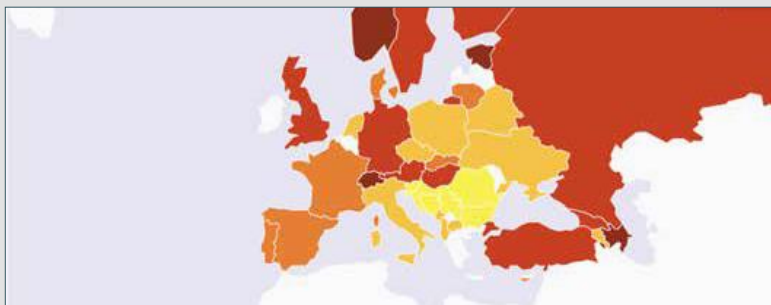

Διάγραμμα 8.2 Ποσοστό ατόμων που έχουν πολύ μεγάλη ή αρκετά μεγάλη εμπιστοσύνη στην αστυνομία

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 8.3 Ποσοστό ατόμων που έχουν πολύ μεγάλη ή αρκετά μεγάλη εμπιστοσύνη στις δημόσιες υπηρεσίες

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

8.2.2. Εφαρμογή αξιών δικαιοσύνης: αποδοχή παραβιάσεων κατά του δημόσιου συμφέροντος

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ένας άλλος τρόπος για να κατανοήσουμε τις αξίες της δικαιοσύνης είναι εξετάζοντας την ηθική της συνιστώσα. Οι πολίτες δεν έχουν μόνο πολιτικά δικαιώματα, αλλά και πολιτικά καθήκοντα, και αυτό σημαίνει ότι πρέπει να ενεργούν με τρόπους που δεν βλάπτουν το σύνολο. Επομένως εξετάζουμε επίσης την **αποδοχή παραβιάσεων κατά του δημόσιου**

συμφέροντος. Μπορούμε να το μετρήσουμε απτά ως εξής (EVS, 2017):

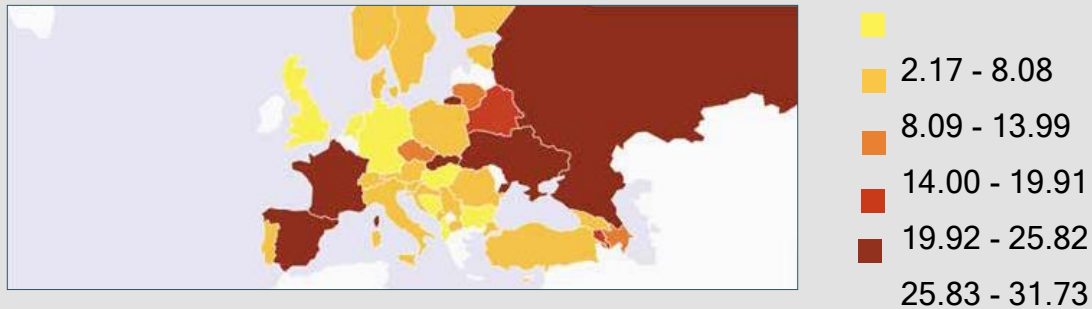
Παρακαλώ πείτε μου για κάθε ένα από τα παρακάτω αν πιστεύετε ότι μπορεί πάντα να δικαιολογηθεί, ποτέ να μη δικαιολογηθεί, ή κάτι ενδιάμεσο:

- Να διεκδικείτε κρατικά επιδόματα στα οποία δικαιούστε
- Φοροδιαφυγή αν έχεις την ευκαιρία
- Αποδοχή δωροδοκίας κατά την άσκηση των καθηκόντων τους
- Αποφυγή πληρωμής εισιτηρίου στα μέσα μαζικής μεταφοράς

Παρακαλώ δώστε την απάντησή σας σε κλίμακα από 1 «ποτέ δεν δικαιολογείται» έως 10 «πάντα δικαιολογείται».

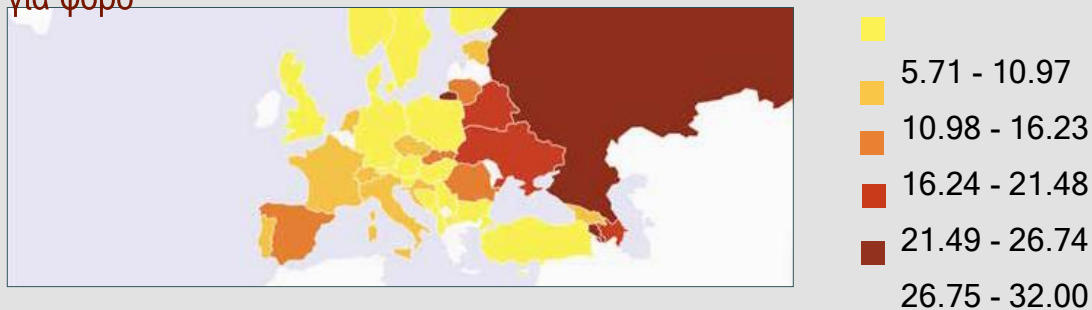
Τα Σχήματα 8.4 έως 8.7 δείχνουν διαφορές στην αποδοχή μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη.⁸ Γενικά, παρατηρούμε αρκετά χαμηλά επίπεδα αποδοχής ενεργειών που βλάπτουν το δημόσιο συμφέρον στην Ευρώπη. Τα υψηλότερα επίπεδα βρίσκονται σε χώρες που ήταν μέρος της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (βλ. Sieben & Halman, 2015).

Διάγραμμα 8.4 Μέση γνώμη σε κλίμακα από 0 («ποτέ δεν δικαιολογείται») έως 100 («πάντα δικαιολογείται»): διεκδίκηση κρατικών επιδομάτων στα οποία δεν δικαιούστε

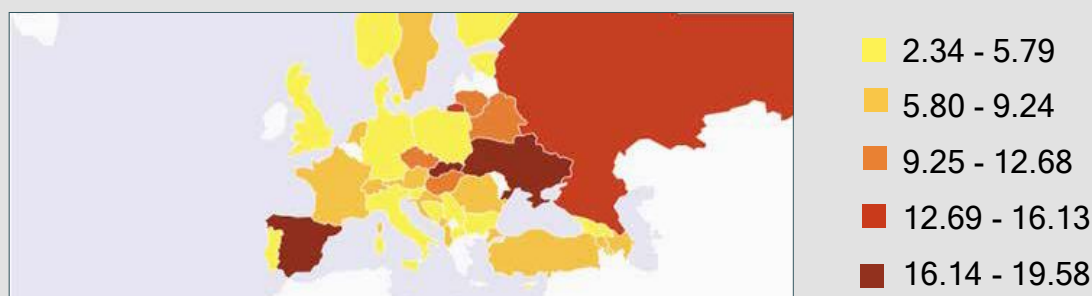
Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 8.5 Μέση γνώμη σε κλίμακα από 0 («ποτέ δεν δικαιολογείται») έως 100 («πάντα δικαιολογείται»): εξαπάτηση για φόρο

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

Σχήμα 8.6 Μέση γνώμη σε κλίμακα από 0 («ποτέ δικαιολογημένο») έως 100 («πάντα δικαιολογημένο»): αποδοχή δωροδοκίας

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

⁸ Οι απόψεις στην αρχική κλίμακα (1-10) μετατρέπονται σε κλίμακα από 0-100.

Σχήμα 8.7 Μέση γνώμη σε κλίμακα από 0 («ποτέ δεν δικαιολογείται») έως 100 («πάντα δικαιολογείται»): αποφυγή ένα εισιτήριο στις δημόσιες συγκοινωνίες

Πηγή: www.atlasofeuropeanvalues.eu

8.3 Διαφορές στις αξίες δικαιοσύνης μεταξύ χωρών στην Ευρώπη

Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο της οργανικής προσέγγισης (η οποία εστιάζει στις αξιολογήσεις και τις προσωπικές εμπειρίες με τη λειτουργία των θεσμών δικαιοσύνης και του συλλογικού) που περιγράψαμε νωρίτερα για να εξηγήσουμε τις διαφορές στις αξίες δικαιοσύνης μεταξύ των χωρών στην Ευρώπη.

Πρώτον, η βιβλιογραφία επισημαίνει την **κληρονομιά της κομμουνιστικής διακυβέρνησης**. Η έρευνα δείχνει ότι η εμπιστοσύνη στους θεσμούς δικαιοσύνης είναι χαμηλότερη στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης από ό,τι στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Hough, Jackson & Bradford, 2013· Schaar & Scheepers, 2014). Επιπλέον, η αποδοχή παραβιάσεων κατά του δημόσιου συμφέροντος είναι μάλλον υψηλή στα μετασοσιαλιστικά κράτη, ειδικά σε χώρες που ανήκαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση (Listhaug & Ringdal, 2004· Frey & Torgler, 2007· Halman & Sieben, 2014). Αυτά τα ευρήματα εξηγούνται από το ιστορικό παρελθόν των χωρών

(βλ. επίσης Trüdinger & Hildebrandt, 2012· Sieben & Halman, 2015): Κατά τη διάρκεια της σοβιετικής εποχής, η κομμουνιστική κυβέρνηση χρησιμοποιούσε αυστηρό και σκληρό έλεγχο, ο οποίος προκάλεσε σε πολλούς ανθρώπους δυσπιστία προς το κράτος. Σε χώρες που βρισκόνταν κάποτε υπό αυτού του είδους τη διακυβέρνηση, οι άνθρωποι συχνά αισθάνονται ακόμα αποστασιοποιημένοι από την κυβέρνηση. Εξαιτίας αυτού, μπορεί να αισθάνονται λιγότερο υπεύθυνοι για την τήρηση πολιτικών καθηκόντων όπως η τίμια καταβολή φόρων. Μπορεί να είναι πιο πρόθυμοι να αποδεχτούν συμπεριφορές όπως η απάτη επιδομάτων ή η φοροδιαφυγή, παρόλο που αυτές οι ενέργειες βλάπτουν το κοινό και το κράτος. Τα παραπάνω υποδηλώνουν επίσης ότι ο τρόπος με τον οποίο διοικείται μια χώρα επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σκέφτονται για τη δικαιοσύνη. Στις δημοκρατικές χώρες, η κυβέρνηση δεν χρησιμοποιεί τον φόβο ή τη βία όπως κάνουν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Αντίθετα, οι δημοκρατίες βασίζονται στο ότι οι πολίτες επιλέγουν να ακολουθούν το νόμο και να σέβονται την κυβέρνηση και τα θεσμικά όργανα δικαιοσύνης από μόνοι τους (Inglehart & Welzel, 2005).

Αντίθετα, οι δημοκρατίες βασίζονται στο ότι οι πολίτες επιλέγουν να ακολουθούν το νόμο και να σέβονται την κυβέρνηση και τα θεσμικά όργανα δικαιοσύνης από μόνοι τους (Inglehart & Welzel, 2005). Εξαιτίας αυτού, τα άτομα που ζουν σε χώρες με **μακρύτερες δημοκρατικές παραδόσεις** ή όπου **η δημοκρατία λειτουργεί καλύτερα**, είναι πιθανότερο να ενεργούν με ειλικρίνεια όταν πρόκειται για τα πολιτικά τους καθήκοντα και να ενδιαφέρονται για το κοινό (δημόσιο) αγαθό.

Εφαρμόζοντας το πλαίσιο των αντιληπτών εμπειριών με τη λειτουργία των θεσμικών οργάνων δικαιοσύνης και του συλλογικού, μπορούμε επίσης να

δούμε ότι το **επίπεδο της διαφθοράς** διαδραματίζει σημαντικό ρόλο όταν πρόκειται για τις αξίες της δικαιοσύνης. Η διαφθορά είναι μια βασική πτυχή της δικαιοσύνης και της αμεροληψίας της κυβέρνησης και μπορεί να θεωρηθεί το πιο σημαντικό μέτρο της ποιότητας της κυβέρνησης (Uslaner, 2017). Παραβιάζει την αρχή της διαφανούς διακυβέρνησης, διαβρώνει τη νομιμότητά της και ακόμη αυξάνει τις κοινωνικές ανισότητες (Kääriäinen, 2007). Η έρευνα πράγματι δείχνει ότι σε χώρες με υψηλότερα επίπεδα (αντιληπτής διαφθοράς, η εμπιστοσύνη στα θεσμικά όργανα δικαιοσύνης όπως η παρουσία αστυνομίας είναι χαμηλότερη (Kääriäinen, 2007).

Επιπλέον, οι άνθρωποι δείχνουν μεγαλύτερη αποδοχή σε παραβιάσεις κατά του δημόσιου αγαθού σε αυτές τις χώρες (Halman & Sieben, 2015).

Τέλος, ρίχνουμε μια ματιά στις **συλλογικιστικές** **κουλτούρες**. Ορισμένες κοινωνίες φιλοξενούν πολιτισμούς που εστιάζουν περισσότερο στην ομάδα και την κοινότητα· αυτοί ονομάζονται συλλογι-

Οι ευρωπαϊκές αξίες στην πράξη

στικοί πολιτισμοί. Οι ατομικιστικές κουλτούρες από την άλλη πλευρά εστιάζουν περισσότερο στην προσωπική ελευθερία και ανεξαρτησία. Στις συλλογικιστικές κουλτούρες, οι άνθρωποι συχνά διδάσκονται να ακολουθούν τους ομαδικούς κανόνες και να θέτουν τις ανάγκες της κοινότητας πρώτες (Hofstede, 2001). Αυτό θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι σε συλλογικιστικούς πολιτισμούς προσέχουν περισσότερο την κοσμική τους συμπεριφορά και εφαρμόζουν καλύτερα στους κανόνες.

Ωστόσο, η έρευνα δείχνει ότι δεν υπάρχει ισχυρός σύνδεσμος μεταξύ της κουλτούρας μιας χώρας, είτε είναι συλλογιστική είτε ατομικιστική, με το βαθμό ανεκτικότητας που δείχνουν οι άνθρωποι απέναντι σε πράξεις που βλάπτουν το δημόσιο συμφέρον (Halman & Sieben, 2015).

8.4 Ατομικές διαφορές στις αξίες δικαιοσύνης: ομάδες στην κοινωνία

Μέχρι στιγμής, εξετάσαμε τις διαφορές στις αξίες δικαιοσύνης μεταξύ των χωρών, αξιοποιώντας το θεωρητικό πλαίσιο της οργανικής προσέγγισης, το οποίο εστιάζει στις αξιολογήσεις και τις προσωπικές εμπειρίες των πολιτών από τα θεσμικά όργανα δικαιοσύνης και το συλλογικό σύνολο. Το ίδιο πλαίσιο μπορεί να εφαρμοστεί και στην ερμηνεία των διαφορών στις αξίες δικαιοσύνης μεταξύ ατόμων εντός των χωρών.

Παράλληλα, βασιζόμαστε και στη δεύτερη θεωρητική προσέγγιση που παρουσιάστηκε νωρίτερα, δηλαδή την ηθική προοπτική, η οποία παραμένει χρήσιμη και στο παρόν επίπεδο ανάλυσης. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζουμε το εισόδημα, το επίπεδο εκπαίδευσης, τη θρησκεία, το φύλο και την ηλικία ως βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τις αξίες δικαιοσύνης.

Πρώτον, η έρευνα δείχνει ότι τα άτομα με υψηλότερα επίπεδα **εισοδήματος** τείνουν να εμφανίζουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στα θεσμικά όργανα δικαιοσύνης, όπως η αστυνομία (Kääriäinen, 2007). Παράλληλα, ωστόσο, είναι συχνά πιο ανεκτικά απέναντι σε ενέργειες που βλάπτουν το συλλογικό σύνολο (Marriott, 2017· Sieben & Halman, 2015). Μια εργαλειακή ερμηνεία του ευρήματος αυτού υποστηρίζει ότι πρακτικές όπως η φοροδιαφυγή ή η δωροδοκία ενδέχεται να αποφέρουν μεγαλύτερα οφέλη στα εύπορα άτομα, καθώς διαθέτουν περισσότερους πόρους και δυνατότητες χειρισμού του συστήματος.

ΤΤα άτομα με υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης, από την άλλη πλευρά, τείνουν να είναι λιγότερο ανεκτικά απέναντι σε ενέργειες που παραβιάζουν το δημόσιο συμφέρον (Sieben & Halman, 2013). Η εκπαίδευση συμβάλλει στην ανάπτυξη γνωστικών δεξιοτήτων που επιτρέπουν την κατανόηση σύνθετων κοινωνικών ζητημάτων και τη λήψη πιο στοχαστικών αποφάσεων (Vogt, 1997). Παράλληλα, ενισχύει την κατανόηση της σημασίας της κοινωνικής συμμετοχής και της δράσης υπέρ του κοινού καλού. Ως αποτέλεσμα, τα άτομα με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο είναι πιθανότερο να αποδοκιμάζουν συμπεριφορές που βλάπτουν το συλλογικό σύνολο.

Εφαρμόζοντας την ηθική προοπτική στις αξίες δικαιοσύνης, διαπιστώνουμε ότι η θρησκεία αποτελεί βασικό παράγοντα όσον αφορά τη νομοταγή συμπεριφορά, όπως καταδεικνύεται και από την κλασική «υπόθεση της κόλασης» των Hirschi και Stark (1969). Τα θρησκευόμενα άτομα θεωρείται, επομένως, ότι είναι λιγότερο ανεκτικά απέναντι σε ενέργειες που βλάπτουν το συλλογικό σύνολο σε σύγκριση με τα μη θρησκευόμενα. Ιδιαίτερη σημασία έχει η εκκλησιαστική προσέλευση, καθώς η τακτική συμμετοχή σε θρησκευτικές λειτουργίες συνεπάγεται συχνότερη υπενθύμιση ηθικών διδασκαλιών και αλληλεπίδραση με άτομα που μοιράζονται κοινές αξίες. Ως αποτέλεσμα, τα άτομα αυτά τείνουν να εσωτερικεύουν αυστηρότερους ηθικούς κανόνες σε σχέση με όσους δεν συμμετέχουν συχνά σε θρησκευτικές πρακτικές (Moore & Vanneman, 2003). Οι διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών ως προς την ιδιωτική και δημόσια ανοχή είναι σχετικά μικρές.

Γενικά, οι γυναίκες εμφανίζονται ελαφρώς πιο ανεκτικές απέναντι σε ενέργειες που παραβιάζουν το δημόσιο συμφέρον (Sieben & Halman, 2015), χωρίς ωστόσο να υπάρχει σαφής και εδραιωμένη ερμηνεία για τη διαφορά αυτή. Αντίθετα, η ηλικία φαίνεται να αποτελεί πιο σταθερό παράγοντα διαφοροποίησης: τα νεότερα άτομα τείνουν να εμπιστεύονται λιγότερο το σύστημα δικαιοσύνης και είναι πιθανότερο να αποδέχονται συμπεριφορές που βλάπτουν το συλλογικό σύνολο (Halman & Sieben, 2014· Halman, 2011). Ένας βασικός λόγος είναι ότι τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας διατηρούν συχνότερα πιο παραδοσιακές και θρησκευτικές αξίες, καθώς κοινωνικοποιήθηκαν σε περιόδους μεγαλύτερης ανασφάλειας και έμφασης στην επιβίωση (Inglehart, 1997). Επιπλέον, η έρευνα δείχνει ότι με την πάροδο του χρόνου οι άνθρωποι τείνουν να γίνονται πιο νομοταγείς και περισσότερο προσανατολισμένοι στην προστασία του δημόσιου συμφέροντος (Halman, 2011). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι στις κοινωνικές επιστήμες η ανάλυση επικεντρώνεται στον εντοπισμό γενικών προτύπων και τάσεων και όχι σε απόλυτους ή καθολικούς κανόνες, γεγονός που σημαίνει ότι οι παρατηρούμενες σχέσεις είναι πιθανοκρατικές και επιδέχονται εξαιρέσεις.

Κατά την ανάλυση της υποστήριξης προς τη δικαιοσύνη μεταξύ χωρών και μεταξύ ατόμων εντός των χωρών, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα παρατηρούμενα μοτίβα είναι πιθανοκρατικά και όχι ντετερμινιστικά. Ο όρος «πιθανοκρατικός» υποδηλώνει ότι η παρουσία ενός συγκεκριμένου παράγοντα αυξάνει την πιθανότητα εμφάνισης ενός αποτελέσματος, χωρίς αυτό να συμβαίνει πάντοτε. Αντίθετα, ο ντετερμινισμός θα προϋπέθετε μια σταθερή και αναπόφευκτη σχέση αιτίου-αποτελέσματος, η οποία σπάνια απαντάται στις κοινωνικές επιστήμες. Οι αξίες των ανθρώπων διαμορφώνονται από πολλούς και σύνθετους παράγοντες. Επομένως, όταν αναφέρεται ότι τα άτομα που ζουν σε χώρες με κληρονομιά κομμουνιστικής διακυβέρνησης τείνουν να εκτιμούν λιγότερο τη δικαιοσύνη, αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι οι πολίτες αυτών των χωρών υιοθετούν κατ' ανάγκην αυτή τη στάση, αλλά ότι η πιθανότητα εμφάνισής της είναι υψηλότερη. Η διάκριση αυτή υπογραμμίζει ότι η κοινωνική επιστημονική ανάλυση εστιάζει σε γενικές τάσεις και κατευθύνσεις και όχι σε απόλυτους κανόνες, αφήνοντας χώρο για εξαιρέσεις τόσο σε ατομικό όσο και σε εθνικό επίπεδο.

8.5 Συμπέρασμα

Σε αυτό το κεφάλαιο, η δικαιοσύνη ορίζεται ως η δικαιοσύνη και η ισότητα στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται από τον νόμο και την κυβέρνηση. Η δικαιοσύνη συνδέεται άμεσα με την έννοια του κράτους δικαίου και θεωρείται ότι συμβάλλει στην προστασία της ελευθερίας και της ισότητας, στην αποτροπή της κατάχρησης εξουσίας,

καθώς και στην παροχή θεσμικών τρόπων επίλυσης συγκρούσεων και έκφρασης πολιτικής συμμετοχής. Κατά συνέπεια, η δικαιοσύνη συνδέεται στενά με τη δημοκρατία και αποτελεί θεμελιώδη στόχο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι αξίες της δικαιοσύνης συνδέονται με τα δικαιώματα του πολίτη, καθώς η δίκαιη και ίση μεταχείριση από το κράτος κατοχυρώνεται μέσω νόμων που εφαρμόζονται από ένα ανεξάρτητο δικαστικό σύστημα. Αυτό προϋποθέτει την εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς απονομής δικαιοσύνης. Ταυτόχρονα, η δικαιοσύνη συνεπάγεται και υποχρεώσεις του πολίτη, και ειδικότερα την υποχρέωση να ενεργεί κανείς με τρόπους που δεν βλάπτουν το συλλογικό κοινωνικό συμφέρον.

Οι αξίες της δικαιοσύνης μπορούν να ερμηνευθούν καλύτερα μέσα από μια εργαλειακή και όχι αποκλειστικά ηθική προσέγγιση, καθώς συνδέονται στενά με τις εμπειρίες των ανθρώπων στο παρελθόν και στο παρόν, καθώς και με τις αξιολογήσεις τους σχετικά με το πόσο αποτελεσματικά λειτουργούν τόσο οι θεσμοί της δικαιοσύνης όσο και το συλλογικό σύνολο, όπως η φοροδιαφυγή ή η δωροδοκία. Ωστόσο, αυτό δεν ισχύει σε όλες τις περιοχές της Ευρώπης. Στην Ανατολική Ευρώπη, η σχέση μεταξύ θρησκείας και υποστήριξης των αξιών της δικαιοσύνης είναι ασθενέστερη (Halman & Van Ingen, 2013). Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι, στο παρελθόν, τα κομμουνιστικά καθεστώτα επιχείρησαν να ελέγξουν ή ακόμη και να απαγορεύσουν τη θρησκεία (Tomka, 2005).

Σε ορισμένες περιπτώσεις, το κράτος ανέλαμβανει τον ρόλο που παραδοσιακά διαδραμάτιζε παλαιότερα η θρησκεία στη διαμόρφωση κανόνων νομιμότητας και συμμόρφωσης με τον νόμο. Ως αποτέλεσμα, η θρησκεία κατέστη λιγότερο επιδραστική στη διαμόρφωση των στάσεων και αξιών των πολιτών απέναντι στη δικαιοσύνη στις συγκεκριμένες χώρες (Stark, 2001).

Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής:

«Πυξίδα Αξιών»

Αμφιλεγόμενα θέματα για συζήτηση: «Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι τα ακόλουθα πράγματα είναι αποδεκτά (δικαιολογημένα);» Ομοφυλοφιλία· Άμβλωση· Διαζύγιο· Ευθανασία· Αξίωση παροχών στις οποίες δεν δικαιούστε· Φορολογική απάτη· Λήψη δωροδοκίας· Αποφυγή πληρωμής εισιτηρίου στις δημόσιες συγκοινωνίες

Αξίες:

0 = απολύτως όχι

10 = απολύτως ναι

Ερμηνευτικές θεωρίες: Ιδιωτική και δημόσια ανοχή/Θεωρία ηθικής· Θεωρία εκσυγχρονισμού

Frey, B.S. & Torgler B. (2007). Tax morale and conditional cooperation. *Journal of comparative economics*, 35(1), 136-159

Halman, L. (2011). 'Moet kunnen', toch? Pp 39-50 in Halman, L. & Sieben, I. (Eds). *Respect man! Tolerantie, solidariteit en andere moderne waarden*. Tilburg: Cel- cus

Halman, L., Reeskens, T., Sieben, I., & Van Zundert, M. (2022). *Atlas of Euro- pean Values: Change and continuity in turbulent times* (p. 96). Open Press Til- burg University.

Halman, L., & Sieben, I. (2014). 13. Pub- lic Good Morality in Europe: An Impact of Communist Rule?. PP 277-309 in W. Arts & L. Halman (Eds.) *Value Contrasts and Consensus in Present-Day Europe*. Lei- den, the Netherlands: Brill Publishers.

Halman, L., & Van Ingen, E. (2013). *Se- cularization and the sources of morality: Religion and morality in contemporary Europe*. In *Religion and civil society in Eu- rope* (pp. 87-107). Springer, Dordrecht.

Hirschi, T., & Stark, R. (1969). Hellfire and delinquency. *Social Problems*, 17(2), 202-213.

Hofstede, G. (2001). *Culture's conse- quences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across na- tions*. Sage publications.

Hough, M., Jackson, J., & Bradford, B. (2013). Εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη και η νομιμότητα των νομικών αρχών: κύρια ευρήματα από μια ευρωπαϊκή συγκριτική μελέτη. Στο *The Routledge handbook of European crimi- nology* (σσ. 243- 265). Routledge.

Inglehart, R. (1997). *Εκσυγχρονισμός και μετα-εκσυγχρονισμός σε 43 κοινωνίες*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Princeton.

Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Εκσυγ-χρο-νι-σμός, πο-λι-τι-στι-κή αλ-λα-γή και δη-μο-κρα-τία: Η α-λλη-λου-χία αν-θρώ-πι-νης α-νά-πτυ-ξης*. Cambridge university press.

Kääriäinen, J. T. (2007). Εμπιστοσύνη στην αστυνομία σε 16 ευρωπαϊκές χώρες: Μια ανάλυση πολλαπλών επιπέδων. *Ευρωπαϊκό περιοδικό εγκληματολογίας*, 4(4), 409-435.

Listhaug, O., & Ringdal, K. (2004). Πολιτική Ηθική σε Σταθερές, Νέες και Μετρίως Δημοκρατικές Δημοκρατίες. Σσ. 341-362 στο: W. Arts, & L. Halman (Επιμ.), *Ευρωπαϊκές Αξίες στη Στροφή της Χιλιετίας*. Leiden: Brill.

Marriott, L. (2017). Μια έρευνα των στάσεων απέναντι στη φοροδιαφυγή και την απάτη κοινωνικής πρόνοιας στη Νέα Ζηλανδία. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 50(1), 123-145.

Rubin, E.L. (2015). *Ψυχή, Εαυτός και Κοινωνία: Η Νέα Ηθική και το Σύγχρονο Κράτος*. Oxford: Oxford University Press.

Schaap, D., & Scheepers, P. (2014). Σύγκριση της εμπιστοσύνης των πολιτών στην αστυνομία σε ευρωπαϊκές χώρες: Μια αξιολόγηση της ισοδυναμίας μέτρησης μεταξύ χωρών. *Διεθνής Επιθεώρηση Ποινικής Δικαιοσύνης*, 24(1), 82-98.

Sieben, I., & Halman, L. (2015). *Morali- ty and the public good in post-socialist European states*. *Studies of Transition States and Societies*, 7(1): 7-26.

Stack, S., & Kposowa, A. (2006). The effect of religiosity on tax fraud acceptability: A cross-national analysis. *Journal for the scientific study of religion*, 45(3), 325-351.

Stark, R. (2001). Gods, rituals, and the moral order. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40 (4), 619-636.

Religion 9(2016), 111-138. Tomka, M. (2005). Church, state and society in Eastern Europe. Washington: The Council for Research in Values and Philosophy.

Trüdinger, E. M., & Hildebrandt, A. (2013). Causes and contexts of tax morale: rational considerations, community orientations, and communist rule. *International Political Science Review*, 34(2), 191-209.

~

Uslaner, E. M. (2017). Political trust, corruption, and inequality. In *Handbook on political trust* (pp. 302-315). Edward Elgar Publishing.

Valentini, L. (2013). Justice, disagreement and democracy. *British Journal of Political Science*, 43(1), 177-199.

Vogt, W. P. (1997). *Tolerance and Education: Learning to live with diversity and difference*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Widdows, H. (2004). Religion as a Moral Source: Can Religion Function as a Shared Source of Moral Authority and Values in a Liberal Democracy? *The Heythrop Journal* 45(2), 197-208.

World Justice Project (Χ.Χ.). Ο ορισμός μας: Κράτος Δικαίου. World Justice project. Ανακτήθηκε

από <https://worldjusticeproject.org/about-us/overview/what-rule-law>

Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται εν μέρει στην έκθεση θεωρητικού υποβάθρου σχετικά με την ανεκτικότητα που είναι διαθέσιμη στο www.atlasofeuropeanvalues.eu. Προσθέσαμε νέα στοιχεία και ενημερώσαμε τη βιβλιογραφία. Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε το ChatGPT με την εντολή «θα μπορούσατε παρακαλώ να βελτιώσετε αυτό το κείμενο για να το καταστήσετε πιο προσβάσιμο για τη δημοκρατία και την πολιτειακή εκπαίδευση στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης».

Εφαρμογή των Ευρωπαϊκών Αξιών στην Εκπαίδευση για τη Δημοκρατία: Τρεις Επισκοπήσεις

Κεφάλαιο 9

Περίληψη

Σε αυτό το τελικό κεφάλαιο, παρουσιάζουμε μια σύντομη περίληψη της έκθεσης σε τρεις επισκοπήσεις. Αυτές οι επισκοπήσεις δείχνουν τη σημασία των Ευρωπαϊκών Αξιών για την εφαρμογή στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια σχολική εκπαίδευση.

Επισκόπηση 1: Ευρωπαϊκές Αξίες – ορισμοί, έννοιες για εφαρμογή στην εκπαίδευση και απτές μετρήσεις

Επισκόπηση 2: Μακροσυνθήκες που επηρεάζουν τις Ευρωπαϊκές Αξίες

Επισκόπηση 3: Ατομικές συνθήκες που επηρεάζουν τις Ευρωπαϊκές Αξίες

9.1 Επισκόπηση 1: Ευρωπαϊκές Αξίες

Η πρώτη επισκόπηση παρέχει σύντομους ορισμούς των έξι Ευρωπαϊκών Αξιών που είναι κεντρικές σε αυτή την έκθεση: δημοκρατία, πλουραλισμός, ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη και δικαιοσύνη. Κάθε αξία συνδέεται με δύο βασικές θεωρητικές έννοιες που μπορούν να εφαρμοστούν στην εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιθαγένεια στη δευτεροβάθμια σχολική εκπαίδευση. Τέλος, παρουσιάζονται απτές μετρήσεις για αυτές τις έννοιες. Συνολικά, αυτές οι πληροφορίες λειτουργούν ως δεδομένα εισόδου για τις

διδασκτικές στρατηγικές, για τις οποίες παρέχουμε ένα παράδειγμα για κάθε αξία.

Δημοκρατία

Υποστήριξη για πολιτικό σύστημα στο οποίο οι πολίτες έχουν τη δύναμη να λαμβάνουν αποφάσεις

>> Παράδειγμα διδασκτικής στρατηγικής: "INSERT"

Έννοια για εφαρμογή στην εκπαίδευση	Απτή μέτρηση
Διάχυτη πολιτική υποστήριξη (γενικές πεποιθήσεις σχετικά με το πολιτικό σύστημα: δημοκρατία)	1. Πόσο σημαντικό είναι για εσάς να ζείτε σε μια χώρα που διοικείται δημοκρατικά; Απάντηση σε κλίμακα (1) καθόλου σημαντικό - (10) απόλυτα σημαντικό. 2. Τι πιστεύετε για αυτούς τους τύπους πολιτικών συστημάτων ως τρόπο διακυβέρνησης αυτής της χώρας. Είναι (1) πολύ καλός, (2) μάλλον καλός, (3) μάλλον κακός ή (4) πολύ κακός τρόπος διακυβέρνησης αυτής της χώρας; <ul style="list-style-type: none"> • Να έχουμε έναν ισχυρό ηγέτη που δεν χρειάζεται να ασχολείται με το κοινοβούλιο και τις εκλογές • Να έχουμε ειδικούς, όχι την κυβέρνηση, να λαμβάνουν αποφάσεις σύμφωνα με αυτό που πιστεύουν ότι είναι καλύτερο για τη χώρα • Να έχουμε τον στρατό να κυβερνά τη χώρα • Να έχουμε ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα
Ειδική πολιτική υποστήριξη (θετική αξιολόγηση της κυβέρνησης και του κοινοβουλίου)	Πόση εμπιστοσύνη έχετε στο: <ul style="list-style-type: none"> • Κοινοβούλιο • Πολιτικά Κόμματα • Κυβέρνηση Είναι (1) πολύ μεγάλη, (2) αρκετά μεγάλη, (3) όχι πολύ μεγάλη ή (4) καθόλου;

Πλουραλισμός

Υποστήριξη για την ιδέα ότι άτομα με διαφορετικά υπόβαθρα, πολιτισμούς, πεποιθήσεις και απόψεις μπορούν να ζουν μαζί σε μια δημοκρατική κοινωνία

>> *Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: "Σκακιέρα"*

Έννοια για εφαρμογή στην εκπαίδευση	Απτή μέτρηση
Κοινωνική απόσταση προς θρησκευτικές και εθνοτικές εξωομάδες (αποδοχή εξωομάδων ως γειτόνων)	Θα μπορούσατε να προσδιορίσετε οποιαδήποτε ομάδα ανθρώπων που δεν θα θέλατε να έχετε ως γείτονες; <ul style="list-style-type: none"> • Εβραίοι • Ρομά • Μουσουλμάνοι • Χριστιανοί • Άνθρωποι διαφορετικής φυλής • Μετανάστες
Αντιλαμβανόμενη εθνοτική απειλή (αισθήματα πολιτισμικού ή οικονομικού ανταγωνισμού με μετανάστες)	Παρακαλώ δείτε τις ακόλουθες δηλώσεις και υποδείξτε πού θα τοποθετούσατε τις απόψεις σας σε αυτήν την κλίμακα (1-10); <ul style="list-style-type: none"> • Οι μετανάστες παίρνουν δουλειές από τους πολίτες μιας χώρας ENANTI Οι μετανάστες δεν παίρνουν δουλειές από τους πολίτες μιας χώρας • Οι μετανάστες επιδεινώνουν τα προβλήματα εγκληματικότητας ENANTI Οι μετανάστες δεν επιδεινώνουν τα προβλήματα εγκληματικότητας • Οι μετανάστες επιβαρύνουν το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας μιας χώρας ENANTI Οι μετανάστες δεν επιβαρύνουν το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας μιας χώρας • Είναι καλύτερα αν οι μετανάστες διατηρούν τα ξεχωριστά έθιμα και τις παραδόσεις τους ENANTI Είναι καλύτερα αν οι μετανάστες δεν διατηρούν τα ξεχωριστά έθιμα και τις παραδόσεις τους

Ελευθερία

Υποστήριξη της ιδέας ότι ο καθένας μπορεί να ζει τη ζωή του με τον τρόπο που επιλέγει, χωρίς πίεση ή εξαναγκασμό από αρχές ή άλλους ανθρώπους.

>> Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: "Γραμμή Γνώμης"

Ιδέα για εφαρμογή στην εκπαίδευση	Απτή μέτρηση
Αίσθημα ελεύθερης επιλογής (αίσθημα ότι έχετε εντελώς ελεύθερη επιλογή και έλεγχο της δικής σας ζωής)	Μερικοί άνθρωποι αισθάνονται ότι έχουν εντελώς ελεύθερη επιλογή και έλεγχο της ζωής τους, και άλλοι άνθρωποι αισθάνονται ότι αυτό που κάνουν δεν έχει πραγματική επίδραση σε αυτό που τους συμβαίνει. Παρακαλώ υποδείξτε πόση ελευθερία επιλογής και έλεγχο αισθάνεστε ότι έχετε σχετικά με τον τρόπο που εξελίσσεται η ζωή σας; Απάντηση σε κλίμακα (1) καθόλου - (10) πάρα πολύ
Επιτρεπτικότητα (δικαιολόγηση της ομοφυλοφιλίας, της άμβλωσης, του διαζυγίου και της ευθανασίας)	Παρακαλώ πείτε μου για καθένα από τα ακόλουθα αν πιστεύετε ότι μπορεί πάντα να δικαιολογηθεί, να μην δικαιολογηθεί ποτέ, ή κάτι ενδιάμεσο: <ul style="list-style-type: none"> • Ομοφυλοφιλία • Άμβλωση • Διαζύγιο • Ευθανασία (τερματισμός της ζωής των ανίατα ασθενών) Απάντηση σε κλίμακα (1) να μην δικαιολογηθεί ποτέ – (10) να δικαιολογηθεί πάντα

Ισότητα

Υποστήριξη της ιδέας ότι όλα τα άτομα έχουν ίσα δικαιώματα ενώπιον του νόμου

>> *Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής:*
«Τέσσερις Γωνίες»

Ιδέα για εφαρμογή στην εκπαίδευση	Απτή μέτρηση
Στάσεις ισότητας των φύλων στη δημόσια ζωή (αξιολόγηση των ικανοτήτων των ανδρών σε σύγκριση με τις γυναίκες σε δημόσιες θέσεις)	Για καθεμία από τις ακόλουθες δηλώσεις που διαβάζω, μπορείτε να μου πείτε πόσο έντονα συμφωνείτε ή διαφωνείτε με καθεμία. 1) Συμφωνείτε απόλυτα, (2) συμφωνείτε, (3) διαφωνείτε, ή (4) διαφωνείτε απόλυτα; <ul style="list-style-type: none"> • Γενικά, οι άνδρες είναι καλύτεροι πολιτικοί ηγέτες από τις γυναίκες • Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι πιο σημαντική για ένα αγόρι παρά για ένα κορίτσι • Γενικά, οι άνδρες είναι καλύτεροι επιχειρηματικοί στελέχη από τις γυναίκες
Στάσεις ισότητας των φύλων στην ιδιωτική ζωή (αξιολόγηση των υποχρεώσεων εργασίας-οικογενειακής των μητέρων)	Για καθεμία από τις ακόλουθες δηλώσεις που διαβάζω, μπορείτε να μου πείτε πόσο έντονα συμφωνείτε ή διαφωνείτε με καθεμία. Συμφωνείτε (1) απόλυτα, (2) συμφωνείτε, (3) διαφωνείτε, ή (4) διαφωνείτε απόλυτα; <ul style="list-style-type: none"> • Όταν μια μητέρα εργάζεται αμειβόμενα, τα παιδιά υποφέρουν • Μια δουλειά είναι εντάξει αλλά αυτό που θέλουν πραγματικά οι περισσότερες γυναίκες είναι ένα σπίτι και παιδιά • Συνολικά, η οικογενειακή ζωή υποφέρει όταν η γυναίκα έχει μια δουλειά πλήρους απασχόλησης

Αλληλεγγύη

η προθυμία να βοηθήσεις άλλους ή να υποστηρίξεις την ομάδα στην οποία ανήκεις, χωρίς να παίρνεις κάτι άμεσα σε αντάλλαγμα

>> Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής: "Κεφάλι Άκουσε Χέρια"

Ιδέα για εφαρμογή στην εκπαίδευση	Απτή μέτρηση
Χωρική αλληλεγγύη (ενδιαφέρον για τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων κοντά σου)	Σε ποιο βαθμό ενδιαφέρεστε για τις συνθήκες διαβίωσης <ul style="list-style-type: none"> • Των ανθρώπων στη γειτονιά σας • Των ανθρώπων της περιοχής στην οποία ζείτε • Των συμπατριωτών σας • Των Ευρωπαίων • Όλων των ανθρώπων σε όλο τον κόσμο. Είναι αυτό (1) Πάρα πολύ· (2) Πολύ· (3) Σε κάποιο βαθμό· (4) Όχι και τόσο πολύ· (5) Καθόλου;
Κοινωνική αλληλεγγύη (ενδιαφέρον για τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων που έχουν ανάγκη)	Σε ποιο βαθμό ενδιαφέρεστε για τις συνθήκες διαβίωσης των ακόλουθων ομάδων που ζουν στη χώρα σας: <ul style="list-style-type: none"> • Ηλικιωμένοι άνθρωποι • Άνεργοι άνθρωποι • Μετανάστες • Οι άρρωστοι και τα άτομα με αναπηρία Είναι αυτό (1) Πάρα πολύ· (2) Πολύ· (3) Σε κάποιο βαθμό· (4) Όχι και τόσο πολύ· (5) Καθόλου;

Δικαιοσύνη

Υποστήριξη της ιδέας της δικαιοσύνης στον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι άνθρωποι από το νόμο και την κυβέρνηση

>> *Παράδειγμα διδακτικής στρατηγικής "Πυξίδα Αξιών"*

Έννοια για εφαρμογή στην εκπαίδευση	Απτή μέτρηση
Εμπιστοσύνη στα θεσμικά όργανα δικαιοσύνης (εμπιστοσύνη στο σύστημα δικαιοσύνης, την αστυνομία και τις δημόσιες υπηρεσίες)	Πόση εμπιστοσύνη έχετε στα εξής: <ul style="list-style-type: none"> • Το σύστημα δικαιοσύνης • Την αστυνομία • Τις δημόσιες υπηρεσίες Είναι (1) πολύ μεγάλη, (2) αρκετά μεγάλη, (3) όχι πολύ μεγάλη ή (4) καθόλου;
Αποδοχή παραβιάσεων κατά του δημόσιου συμφέροντος (δικαιολόγηση επιβλαβών δημόσιων ενεργειών)	Παρακαλώ πείτε μου για καθένα από τα ακόλουθα αν πιστεύετε ότι μπορεί πάντα να δικαιολογηθεί, να μην δικαιολογηθεί ποτέ, ή κάτι ενδιάμεσο: <ul style="list-style-type: none"> • Να διεκδικείτε κρατικά επιδόματα στα οποία δεν δικαιούστε • Να κάνετε φοροδιαφυγή αν έχετε την ευκαιρία • Να δέχεστε δωροδοκία κατά την άσκηση των καθηκόντων σας • Να αποφεύγετε την πληρωμή εισιτηρίου στις δημόσιες συγκοινωνίες Απάντηση σε κλίμακα (1) ποτέ δεν δικαιολογείται - (10) πάντα δικαιολογείται

9.2 Επισκόπηση 2: Μακροσυνθήκες που επηρεάζουν τις Ευρωπαϊκές Αξίες

Η δεύτερη επισκόπηση παρέχει βασικές μακροσυνθήκες που επηρεάζουν τις Ευρωπαϊκές Αξίες της δημοκρατίας, του πλουραλισμού, της ελευθερίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης και της δικαιοσύνης. Αυτές οι μακροσυνθήκες (χαρακτηριστικά χωρών) μπορούν να ομαδοποιηθούν σε οικονομικές συνθήκες, ιστορικές και πολιτιστικές συνθήκες, και άλλες συνθήκες. Η επισκόπηση δείχνει πώς συνδέονται με την υποστήριξη των πληθυσμών για τις έξι αξίες και δίνει μερικά παραδείγματα για το πώς να μετρηθούν αυτά τα χαρακτηριστικά των χωρών.

Μακροσυνθήκες	Υψηλότερη (+) ή χαμηλότερη (-) υποστήριξη για τις Ευρωπαϊκές Αξίες
Οικονομικές συνθήκες	
Οικονομική ευημερία (π.χ. ΑΕΠ κατά κεφαλήν)	Δημοκρατία (+) Πλουραλισμός (+) Ελευθερία (+) Ισότητα (+) Αλληλεγγύη (+)
Οικονομική ανάπτυξη (π.χ. αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ)	Πλουραλισμός (+)
Πλουραλισμός (+)	Πλουραλισμός (-) Αλληλεγγύη (-)
Εισοδηματική ανισότητα (π.χ. συντελεστής GINI)	Αλληλεγγύη (-)
Ιστορικές και πολιτιστικές συνθήκες	
Δημοκρατική παράδοση (π.χ. χρόνια στη δημοκρατία)	Δημοκρατία (+) Δικαιοσύνη (+)
Κομμουνιστική κληρονομιά (π.χ. μέρος της Σοβιετικής Ένωσης)	Δικαιοσύνη (-)
Εκκοσμίκευση (π.χ. ποσοστό μη θρησκευόμενων ατόμων στον πληθυσμό)	Ελευθερία (+) Ισότητα (+)

Θρησκευτική ποικιλομορφία
(π.χ. δείκτης θρησκευτικής
ποικιλομορφίας PEW)

Πλουραλισμός (-)

Άλλες προϋποθέσεις

Λειτουργία της
δημοκρατίας (π.χ. δείκτης
δημοκρατίας EIU)

Δημοκρατία (+)
Δικαιοσύνη (+)

Επίπεδο διαφθοράς
(π.χ. δείκτης διαφθοράς διαφάνειας)

Δημοκρατία (-)
Δικαιοσύνη (-)

Μεγάλες εξωτερικές
ομάδες στην κοινωνία (π.χ.
ποσοστό μεταναστών)

Πλουραλισμ
ός (-)
Αλληλεγγύ
η (-)

Συμμετοχή των γυναικών στην εργασία
(π.χ. ποσοστό συμμετοχής των γυναικών
στην εργασία)

Ισότητα (+)

Σοσιαλδημοκρατικό κράτος
πρόνοιας (π.χ. SE, NO, DK, IS, FI)

Αλληλεγγύη (-)

9.3 Επισκόπηση 3: Επιμέρους συνθήκες που επηρεάζουν τις ευρωπαϊκές αξίες

Τέλος, η τρίτη επισκόπηση παρέχει βασικές ατομικές συνθήκες που επηρεάζουν τις Ευρωπαϊκές Αξίες της δημοκρατίας, του πλουραλισμού, της ελευθερίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης και της δικαιοσύνης. Δείχνει πώς τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων συνδέονται με την ατομική υποστήριξη αυτών των αξιών. Επιπλέον, η συγκέντρωση αυτών των ατομικών συνθηκών καταδεικνύει πώς η σύνθεση του πληθυσμού μιας χώρας μπορεί να επηρεάσει την υποστήριξη αυτών των αξιών, π.χ. πώς ένας πληθυσμός με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο σχετίζεται με υψηλότερα επίπεδα υποστήριξης της δημοκρατίας σε αυτή τη χώρα.

Ατομικές συνθήκες	Υψηλότερη (+) ή χαμηλότερη (-) υποστήριξη για τις Ευρωπαϊκές Αξίες
Επίπεδο εισοδήματος	Δημοκρατία (+) Πλουραλισμός (+) Ελευθερία (+) Αλληλεγγύη (-) Δικαιοσύνη (+)
Επίπεδο εκπαίδευσης	Δημοκρατία (+) Πλουραλισμός (+) Ελευθερία (+) Ισότητα (+) Αλληλεγγύη (+) Δικαιοσύνη (+)
Άνεργοι (σε σύγκριση με εργαζόμενους)	Πλουραλισμός (-) Αλληλεγγύη (+)
Διαβίωση σε αστικές περιοχές (σε σύγκριση με διαβίωση σε αγροτικές περιοχές)	Ελευθερία (+) Ισότητα (+)
Θρησκευόμενοι (σε σύγκριση με μη θρησκευόμενους)	Δημοκρατία (+) Πλουραλισμός (-) Ελευθερία (-) Ισότητα (-) Αλληλεγγύη (+) Δικαιοσύνη (-)

Μεγαλύτεροι σε ηλικία (σε σύγκριση με νεότερους)

Δημοκρατία (-)
Πλουραλισμός (+)
Ελευθερία (-)
Ισότητα (-)
Αλληλεγγύη (+)
Δικαιοσύνη (+)

Γυναίκες (σε σύγκριση με άνδρες)

Δημοκρατία (-)
Πλουραλισμός (+)
Ισότητα (+)
Αλληλεγγύη (+)
Δικαιοσύνη (-)

Έγγαμοι (σε σύγκριση με μη έγγαμους)

Αλληλεγγύη (+)

Στοιχεία έκδοσης

Αυτή η δημοσίευση αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του έργου Erasmus+ VAL-YOU - Προώθηση των ευρωπαϊκών αξιών και της ανθεκτικότητας στη σχολική εκπαίδευση (Αριθμός έργου: 2024-1-DE03-KA220-SCH-000253176).

Το παρόν έγγραφο καταρτίστηκε από

την Inge Sieben και την Quita Muis

Τμήμα Κοινωνιολογίας

Κέντρο Αριστείας Jean Monnet για τις Ευρωπαϊκές

Αξίες Πανεπιστήμιο Tilburg

Επιμέλεια & σχεδιασμός

Wisamar Bildungsgesellschaft gemeinnützige GmbH

Αποποίηση ευθύνης

Χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ωστόσο, οι απόψεις και οι γνώμες που εκφράζονται είναι αποκλειστικά εκείνες των συγγραφέων και δεν αντικατοπτρίζουν κατ' ανάγκη εκείνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή του Ευρωπαϊκού Εκτελεστικού Οργανισμού Εκπαίδευσης και Πολιτισμού (EACEA). Ούτε η Ευρωπαϊκή Ένωση ούτε ο EACEA μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνοι γι' αυτές.

Το παρόν έργο διατίθεται υπό την άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνής (CC BY-SA 4.0).

Για να δείτε ένα αντίγραφο αυτής της άδειας, επισκεφθείτε: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode.en>

